

ABUZƏR XƏLƏFOV

**AZƏRBAYCANDA
KİTABXANA İŞİNİN TARİXİ**

**Dərslik
(iki hissədə)**

I hissə

(Ən qədim dövrlərdən XX əsrə qədər)

**Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 14. X. 2004 - cü il
tarixli 778 sayılı əmri ilə ali mək-
təb tələbələri üçün dərslik kimi
təsdiq edilmişdir.**

Bakı - 2004

ÖN SÖZ

Redaktorları: **T.F.Quliyev,**
tarix elmləri namizədi, dosent
Knyaz Aslan,
pedaqoji elmlər namizədi

Rəyçilər: **R.Ə.Kazımov,**
pedaqoji elmlər namizədi, dosent
E.Y. Əhmədov,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent
A.Ə.Cəfərov

Xələfov Abuzər Ali oğlu

X-49 Azərbaycan kitabxana işinin tarixi: Dərslik. 2 hissədə.
I hissə. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004.- 328 s.

Müstəqillik illərində ana dilimizdə ilk dəfə nəşr olunan «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi» dərsliyi ən qədim zamanlardan XX əsrə qədərki dövrdə ölkəmizin ərazisində meydana gəlmiş kitabxanaların inkişafını xronoloji ardıcılıqla əhatə edir. Dərslikdə ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə yaranıb formalaşmış saray, məscid, mədrəsə, məktəb və s. kitabxanaların, həmçinin görkəmli şəxsiyyətlərin şəxsi kitabxanalarının fəaliyyəti haqqında geniş məlumat verilir.

Kitabxanaşünas-bibliograf ixtisasına yiyələnən ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərslik eyni zamanda müəllimlər, magistrlər, kitabxanaçılıq texnikumlarının tələbələri, digər elm sahələrinin tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislər və geniş oxucu kütlə üçün faydalı ola bilər.

4405000000 -04

X _____ 75-2004

658 (07)-075

© Bakı Universiteti Nəşriyyatı. 200

«Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi» kursu Azərbaycan mədəniyyət tarixinin tərkib hissələrindən biridir. Dünyanın ən qədim xalqlarından biri olan Azərbaycan xalqının özünəməxsus çox qədim və zəngin bir mədəniyyəti olmuşdur. Bu mədəniyyət tariximizin çox erkən dövrlərində yaranmış, tədricən inkişaf edib təkmilləşmiş, dünya mədəniyyətinin nailiyyətlərindən istifadə edərək zənginləşmişdir. Azərbaycan mədəniyyəti dünyanın sivil xalqlarının mədəniyyətindən bəhrələndiyi kimi, yeri gəldikcə Azərbaycan xalqının mədəniyyətindən dünya xalqları da bəhrələnmişlər. Məhz buna görə ki, xalqımızın mədəniyyəti milli olmaqla həm də ümumbəşəri əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm tərkib hissələrindən biri kitab və kitabxana mədəniyyətidir. Yazının meydana gəlməsi, əlifbanın yaranması, kitabın təşəkkülü və inkişafı, kitabxanaların yaranması xalqımızın mədəniyyət tarixinin inkişafında və formalaşmasında xüsusi yer tutur. Azərbaycan xalqının qədim tarixini vərəqləyərkən belə bir tarixi həqiqət ortaya çıxır ki, bu xalq hələ tarixin erkən çağlarından başlayaraq təhsilə, elmə, kitab və kitabxanalara çox böyük qiymət vermiş, onu qoruyub saxlamış, elm və mədəniyyətin inkişafı üçün əlindən gələni etmişdir.

Dünya sivilizasiyasının başlanğıcı olan Şumerlərlə qonşu olmaq, onlarla mədəni əlaqələr yaratmaq erkən qədim Azərbaycan dövlətlərində elmin, mədəniyyətin inkişafına olduqca müsbət təsir etmiş, yazı, kitab və ki-

tabçılıq işinin əsası qoyulmuş, xalqımıza məxsus kitablar və kitabxanalar meydana gəlmişdir. Məhz buna görədir ki, Azərbaycan çox qədim və qiymətli kitabları, zəngin kitabxanaları olan bir ölkə kimi tarixdə silinməz izlər qoymuşdur. Bu izlər bizi çox qədimlərə aparmaqla yanaşı eyni zamanda, Azərbaycan kitabının dünya şöhrətindən soraq verir. Xalqımızın yaratmış olduğu, bəşəri kitab xəzinəsinin bəzəyi olan «Avesta», «Kitabi-Dədə Qorqud» və s. kitablar göz önünə gəlir. Belə ümumbəşəri əhəmiyyətə malik kitabları yaratmış xalqın ölməzliyi və müdrikliyi insanı valeh edir.

Orta əsrlərdə də Azərbaycan kitab mədəniyyəti böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Xalqımız bəşəriyyətə Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli kimi böyük mütəfəkkir şairlər bəxş etmişdir ki, onların əsərləri bəşər mədəniyyətinin inciləri sırasına daxil edilmişdir və bir neçə yüzillikdir bəşəriyyətə xidmət edir. Azərbaycan ədəbiyyatının günəşi olan Nizaminin əsərləri təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütün tərəqqipərvər bəşəriyyətin mədəni sərvətidir. Nizaminin əsərlərindən bütün dünya xalqları bu gün də müvəffəqiyyətlə istifadə etməkdədirlər.

Xalqımızın yaratmış olduğu bu qiymətli tarixi, ədəbi-bədii, elmi, fəlsəfi yadigarların, milli sərvətimiz olan kitabların toplanıb saxlanılmasında, nəsildən-nəslə çatdırılmasında kitabxanalarımız əvəzsiz rol oynamışdır. Gil lövhələrindən ibarət olan kitabları, papi rus kitabları, perqament kitabları və nəhayət, kağız üzərində yazılmış kitabları öz fondunda toplayıb saxlayan kitabxanalarımız böyük tarixi yol keçmiş zəma-

nəmizə qədər gəlib çıxmışlar. Azərbaycan ərazisində kitabxanaların təşkili çox qədim zamanlara gedib çıxdığından ilk kitabxananın nə vaxt və harada yaranması haqqında məlumat vermək çətindir.

Ölkəmizin ərazisində orta əsrlərdə hökmdarların saraylarında, dini tədris müəssisələrində zəngin kitabxanaların yaranması və fəaliyyəti haqqında, həmçinin görkəmli alimlərin şəxsi kitabxanaları haqqında qiymətli faktlar vardır.

Bu kitabxanaların tarixinin tədqiq edilib öyrənilməsi mədəniyyətimizin daha da zənginləşməsinə səbəb olan amillərdəndir.

Məhz buna görədir ki, milli mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan kitabxana tarixinin tədqiq edilib öyrənilməsi mədəniyyət və kitabxana tarixçilərimizin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Kitabxana tarixi mədəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu kimi kitabxanaşünaslığın da strukturuna daxildir. Ona görə də kitabxana tarixi həm mədəniyyət tarixçiləri tərəfindən ümumi planda, həm də kitabxana tarixçiləri tərəfindən xüsusi, daha geniş həcmdə tədqiq edilib öyrənilir.

XX yüzillikdən başlayaraq, bütün dünya ölkələrində meydana gəlib formalaşmaqda olan kitabxanaçılıq ali və orta ixtisas məktəblərində «Kitabxana işinin tarixi» kursu ayrıca bir predmet kimi öyrənilir.

Azərbaycanda da bu fənnin ayrıca tədris fənni kimi öyrənilməsinə 1947/1948-ci tədris ilində Bakı Dövlət Universitetinin filoloji fakültəsinin yanında kitabxanaçılıq şöbəsinin yaranması ilə başlanmışdır.

Kitabxanaçılıq fakültəsinin ilk məzunlarından olan, oxuculara təqdim olunan bu kitabın müəllifi 1955-ci ildən bu günə qədər 50 ildir ki, bu fənni tədqiq və tədris edir. Mən uzun illər ömrümü bu fənnin tədris və tədqiqinə həsr etmiş bir insan kimi deməliyəm ki, çox geniş tarixi dövrü əhatə edən və olduqca az materialları olan bu fənnin araşdırılması böyük çətinliklərlə başa gəlmişdir.

Müəllif 50 il müddətində görkəmli Azərbaycan tarixçilərinin, elm, mədəniyyət və ədəbiyyat xadimlərinin, görkəmli ziyalıların, ictimai xadimlərin əsərlərini öyrənməklə, onların tədqiqatlarına əsaslanmaqla belə bir məsul vəzifənin altına girmiş və bu kitabı yazmağa cəsarət etmişdir. Mən böyük məmnuniyyətlə xalqımızın tarixinə və mədəniyyət tarixinə dair qiymətli əsərlər yazmış, xalqımızın tarixini yaratmış bu unudulmaz insanlara, elm və mədəniyyət xadimlərinə öz dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Həmçinin dərsliyi yazarkən əsər və məqalələrindən geniş surətdə istifadə etdiyim və bəhrələndiyim respublikamızın görkəmli alimlərindən akademik Ziya Bünyadova, AMEA müxbir üzvü Əziz Mirəhmədova, AMEA müxbir üzvü Nailə Vəlixanlıya, prof. S.M. Onullahiyyə, prof. Y.Yusifova, prof. Ə.Süleymanova, prof. A.Rzayevə, prof. A.Allahverdiyevə, eləcə də H.Tağıyevə, M.Mü-səddiqə, İ.Zəkiyevə, Ə.Rəhimova, Ə.Minaiyyə və başqalarına öz minnətdarlığımı bildirirəm. Eyni zamanda dünyasını dəyişmiş alimlərə Tanrıdan rəhmət diləyirəm.

Hörmətli oxucular, kitabı mütaliə edərkən rast gəldiyiniz qüsurlar barəsində mənə bildirəcəyiniz tənqidi qeydlərinizə görə əvvəlcədən Sizə öz minnətdarlığımı yetirirəm.

I FƏSİL

«AZƏRBAYCANDA KİTABXANA İŞİNİN TARİXİ» KURSUNA GİRİŞ

§ 1.1. «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi» kursunun predmeti

"Kitabxana işinin tarixi" humanitar elmdir. O, cəmiyyət tarixinin, xüsusilə mədəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Tarix elmi insan cəmiyyətinin keçmişini konkret və hərtərəfli öyrənir, ümumiləşdirmələr aparır ki, bu da cəmiyyətin hazırkı vəziyyətini və gələcək perspektivini dərk etmək üçün əlverişli şərait yaradır.

Tarix elmi keçmiş, bu günü və gələcəyi öyrənir. Keçmiş tədqiq edir, bu günü qiymətləndirir, gələcəyi isə proqnozlaşdırır. Keçmiş tədqiq edib öyrənmək, bu günün hadisələrini sistemləşdirib qiymətləndirmək əsasında gələcəyin mənzərəsini yaratmaqla insanların yaddaşını bərpa edir, tənzimləyir, formalaşdırır və gələcəyə istiqamətləndirir.

Vətən tarixini öyrənmək, öz soykökünə qayıtmaq, qan yaddaşını bərpa etmək hər bir insanın şərəfli vəzifəsidir, vətəndaşlıq borcudur. Tarix insanlara keçmişin ibrət dərslərini anlamaqda, Vətən qarşısındakı borcunu başa düşməkdə, Vətən məhəbbəti, torpaq sevgisi yaratmaqda, əsrlərdən bəri yaranıb formalaşan milli-mənəvi sərvətə yiyələnməkdə güclü amildir.

Başqa elmlər kimi tarix elmi də inkişaf prosesində ardıcıl qaydada bəşəriyyətin zəngin təcrübəsini özündə cəmləşdirib əks etdirmiş, onun məzmununu xeyli genişləndirmiş, maddi və mənəvi həyatın minillik ənənəsini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Cəmiyyətin konkret və çoxcəhətli həyatı tarix elminin predmetidir. Tarix elminin əsas vəzifəsi cəmiyyətin konkret tarixini keçmişin və müasir dövrün faktlarına əsaslanaraq öyrənib ümumiləşdirmək, sistemləşdirmək, konkret elmi nəticələr çıxarmaqdır.

Tarix elmi yalnız faktların toplanması ilə kifayətlənməməli, faktların ümumiləşdirilməsi əsasında cəmiyyət həyatında baş verən ayrı-ayrı hadisələrin, proseslərin mahiyyətinin və bütövlükdə cəmiyyətin inkişafının spesifik qanunlarının dərk olunmasına kömək göstərməlidir.

Tarix elmi konkret faktları və hadisələri ictimai proseslərlə əlaqədə öyrənərkən tarixilik prinsipinə əsaslanmalıdır. Həmin prinsipə əsaslanmamaq tarixi gerçəkliyin təhrifinə aparıb çıxarar ki, bu da tarix elminin obyektiv inkişafına ciddi zərər vura bilər. Beləliklə, cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunlarını yalnız tarix elminin nailiyyətləri əsasında işıqlandırmaq, ifadə etmək mümkündür.

Cəmiyyət tarixinin müxtəlif tərkib hissələri vardır ki, bunların da ən mühümlərindən biri mədəniyyət tarixidir. Bilavasitə cəmiyyət tarixinə əsaslanan mədəniyyət tarixi öz qarşısına daha konkret vəzifə: cəmiyyətin yaratdığı bütün maddi və mənəvi mədəniyyətin tarixini öyrənmək vəzifəsini qoymuşdur.

"Mədəniyyət" sözü hərfən "əkmək, becərmək" mənasını bildirib, "nə işə yaratmaq, yetirmək" anlayışını ifadə edir.

"Mədəniyyət" termini bəşəriyyətin keçdiyi üç dövrün (vəhşilik, barbarlıq, sivilizasiya) sonuncusunu, yəni sivilizasiya mərhələsini bildirmək üçün qəbul edilmişdir. Dünya mədəniyyət tarixini misilsiz incilərlə zənginləşdirmiş Azərbaycan xalqı əsrlər boyu inkişafda olan qədim və bənzərsiz mədəniyyətə malikdir. Bu mədəniyyət xalqımızın minilliklər ərzində yaratdığı bütün maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusundan ibarətdir. Maddi mədəniyyət cəmiyyətin maddi istehsalından, texnikadan, maddi nemətlər istehsalına xidmət edən bütün vasitələrdən, tarixi abidələrdən, muzeylərdən və s.; mənəvi mədəniyyət isə cəmiyyətin müəyyən inkişaf pilləsində, müəyyən tarixi şəraitdə meydana gələn inkişaf edən xalq maarifindən, elmi işlərdən, fəlsəfədən, əxlaqdan, ədəbiyyat və incəsənətdən ibarətdir. Cəmiyyətin bütün bu mədəni nailiyyətlərinin, mənəvi sərvətlərinin qorunub saxlanılmasında mədəniyyətin ən mühüm sahələrindən biri olan kitabxanalar çox böyük rol oynayırlar.

"Kitabxana" məfhumu ərəb və fars sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır, hərfi mənası "kitab saxlanılan yer" deməkdir. Kitabxanalar yazılı abidələrin saxlayıcısı kimi bəşər tarixinin çox qədim dövrlərində meydana gəlmişdir. Onların mənşəyi çox qədimdir. Kitabxanalar hələ miladdan öncə bəşər mədəniyyətinin beşiyi Şumerlərdə, Assuriyada, Kiçik Asiyada, Qədim Mısırda, Romada, Ərəbistanda və digər qədim ölkələrdə

meydana gəlmiş, yazılı ədəbiyyatı toplayıb saxlayan, onu nəşildən-nəslə ötürən müəssisələr kimi fəaliyyət göstərmişdir. Kitabxanalar çap əsərlərini və digər informasiya daşıyıcılarını toplayıb mühafizə edən, onların sistemli ictimai istifadəsini təşkil edən, cəmiyyətin intellektual və mənəvi potensialının inkişafına xidmət göstərən elm, informasiya, mədəniyyət təhsil və tərbiyə müəssisəsidir. Kitabxanalar elmi-texniki tərəqqiyə kömək göstərməklə yanaşı, elm və texnikanın nailiyyətlərini, mütərəqqi istehsal təcrübəsini yaymaq sahəsində də mühüm işlər aparırlar.

Kitabxanalar Şumer və Neynəva gil lövhələrindən, Misir papiruslarından, orta əsr kilsə və monastr kitabxanalarının kasıb fondlarından başlayaraq* bugünkü pulsuz ümumi kitabxanalara qədər uzun bir yol keçmişdir. Bu tarixi yolu keçərkən onlar cəmiyyətdə baş verən proseslərə, yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq böyük dəyişikliklərə məruz qalmış, təkamül prosesində indiki vəziyyətə gəlib çıxmışlar. Kitabxanalar həmişə müəyyən sosial tələbatı ödəmək üçün yaradıldığından onların tarixi elm, mədəniyyət, təhsil tarixi ilə əlaqədar olmuş, onların nailiyyətlərindən bəhrələnmiş, mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsi kimi sivilizasiyaya xidmət etmişlər. Kitabxanalar sosial vasitə olduqlarından həmişə fəaliyyət göstərdikləri sosial mühitlə bağlı formalaşır. Kitabxanaların mahiyyətini dərk etmək, onun hazırda necə olduğunu və gələcəkdə hansı istiqamətdə inkişafını müəyyənləşdirmək üçün onu yaratmış olan cəmiyyətin tarixi ilə, ictimai-siyasi mühiti ilə əlaqədar olaraq tədqiq edib öyrənmək lazımdır. Tarixi in-

kişaf prosesində cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklər, aparılan islahatlar kitabxana işində yeniləşməyə səbəb olduğundan kitabxana işinin məzmununda daim yeniləşmə prosesi gedir.

Ancaq bu proses kitabxana işinin mahiyyətinə və onun əsas qanunlarına həlledici təsir göstərmədiyindən kitabxanalar institut statusu əldə edir. Məhz buna görədir ki, dünyanın görkəmli filosofları, alimləri, mədəniyyət və dövlət xadimləri, kitabxanaşünasları kitabxanaları bəşər mədəniyyətinin inkişafında xüsusi xidmətləri olan, dünya sivilizasiyasının tərəqqisinə xidmət edən bir müəssisə kimi qiymətləndirirlər. Sivilizasiyanın başlanğıcından zəmanəmizə qədər olan dövrdə kitabxana tarixinə nəzər saldıqda həm qədim dünya kitabxanalarının, həm də inkişaf etmiş müasir kitabxanaların fəaliyyətində iki mühüm amil diqqəti cəlb edir:

1. Kitabxana bəşər elmi sərvətlərini toplayıb, qoruyub, saxlayıb, onları insanların istifadəsinə verməklə elmin, mədəniyyətin, iqtisadiyyatın, texniki biliklərin, elmi kəşflərin öyrənilməsi və tətbiqi üçün şərait yaradır. Beləliklə də elmi-texniki tərəqqiyə, elmi nəzəriyyələrin, kəşflərin istehsalata tətbiqi prosesinə kömək göstərir. Elmlə istehsalat, tədqiqat tətbiq arasında vasitə kimi çıxış edir.

2. Kitabxana elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət və təhsil kimi mənəvi sərvətlərə dair çap əsərlərinin, məlumatın, biliyin yayılmasında fəal iştirak etməklə tərbiyə prosesinə, bəşəri əxlaqi biliklərə yiyələnmə prosesinə, cəmiyyətin inkişafına yardımçı ola biləcək intel-

lektual səviyyəli insan yetişdirilməsi prosesinə xidmət göstərir.

Beləliklə, kitabxana cəmiyyətin yaratmış olduğu mədəni qurumlar arasında ən qədimlərindən biri olmaqla, həm də müxtəlif cəmiyyətlərdə tutduğu mövqeyə görə yaşamağa qadir olan ən zəruri müəssisədir. Kitabxanalar bəşəriyyətin mədəni sərvətlərini toplayan, mühafizə edən, saxlayan, ictimai istifadə üçün nəsildən-nəslə çatdıran, cəmiyyətin tərəqqi və inkişafında yaxından iştirak edən, cəmiyyət üzvlərinin, bütün insanların mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək edən, gənc nəslin təhsil və tərbiyəsində yaxından iştirak edən, öz ətrafında böyük oxucu dairəsi toplayıb onlara informasiya və kitabxana xidməti göstərən, oxucuların tələbatını ödəməklə mütaliə prosesinə kömək edən sosial institutdur.

Bütün bu məqsədlərə nail olmaq üçün kitabxanalar uzun və keşməkeşli tarixi yol qət etmiş, müasir kitabxanalar səviyyəsinə gəlmiş formalaşmış və sosial institutlara çevrilmişlər.

Kitabxanaların qarşısında duran məqsədlər əsasən bir-biri ilə bağlı olan üç vəzifənin yerinə yetirilməsini tələb edirdi. Bu üç vəzifəni yerinə yetirmədən kitabxanaları bəşəriyyətin inkişafına xidmət edən müəssisəyə çevirmək, elmi biliklərin toplandığı mərkəz və tərbiyə məktəbi səviyyəsinə yüksəltmək mümkün olmazdı.

Bu vəzifələr aşağıdakılardır:

1. İnformasiya daşıyıcılarını əldə etmək;
2. Kitabxana fondlarını yaratmaq və qaydaya salmaq;

3. Kitabxanada toplanmış informasiya daşıyıcılarından istifadəni təşkil etmək.

Əhalinin müəyyən təbəqəsinə, müəyyən oxucu dairəsinə xidmət etməyi öz qarşısına məqsəd qoyan kitabxana hər şeydən əvvəl elm, bilik, mədəniyyət, təhsil daşıyıcıları olan kitablar, dövri mətbuat və digər audiovizual materiallarla öz fondunu yaratmağa borcludur. Çünki kitabxananın fondu, onun əsas özəyi yarıldırmadan kitabxana xidmətindən danışmaq mümkün deyildir. Kitabxana məfhumu o zaman meydana gəlib reallaşır ki, onun oxucuların tələbatını, sorğularını ödəmək imkanı və maddi-texniki bazası olsun. Əlbəttə, bu bazanın əsas hissəsini informasiya daşıyıcıları təşkil edir. Məhz buna görədir ki, tarixə nəzər saldıqda dünya kitabxanalarının qiymətinin, bəşər mədəniyyətinə xidmət prosesində iştirakının mühüm amillərindən, başlıca göstəricilərindən biri kimi onun fondu nəzərdə tutulmuş, fondun komplektləşdirilib tədricən təkmilləşdirilməsi kitabxana işinin əsası, bünövrəsi hesab edilmişdir. Odur ki, tarixən kitabxana fondları eyni zamanda elmin, mədəniyyətin, təhsilin, biliyin qızıl fondları kimi qiymətləndirilmiş, onların əsas daşıyıcıları hesab edilmiş, kitabxanalar isə bütün elmi kəşfləri, intellektual nailiyyətləri, cəmiyyətin yaratdığı bütün dünyəvi sərvətləri əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə çatdıran mühüm mədəniyyət mərkəzi, elmi bilikləri yayan institut kimi səciyyələndirilmişdir. Heç təsadüfi deyildir ki, tarixin ilk çağlarından bu yana dünyanın ən görkəmli dühaları kitabxanaların topladığı elmi və mədəni sərvətlərdən istifadəni təşkil etmək üçün çalışmışlar.

vətləri bəşəriyyətin bilik və düşüncələrinin, insan yaradıcılığının daşıyıcıları kimi dəyərləndirmişlər.

Bu daşıyıcılar birdən-birə yaranmamış, böyük tarixi inkişaf yolu keçmiş, tədricən meydana gəlib formalaşmış, öz şəklini dəyişərək təkmilləşmişdir. Dünya kitab və kitabxana tarixindən məlum olduğu kimi, insan yaradıcılığının daşıyıcıları yazı materiallarından asılı olaraq öz formasını dəyişməyə məcbur olmuşdur. Bizim eradan 4 min il əvvəl piramidalar ölkəsi olan Misdə yazının kəşfi dünya sivilizasiyasının, dünya mədəniyyətinin inkişafı tarixində böyük inqilabi hadisə kimi qarşılandı. Yazının kəşfi insan zehnin, düşüncəsinin, yaddaşının əbədləşdirilməsi, mənəvi sərvətlərin qorunub saxlanması, nəsilən-nəslə çatdırılması, dünya elminin tərəqqisi üçün əvəzsiz bir vasitəyə çevrildi. Qədim insanlar yazını kəşf etdikdən, yazmaq texnikasına yiyələndikdən sonra nəyin üzərində və necə yazmaq haqqında da düşünməyə başlamış və əsrlər keçdikcə yeni-yeni yazı materialları kəşf etmiş, tarixi təkmilləşmə prosesində bu mühüm işi tədricən inkişaf etdirməyə müvəffəq olmuşlar. Qədim insanlar yazı materialı kimi daşdan, ağacdan, gil lövhələrdən, heyvan sümüklərindən, tuncdan, papirusdan, perqamentdən, ipək parçalardan və nəhayət, kağızdan istifadə etməyə başlamışlar. Göründüyü kimi, yazının meydana gəlməsindən kağızın kəşfinə qədər uzun yol keçən kitab öz forma və məzmununu dəyişərək bəşəriyyətin tərəqqi və inkişafına əvəzsiz xidmətlər göstərmiş, insan biliyinin, elm və mədəniyyətin əsrdən-əsrə, nəsilən-nəslə keçməsinə

kömək etməklə bəşər sivilizasiyasının inkişafının əsas amillərindən biri olmuşdur.

Məhz buna görədir ki, bəşəriyyətin yetişdirdiyi bütün görkəmli şəxsiyyətlər: filosoflar, alimlər, yazıçılar kitabın böyüklüyü, müqəddəsliyi qarşısında baş əymiş, şəninə gözəl kəlamlar söyləmiş, onun yaradılmasına, çoxaldılmasına, qorunub saxlanılmasına həmişə qayğı göstərmişlər.

Daş kitabələrdən sonra bəşəriyyətin ən çox və kütləvi halda istifadə etdiyi yazı materialı gil lövhələr olmuşdur. Gil lövhələrdən istifadə etmək o səviyyəyə gəlib çatmışdı ki, Şumerlərdə və qədim dünyanın ən nəhəng imperiyalarından biri olan Assuriyada milyonlarla gil lövhədən ibarət kitablar saxlanılan, keçmiş zamanların möcüzəsi hesab edilən zəngin kitabxanalar olmuşdur. İlk baxışda adama belə gəlir ki, antik kitabxanalar imperatorların fəaliyyəti sayəsində təşkil edilmiş və genişlənməmişdir. Əslində belə deyildir. İmperatorlar öz nüfuzlarının möhkəmlənməsi üçün kitabxanalar təşkil etdirdilər.

Beləliklə, bütün bunlar təsdiqləyir ki, bəşəriyyətin yaddaşı kimi şöhrət tapan, dünya mədəniyyətinin ən qiymətli incilərindən hesab edilən kitabxanaların çox qədim və zəngin bir tarixi vardır. Kitabxanalar informasiya mənbəyi kimi lap qədim dövrlərdən qədim filosofların, mədəniyyət və elm xadimlərinin diqqətini cəlb etmiş, sosial tərəqqidə onların rolu yüksək qiymətləndirilmişdir. Heç təsadüfi deyil ki, qədim dünya və orta əsrlər kitabxanalarının ilk kitabxana xadimləri, kitabxanaçı və biblioqrafları görkəmli filosoflar, alimlər və

mədəniyyət xadimləri olmuşlar. Biz bir elm kimi kitabxanaşünaslığın özülünə qoyulan ilk daşlara görə də həmin alimlərə borcluyuq. Kitabxanaları mədəniyyətin, xalq maarifinin, elm və tərəqqinin əsas amili kimi qiymətləndirən, onların xidmətindən bəhrələnən görkəmli şəxsiyyətlər işlədikləri kitabxanaların təşkili prosesinə, kitab fondlarının zənginləşməsinə, kataloqların, biblioqrafik vəsaitlərin yaradılmasına, oxuculara xidmət işinin yaxşılaşdırılmasına ciddi diqqət yetirmişlər. Onların atdığı hər bir addım, irəli sürüb həyata keçirdiyi hər bir ideya kitabxanaşünaslıqda yeni-yeni cığırılar açmış, onun gələcək inkişafına, kitabxanaçılıq problemlərinin düzgün həllinə şərait yaratmışdır.

Cəmiyyət tarixinin, xüsusilə də mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsi olan kitabxana işinin tarixi lap qədim dövrlərdən başlayaraq zamanımıza qədər kitabxanaların tarixini, kitabxanaların keçdiyi mürəkkəb, ziddiyyətli və çətin inkişaf yolunu tədqiq edib öyrənmiş, tarixi inkişaf prosesinin müxtəlif dövrlərində və mərhələlərində onun cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi, xalqın təhsilində, maarifində, ideoloji tərbiyəsində rolunu göstərmişdir.

"Kitabxana işinin tarixi kursu"nun obyektı kitabxanalardır. Kitabxanalar öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün kitab, tərbiyə, təhsil, psixologiya, mədəni tərəqqi, insanların intellektual səviyyəsi, sosiologiya və s. problemlərlə əlaqədar fəaliyyət göstərirlər. Ona görə də kitabxana işinin tarixi tarix, pedaqogika, psixologiya, kitab tarixi, biblioqrafiya, fəlsəfə, sosiologiya, informatika və s. elmlərlə kitabxanaşünaslığın əlaqəli problemlə-

rini öyrənməli və onların nailiyyətlərindən bəhrələnməlidir. Kitabxana tarixi kitabxana işini kompleks şəkildə öyrəndiyindən kitabxanaların tarixi, onların keçdiyi yolla yanaşı olaraq, kitabxana işi prosesini, oxuculara xidmətin təşkili problemlərini də öyrənir. Yəni kitabxana işinin tarixi, həmçinin kitabxanaşünaslığın bir elm kimi öyrənilməsində, onun tarixi inkişaf prosesində keçdiyi yolun, əldə etdiyi nailiyyətlərin, kəşflərin öyrənilib ümumiləşdirilməsində də mühüm rol oynayır. Bu baxımdan kitabxana işinin tarixinə kitabxanaşünaslığın elmi tarixini öyrənən bir fənn kimi də baxmaq olar. "Kitabxana işinin tarixi kursu"nun predmeti və tədqiqat obyektı kitabxanalardır. Kitabxanaların yaranması cəmiyyətin inkişafının çox qədim dövrlərinə aid olduğundan onların tarixini öyrənən, tədqiq edən, ümumiləşdirən məlumatlar da həmin zamanlardan sistemləşdirilməyə başlamış, elmi və tarixi biliklər kimi təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Kitabxana işinin tarixinə aid biliklər mədəniyyət tarixçiləri ilə yanaşı kitabxanaşünasların da diqqət mərkəzində olmuş, onlar kitabxana işinin elmi-nəzəri problemlərini işlədikdə bu biliklərin inkişafına, sistemləşdirilməsinə kömək etmiş, kitabxana işi prosesini təkmilləşdirmiş, keçmişin təcrübəsindən istifadə etməklə bu biliklərdən bəhrələnmişlər.

Beləliklə, kitabxana işinin tarixi kursunun predmeti kitabxanaların və kitabxana sistemlərinin meydana gəlməsinin, inkişafının və təkmilləşməsinin qanunauyğunluqlarını, həmçinin kitabdən ictimai istifadənin keçmişinə və bugününə dair bəşəriyyətin nəzəriyyə və baxışlarının təkamül prosesidir. Kitabxana tarixi ar-

dıcıl elmi tədqiqatlar və nəzəri ümumiləşdirmələr əsasında keçmişin təcrübəsini dərinlən dərk etməyə, kitabxana işinin və kitabxanaşünaslığın əsas qanunlarını və qanunauyğunluqlarını açmaq, müasir şəraitdə onların perspektivlərini müəyyənləşdirmək və istiqamətləndirmək imkanı verir. Kitabxana işinin tarixi ictimai inkişafın bütün mərhələlərində kitabxanaların sosial rolunu, funksiyalarını açır, mədəniyyətin, təhsilin, elmin, texnikanın və istehsalatın inkişafındakı rolunu göstərir, kommunikasiya sistemində onun yerini müəyyənləşdirir. Kitabxana tarixi həmçinin cəmiyyətin iqtisadi, mədəni və sosial asılılığı ilə əlaqədar kitabxana proseslərinin qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirib açmaqla yanaşı, kitabdan, sənədlərdən və digər informasiya mənbələrindən ictimai istifadənin meydana gələn formalaşan yeni metodların inkişafına kömək edir, onun tətbiqi üçün şərait yaradır. Bütün bunlar kitabxana işinin tarixi inkişaf prosesində baş verən qabaqcıl demokratik meylləri aşkara çıxarıb təhlil etmək, ümumiləşdirib elmi nəticələr çıxarmaq imkanı verir.

§1.2. «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi» kursunun əhəmiyyəti

Azərbaycan dünyanın ən qədim mədəni mərkəzlərindən biridir. Onun sakinləri olan azərbaycanlılar minilliklər ərzində yaranmış olduqca zəngin mədəniyyət qoyub getmişlər. Bu zəngin mədəniyyətin tədqiq edilib öyrənilməsi Azərbaycan tarix elminin çox mühüm vəzi-

fələrindən biridir. Xalqımızın yaratmış olduğu bu zəngin mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissələrindən biri də ölkəmizdə qədim dövrlərdən meydana gələn, əsrlər boyu xalqımızın mədəni inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən kitabxanalardır. Bütün bunlar kitabxana tarixinin öyrənilməsi zərurətini ön plana çəkir. Ölkəmizin qədim və zəngin kitabxana tarixinin öyrənilməsi isə mədəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi kursunun öhdəsinə düşür. Kursun mövzusu çox geniş və əhatəlidir. Bu kurs ən qədim dövrlərdən başlayaraq zamanımıza qədər kitabxanaların meydana gəlməsini, təşəkkül tapıb formalaşmasını, ölkənin mədəni həyatında tutduğu mövqeyi, oynadığı rolu tədqiq edib öyrənir, ümumiləşmələr aparır, elmi nəticələr çıxarır. Kitabxana tarixi kursu öz araşdırmalarında tarix elminin metodologiyasından müvəffəqiyyətlə istifadə edir, kitabxanaların tarixini onu yaradan cəmiyyətin tarixi ilə əlaqədar öyrənir, təhlillər aparır.

Kitabxana tarixi bilavasitə cəmiyyət tarixinin tərkib hissəsi olduğundan humanitar elmdir. Onun metodoloji əsasını tarixilik, obyektivlik, milli ideologiya təşkil edir. Cəmiyyət tarixinin tərkib hissələrindən biri olan kitabxana işinin tarixi mədəniyyət tarixi, maarif tarixi, kitab və biblioqrafiya tarixi, həmçinin sosiologiya ilə sıx əlaqədardır. "Kitabxana işinin tarixi" fənni cəmiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində kitabxana işinin inkişaf qanunauyğunluqlarını meydana çıxarır, kitabxanaların ictimai rolunu, ideoloji əhəmiyyətini, mədəniyyətin, maarifin, elm, texnika və təsərrüfa-

tın inkişafındakı rolunu aşkara çıxarıb ümumiləşdirir. Kitabxana işinin tarixi əhaliyə kitabxana xidmətinin vəziyyətini öyrədir, həmçinin kitabxanaçılıq fikrini və kitabxanaçılıq təhsilinin inkişafını təhlil edir.

Məşhur rus yazıçısı, filosofu və publisisti A.İ.Gertsen yazırdı ki, keçmişə tamamilə dərk edərək biz müasirliyi aydınlaşdırırıq, olmuş hadisələrin mənasının dərinliyinə getməklə gələcəyin mənasını açırıq, arxaya baxıb irəliyə addımlayırıq.

Kitabxana işinin tarixinə aid biliklər bizə təkcə keçmişə öyrənmək üçün yox, müasirliyi yaxşı başa düşmək, əhaliyə kitabxana xidmətinə hərtərəfli yaxşılaşdırmaq üçün də zəruridir. Bunun üçün isə kitabxanaçı kadrların elmi-nəzəri səviyyəsinin yüksəldilməsi, ixtisas biliklərinin təkmilləşdirilməsi vəzifələri meydana çıxır ki, bu da kitabxanaçıdan öz işinin tarixini yaxşı bilmək, milli kitabxana quruculuğunun bütün mərhələlərində baş vermiş hadisələri dərk etmək, onu təhlil edib ümumiləşdirmək bacarığına yiyələnməyi irəli sürür.

Keçmiş yolu düzgün və ədalətli qiymətləndirməklə kitabxana tarixi nəzəriyyəçilərə və təcrübəçilərə əvvəllər buraxılmış səhvləri təkrar etməməyə, elmi tədqiqatın əsas istiqamətlərini düzgün təyin etməyə, ötən nəsillərin qazandığı hərtərəfli təcrübələri fəal surətdə yeni dövrün xidmətinə verməyə kömək edir.

Kitabxana işinin tarixinin öyrənilməsi, həmçinin kitabxanaşünaslığın bir elm kimi formalaşaraq inkişaf etməsi, nəzəriyyə və təcrübənin təkmilləşməsi üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir.

Görkəmli rus yazıçısı N.Q.Çernişevski yazırdı ki, tarixi olmayan predmetin nəzəriyyəsi yoxdur. Məhz buna görədir ki, elm tarixçiləri hər bir elmin tarixinin öyrənilməsini onun nəzəriyyəsinin və metodologiyasının inkişafına təsir göstərən amillərdən biri kimi qiymətləndirirlər. Kitabxana işinin tarixi kitabxanaların iş təcrübəsini, keçdiyi yolu dərinləndirən və hərtərəfli öyrənməyə, ümumiləşdirməyə, həmçinin Azərbaycanda əhaliyə kitabxana xidmətinin inkişafı perspektivlərini müəyyənləşdirməyə yaxından kömək edir.

Kitabxana tarixi mədəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğundan onun əsas vəzifələrindən biri mədəni quruculuqda kitabxanaların yerini və müxtəlif mədəniyyət müəssisələri ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirməkdir. Kitabxana işinin inkişaf prosesini, kitabxanadan ictimai istifadənin təşkili haqqında cəmiyyətin ideya və baxışlarını aydın təsəvvür etmədən və həmçinin kitabxana quruculuğu sahəsində əldə edilmiş təcrübəni təhlil edib öyrənmədən, ondan tənqidi surətdə istifadə etmədən müasir kitabxanaşünaslığın inkişafı mümkün deyildir.

Kitabxana işinin nəzəriyyəsini yaratmaq olduqca mürəkkəb bir proses kimi kitabxana işinin təcrübəsinin öyrənilməsi və müəyyən sosioloji tədqiqatların aparılması zərurətini irəli sürür. Bunun üçün isə kitabxanaların tarixinin öyrənilməsi ön plana çəkilməlidir. Çünki hər bir ümumiləşmə və sosioloji tədqiqat tarixilik prinsipinə əsaslanmağı, öyrənilən problemin tarixini bilməyi tələb edir.

Keçmişin iş təcrübəsinin öyrənilməsi əvvəllər baş vermiş çatışmazlıqlardan yaxa qurtarmaq, qabaqcıl iş prosesinə yiyələnmək imkanını verir. Kitabxana tarixi kitabxana işinin nailiyyətlərini dərindən və hərtərəfli öyrənməyə, ümumiləşdirməyə, eyni zamanda respublikamızda kitabxana xidmətinin inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməyə yaxından kömək edir.

Müasir dövrdə kitabxana işinin tarixini ancaq keçmiş dövrə aid hadisələri öyrənən bir elm kimi düşünmək səhvdir. Kitabxana işinin tarixi keçmişə dair hadisələri yalnız sadalamaqla kifayətlənməməli, onları milli ideologiya baxımından, müasir dövrün tələbləri nöqteyi-nəzərindən təhlil edib qiymətləndirməli, keçmişin yaşamağa qadir, müasir dövrlə ayaqlaşa bilən, Azərbaycanın müstəqilliyinə və suverenliyinə müvəffəqiyyətlə xidmət edə biləcək təcrübəni elmi təhlil əsasında müəyyənləşdirməlidir. Gələcəkdə belə təcrübələrin kitabxanaların iş prosesində tətbiq edilməsi haqqında elmi tövsiyələr hazırlanmalıdır.

«Kitabxana işinin tarixi» kursunun başqa tarixi elmlər kimi ictimai həyat hadisələrinin, xüsusilə cəmiyyətin mənəvi həyatının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyəti var.

Kitabxana tarixi hadisələri öyrənərkən tarix elminin istifadə etdiyi tarixilik, obyektivlik, xronologiya, məntiqi ardıcılıq, digər humanitar və ictimai elmlərlə əlaqə və s. prinsiplərdən bəhrələnir. Göstərilən prinsiplərdən istifadə olunması hadisələri ardıcılıqla izləmək, düzgün elmi, məntiqi nəticələr çıxarmaq imkanını verir. Kitabxana tarixi kitabxanaların meydana gəlməsini,

onun keçdiyi inkişaf yolunu, dövrlə zamanla əlaqədar olaraq təhlil etməklə kitabxana işində baş verən yenilikləri öyrənmək, onu təhlil edib ümumiləşdirmək imkanı əldə edir ki, bu da kitabxanaların dünənini, bugününü öyrənmək və sabahını müəyyənləşdirmək üçün şərait yaradır. «Kitabxana işinin tarixi» kursunun tarixi xidmətlərindən biri də lap qədim zamanlardan başlayaraq zamanımıza qədər kitabxanaçılıq fikrinin yaranmasını və inkişafını, onun tədricən təkamül yolu ilə mühüm bir elm sahəsinə çevrilməsi yollarını tədqiq edib öyrənir, kitabxanaşünaslığın elmi tarixini yaradır. Beləliklə də hadisələri təkcə təhlil etməklə kifayətlənmir, elmi-nəzəri əsaslara söykənən tarixi elmə çevrilir. Kitabxana işinin tarixi, həmçinin kitabxanaların tarixini öyrənib ümumiləşdirməklə keçmiş kitabxanaların fəaliyyətində baş verən müsbət və mənfi halları aşkara çıxarmaqla müsbət cəhətlərdən bəhrələnmək, mənfi hallardan isə yaxa qurtarmaq imkanı verir. Kitabxana mütəxəssislərinin tarixi biliklərə yiyələnməsinə, mədəniyyət tarixinin elmi nəticələrindən bəhrələnməyə, yüksək mədəniyyətli bir şəxsiyyət kimi formalaşmağa şərait yaradır. Bütün bu göstərdiklərimizə əsasən demək olar ki, «Kitabxana işinin tarixi» elmi fənni kimi yüksək ixtisaslı kitabxanaçı kadrların hazırlanmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Məhz buna görədir ki, bu kurs müasir dünyanın yüksək ixtisaslı, peşəkar kitabxanaçı kadrlar hazırlayan bütün ali məktəblərində əsas elmi fənlərdən biri kimi tədris edilir. Müasir dövrdə dünyanın müxtəlif ölkələrində kitabxanaçılıq ali məktəblərində təhsil alan tələbələr və 10 ildən artıq kitab-

xanalarda işləyən kitabxana işçiləri arasında aparılan sosioloji tədqiqatlardan məlum olur ki, tələbələrin və praktik kitabxana işçilərinin 90%-dən çoxu «Kitabxana işinin tarixi» fənninin tədrisini zəruri hesab edir.

«Kitabxana işinin tarixi» fənninin öyrənilməsi kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsinin tələbələri, praktik kitabxana işçiləri ilə yanaşı, mədəniyyət sahəsində çalışan bütün ziyalılarımız üçün də mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Bu fənnin tədrisi çoxminli kitabxana işçiləri ilə yanaşı, bütün mədəniyyət tarixçiləri, xalqımızın mədəniyyətinin öyrənilməsinə xüsusi ehtiyacı olan bütün ziyalılarımız üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

§1.3. «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi» kursu elmlər sistemində

Müasir dövr «Kitabxana işinin tarixi» kursunun qarşısında başqa elmlərlə əlaqələr yaratmaq, onların elmi nailiyyətlərindən, elmi tədqiqatların yeni metodologiyasından istifadə etmək, bəhrələnmək kimi çox ciddi vəzifələr qoymuşdur.

«Kitabxana işinin tarixi» fənni öz tədqiqat obyektini olan kitabxanaların tarixini öyrənərkən bir sıra humanitar və sosial elmlərin metodologiyasından və elmi metodlarından müvəffəqiyyətlə istifadə edir. Başqa elmlərdən istifadə ona elmi metodologiyaya yiyələnmək imkanı verməklə yanaşı, kitabxanaların meydana gəlməsi, inkişafı mərhələlərini, cəmiyyətdə tutduğu möv-

qeyi, tarixi inkişaf prosesində meydana gəlib formalaşan qanunları və qanunauyğunluqları dərinlən tədqiq edib ümumiləşdirmələr aparmaq, elmi nəticələr çıxarmaq imkanı verir.

«Kitabxana işinin tarixi» cəmiyyət tarixi, mədəniyyət tarixi, kitabxanaşünaslıq, bibliografiya, kitab tarixi, ədəbiyyat tarixi, sosiologiya, fəlsəfə və s. elmlərlə qarşılıqlı əlaqədədir, onların metodologiyasından, elmi metodlarından, elmi nəticələrindən, nəzəri müddələrdən geniş surətdə istifadə edir.

«Kitabxana işinin tarixi» cəmiyyət tarixinin, mədəniyyət tarixinin, təhsil tarixinin tərkib hissəsi kimi tarix elmi ilə sıxı surətdə bağlıdır. Bu kurs tarix elminin xüsusi bir hissəsi kimi ümumi tarixi metodologiyadan, tarix elminin qanun və qanunauyğunluqlarından geniş surətdə istifadə edir.

«Kitabxana işinin tarixi» ictimai inkişaf qanunlarını dərinlən öyrənmək əsasında tarixi kitabxana proseslərinin spəsifik qanunauyğunluqlarını tamın hissəsi kimi və müstəqil hadisə kimi öyrənir, onun özünəməxsus xüsusiyyətlərini və fərqlərini aşkara çıxarır.

Kitabxanaların meydana gəlməsi və formalaşması prosesini ancaq onun digər ictimai hadisələrlə, siyasi, iqtisadi və cəmiyyətin mədəni həyatı ilə sıx əlaqədar olaraq qiymətləndirmək olar.

Kitabxana işinin ən yaxın əlaqəsi olan elm sahələrindən biri mədəniyyət tarixidir. Məlum olduğu kimi, mədəniyyət öz məzmunu və xarakteri etibarilə cəmiyyətin inkişafının bütün yeni dövrləri ilə əlaqədar dəyişilməyə və yeniləşməyə məruz qalır. Bununla yanaşı, mə-

dəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan kitabxana işi də dəyişir, yeniləşir. Bütün bunlar kitabxana tarixindən ayrı-ayrı dövrlərdə meydana gələn, fəaliyyət göstərən kitabxanalara fərqli metodoloji baxımdan yanaşmağı tələb edir. Məsələn, qədim dövr, feodalizm, kapitalizm, sosializm dövrünün kitabxana işinə fərqli baxmaq, onların fəaliyyətini düzgün qiymətləndirmək üçün şərait yaradır. Kitabxana tarixinə xas olan bu cür yanaşma metodu kitabxana işinin inkişaf prosesini düzgün qiymətləndirmək imkanı verir. Kitabxana tarixi ümumi tarixi-mədəni qanunauyğunluqlara əsaslanaraq cəmiyyətin toplamış olduğu kitab sərvətindən və digər informasiya mənbələrindən ictimai istifadənin hər bir cəmiyyətə xas olan forma və metodlarını aşkara çıxarır. Həmçinin mütərəqqi, demokratik ümumbəşəri kitabxana sərvətlərini aşkara çıxarır, qiymətləndirir, onların nəsil-dən-nəslə ötürülməsini təmin edir.

«Kitabxana işinin tarixi» kursunun kitabxanaşünaslıqla sıx əlaqəsi vardır. Hər iki kursun tədqiqat obyektinin eyni olması, bunların metodologiya və metodikasının daha sıx əlaqədə olması, elmi nəticələrinin bir-birini tamamlaması onların qohum elmlər kimi daha sıx əlaqədə olmasını təmin edir. Kitabxanaşünaslıq fikrinin lap qədim zamanlarda meydana gəlib inkişaf etməsini, bu inkişaf yolunun tədqiq edilib öyrənilməsini nəzərdən keçirsək, məlum olar ki, kitabxanaşünaslığın inkişafında və formalaşmasında kitabxana tarixi mühüm rol oynamışdır. Kitabxanaşünaslıq isə öz növbəsində kitabxana tarixini kitabxana fəaliyyətinə dair elmi-nəzəri biliklərlə zənginləşdirmiş, tarixi faktları

ümumiləşdirmək üçün şərait yaratmışdır. Beləliklə, zaman keçdikcə tarixi təkamül prosesində kitabxanaşünaslıqla kitabxana tarixi arasında əlaqələr getdikcə dərinləşmiş, bu iki predmet arasında inteqrasiya güclənmiş, bunların birinin digərinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış etməsi üçün şərait yaranmışdır. Kitabxana işinin tarixi mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsi olduğu kimi, kitabxanaşünaslığın da strukturuna daxil olmuşdur.

Artıq XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq kitabxanaşünaslar kitabxana işinin tarixini kitabxanaşünaslığın tərkib hissəsi kimi hesab etməkdə yekdil fikrə gəlmişlər. Doğrudan da kitabxana işinin daxili strukturunu, kitabxana fəaliyyətini, cəmiyyət və kitabxana münasibətlərini, əhaliyə kitabxana xidmətinin nəzəri problemlərini öyrənmədən kitabxana tarixini yazmaq qeyri-mümkündür, kitabxana tarixi kitabxanaşünaslığın nəticələrinə əsaslanmadan elmi kitabxana tarixi yarada bilməz, elmi ümumiləşmələr aparmaqdan, elmi nəticələr çıxarmaqdan məhrum olar. Beləliklə, kitabxana tarixinin kitabxanaşünaslıqdan ayrılıqda mövcud olması mümkün deyildir. Məhz buna görədir ki, kitabxana tarixi kitabxanaşünaslıqla olduqca geniş əlaqəyə girir, kitabxana işinin tədqiqində yaxından iştirak etməklə kitabxanaşünaslığın ən çox bəhrələndiyi bir elm sahəsinə çevrilir. Kitabxanaşünaslıqla kitabxana tarixi arasında əsas üzvü əlaqələr kitabxanaşünaslıq elmlərinin tarixinin öyrənilməsi zamanı meydana çıxır. Tarixi inkişaf prosesində bu elmlərin arasında mövcud olan əlaqənin daimi xarakter alması və getdikcə güclənməsi

və dərinləşməsi kitabxana tarixinin kitabxanaşünaslığın tərkib hissəsinə çevrilməsi üçün şərait yaradır.

Beləliklə, kitabxana tarixi mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsi kimi ikili xarakter daşıyır, kitabxanaşünaslığın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir və onun elmi fənn kimi formalaşması prosesində yaxından iştirak edir. Məhz kitabxana tarixinin bu fəaliyyəti, elmi məzmunu ona elmi fənn statusu qazanmaq və elmlər sırasına daxil olmaq imkanı verir. Kitabxana tarixi kitabxanaların təşəkkülü və inkişafı tarixini onu yaradan cəmiyyətin, insanların tarixi ilə əlaqədə öyrəndiyindən, o həmişə cəmiyyət tarixi ilə əlaqədar olmuş, cəmiyyətdə baş verən proseslərin təhlili əsasında müəyyən elmi nəticələr çıxarmağa, kitabxana işinin müəyyən zaman kəsiyində mənfə və müsbət cəhətlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaratmışdır.

Kitabxana tarixinin ən çox əlaqəsi olan elm sahələrindən biri də kitab tarixidir. Məlum həqiqətdir ki, kitabın tarixi kitabxana tarixindən qədimdir. Əvvəlcə kitab yaranmış, zaman keçdikcə onların sayı çoxalmış, cəmiyyətin inkişafında və idarə edilməsində, elm və mədəniyyətin tərəqqisində böyük rol oynamağa başlamışdır. Məhz buna görədir ki, inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə əvvəlcə kitab topluları, şəxsi kolleksiyalar meydana gəlmiş, sonralar isə bu toplular və kolleksiyalar daha məqsədyönlü təşkil edilərək kitabxanalara çevrilmişlər. İlk kitabxanaların yaradılmasında görkəmli filosoflar, alimlər, yazıçılar, şairlər, dövlət başçıları yaxından iştirak etmişlər. Kitabxanaların yaranması bilavasitə kitabla bağlı olduğundan qədim zamanlardan

başlayaraq uzun illər kitab tarixi ilə kitabxana tarixi bir fənn kimi «Kitab və kitabxana tarixi» başlığı altında öyrənilmişdir. Bu yaxınlara qədər bu fənlərin birlikdə öyrənilməsini sübut etməyə çalışan alimlər ara-sıra baş qaldırırdılar. Doğrudur, ilk baxışdan bu iki fənn arasında çox mühüm əlaqələrin mövcudluğu, bu fənlərin hər ikisinin mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsi olması, kitabın yaranması və nəşrinin kitabxanalarla, kitabxana fondlarının komplektləşdirilməsi ilə əlaqədar öyrənilməsi uzun illər davam etmişdir. Ancaq tarix hər şeyi öz yerinə qoymuş, zaman keçdikcə bunların hər birinin predmetləri və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, bütün dünyada ayrı-ayrı elm sahələri kimi öyrənilməyə başlanmışdır. Xüsusilə Azərbaycan tarixinə dair yazılan monoqrafiyalarda, dərsliklərdə, çoxcildli əsərlərdə, müdafiə edilən namizədlik və doktorluq dissertasiyalarında kitabxana işinin tarixinə mədəniyyətimizin tərkib hissəsi kimi ayrıca yer verilirdi. Belə böyük fundamental tədqiqatlarda kitabxana işi haqqında məlumat verilməsi onun ayrıca tədqiqat obyekti olmasını əsaslandırırdı. Həmçinin keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq respublikamızda mədəniyyət tarixinə dair əsaslı tədqiqatlar aparılmağa başlandı. Belə tədqiqatlarda kitabxana işinin tarixinə daha geniş yer verilir, kitabxanaların fəaliyyətinin təhlilinə və ümumiləşdirilməsinə diqqət yetirilirdi. Belə əsərlərdə kitabxana işi mədəniyyətin ümumi inkişafı fonunda götürülür, statistik rəqəmlər əsasında təhlil edilirdi. Mədəniyyət tarixinə həsr edilmiş əsərlər kitabxana işinin tarixini lazımi dərəcədə əks etdirə bilməsə də cəmiyyətin ümumi inkişafında,

insanların tərbiyəsində, mədəni müəssisələr içərisində onun rolunu, əhəmiyyətini və yerini düzgün müəyyənləşdirirdi. Məhz buna görədir ki, görkəmli vətən tarixçilərinin mədəniyyət tarixinə dair əsərləri kitabxana tarixinin öyrənilməsi üçün böyük elmi, metodoloji əhəmiyyətə malikdir.

Son zamanlarda respublikamızda mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi sahəsində mühüm nailiyyətlər qazanılmış, namizədlik, doktorluq dissertasiyaları müdafiə edilmiş, monoqrafiyalar və çoxlu miqdarda elmi məqalələr dərc olunmuşdur. Azərbaycan tarixinə dair çoxcildlik əsərlərdə, ayrı-ayrı monoqrafiyalarda mədəni quruculuq məsələsinə xüsusi yer verilmişdir.

Mədəniyyət tariximizin öyrənilməsi sahəsində professorlardan M.Y.Vəkilovun, N.A.Paşayevin, A. M. Atakişiyevin, T.Musayevanın tədqiqatları diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bu qiymətli elmi araşdırmalarda respublikamızın mədəniyyət tarixi işıqlandırılarkən mədəni quruculuğun əsas sahələrindən biri kimi kitabxana işinə də xüsusi diqqət yetirilmiş, əhaliyə kitabxana xidməti problemləri yeri gəldikcə ümumi şəkildə təhlil və izah edilmişdir.

Kitabxana tarixinin bibliografiyaşünaslıq, sosiologiya, elm tarixi, ədəbiyyat və incəsənət tarixi ilə də sıx əlaqələri mövcuddur. Kitabxana tarixi göstərilən elmlərin metodologiyasından, metodlarından və elmi nəticələrindən bəhrələnir.

Kitabxana tarixinin qohum elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi ona elm kimi formalaşmaq imkanı verir. Kitabxana tarixinin humanitar, sosial və ictimai elmlərlə qarşı-

lıqlı əlaqəsi göstərilən elmlərin nəticələrindən bəhrələnmək onun elmi nəzəri əsaslarını möhkəmləndirməklə tarixi inkişaf prosesində kitabxana işinin tarixini yaratmaqla müasir şəraitdə kitabxana işinin düzgün istiqamətdə inkişafı əhaliyə kitabxana xidmətini dövrün tələbləri əsasında işıqlandırmaq imkanı verir. Beləliklə də kitabxana işinin tarixi dünyanın, bugünün və sabahın elmi kimi formalaşır.

§1.4. «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi» kursunun mənbəşünaslığı

Dünyada kitabxana işinin tarixinin çox qədim zamanlardan öyrənilməsinə baxmayaraq onun müstəqil bir elmi fənn kimi tədqiqinə və tədrisinə XIX əsrin əvvəllərindən milli kitabxanalarda və kitabxanaçılıq təhsili müəssisələrində başlanmışdır.

Kitabxana tarixi mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsi olduğundan Azərbaycan tarixçiləri cəmiyyət tarixini tədqiq edib öyrənərkən tədqiq edilən hər bir əsrdə mədəniyyətin tarixinə ayrıca yer ayırırdılar. Tarixi tədqiqatların mədəniyyət bölməsində xalqın mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan yazı mədəniyyəti, kitab və kitabxana mədəniyyəti, kitabxanaların yaranması, onların əhaliyə xidmət etməsi, qiymətli kitab sərvəti haqqında olduqca dəyərli elmi məlumatlar ümumiləşdirilirdi. Belə dəyərli məlumatlara elm, ədəbiyyat tarixinə dair tədqiqatlarda da rast gəlmək olurdu.

Beləliklə, zaman keçdikcə kitabxana tarixi təşəkkül tapıb formalaşır, onun bünövrəsi qoyulurdu. Məhz respublikamızda XX əsrin əvvəllərindən elmi fənn kimi tədqiq və tədrisinə başlanılan kitabxana tarixi bu möhkəm bünövrə üzərində yaranıb inkişafa başladı.

Respublikamızda keçən əsrin 20-ci illərindən başlayaraq ardıcıl olaraq təşkil edilən kitabxanaçılıq kurslarında, 1938-ci ildə yaranan Bakı Kitabxanaçılıq Texnikumunda (indiki Mədəni-Maarif Texnikumu) «Kitabxana işinin tarixi» kursu ayrıca fənn kimi öyrənilməyə başlandı. Respublikamızda kitabxana işi sahəsində baş verən müvəffəqiyyətlər, kütləvi surətdə kitabxana şəbəkələrinin yaranması, əhaliyə kitabxana xidmətinin böyük vüsət alması kitabxana işi təcrübəsinin və nəzəriyyəsinin öyrənilməsini mühüm bir problem kimi qarşıda qoymuşdu. 1923-cü ildə respublikamızda M.F.Axundov adına Dövlət Kitabxanasının yaranması kitabxanaşünaslıq, o cümlədən kitabxana tarixi sahəsində elmi tədqiqatların aparılması üçün şərait yaratdı. M.F.Axundov adına Respublika Dövlət Kitabxanasında ibtidai şəkildə olsa da kitabxana tarixinin öyrənilməsinə başlandı.

1947-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin yanında yüksək ixtisaslı milli kitabxanaçı kadrlar hazırlayan kitabxanaçılıq şöbəsi təşkil edildi. Məhz respublikamızda milli kitabxanaşünaslığın və Azərbaycan kitabxana tarixinin öyrənilməsində bu şöbənin xidmətləri misilsiz olmuş, Azərbaycanda milli kitabxanaşünaslığın elmi inkişafının yeni mərhələsi baş-

lanmışdır. Keçmiş SSRİ məkanında 1920-ci illərdən başlayaraq təşkil edilən, ali və orta ixtisaslı kitabxanaçı kadrlar hazırlayan təhsil müəssisələrinin tədris planlarında Kitabxana işinin tarixi» kursu əsas tədris fənni kimi mühüm yer tutur, ona xeyli saat ayrılırdı.

Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanaçılıq fakültəsinin tədris planına uyğun olaraq Azərbaycanda kitabxana işinin tarixinin öyrənilməsinə başlanmışdı. Ancaq respublikamızın kitabxana tarixinə dair ciddi əsərlər olmadığından kitabxana tarixi kursuna dair dərslərlik və dərs vəsaitlərinə böyük ehtiyac duyulmaqda idi. Bu böyük ehtiyacın ödənilməsi üçün 1950-ci illərdən başlayaraq universitetin kitabxanaşünaslıq kafedrası ilk araşdırmalar aparmağa başladı. 50-ci illərin axırında kitabxana tarixinə dair ilk ali məktəb proqramı meydana gəldi. Həmçinin bu proqrama müvafiq olaraq ilk tədqiqatlara başlandı. Kitabxanaşünaslıq kafedrasının gənc müəllimi Abuzər Xələfov üçün "Sovet Azərbaycanında kitabxana işinin tarixindən (1920-1933-cü illər)" mövzusunda tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya mövzusu təsdiq edildi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Zülfəli İbrahimovun dissertasiya işin rəhbəri təyin edilməsi işinin perspektivlərini xeyli artırdı. Respublikamızın görkəmli tarixçilərinin üzv olduğu Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının kitabxana tarixini elmi tədqiqat obyektinə kimi qəbul etməsi gələcəkdə milli kitabxanaşünaslığımızın elmi əsaslarla inkişafı üçün zəmin yaratdı. Respublikamızda kitabxana işinin tarixinə dair mövzunun ilk tədqiqat mövzusu kimi işlənmə-

si təsadüfi deyildi. Milli kitabxanaşünaslığımızın nəzəri problemlərinin işlənməsi üçün kitabxana tarixinin öyrənilməsi böyük elmi-nəzəri əhəmiyyət kəsb edirdi. Elm tarixindən məlum olduğu kimi, hər hansı bir elmin nəzəri problemlərini öyrənmək üçün onun tarixinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Tarixi olmayan predmetin nəzəriyyəsi yoxdur.

Beləliklə, respublikamızda kitabxana tarixinin öyrənilməsi istiqaməti çox düzgün elmi əsaslar üzərində inkişaf etməyə başlamışdı. Məhz bu düzgün istiqamət onun gələcək inkişafını təmin etmiş, magistr al inkişaf yoluna çıxarmışdır.

Gənc tədqiqatçı Abuzər Xələfov dissertasiya işini 1962-ci il iyulun 3-də tarix fakültəsinin elmi şurasında müvəffəqiyyətlə müdafiə edib tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi aldı. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixinə dair namizədlik dissertasiyasının müdafiə edilməsi respublikamızda kitabxanaşünaslığın bir elm sahəsi kimi etiraf edilməsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb etdi və Azərbaycan milli kitabxanaşünaslığının əsasını qoydu. Onun gələcək inkişafı üçün böyük üfüqlər açdı. Bu dövrdə Abuzər Xələfovun dərc edilmiş məqalələri və 1960-cı ildə çap edilmiş «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən (1870-1920-ci illər)» və "Sovet Azərbaycanında kitabxana işinin tarixindən (1920-1932-ci illər)" adlı samballı monoqrafiyaları kitabxana tarixi fənninin elmi bünövrə üzərində inkişaf etməsi üçün şərait yaratmaqla, kitabxanaçılıq fakültəsinin tələbələri üçün də dərs vəsaiti kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Bu uğurlu başlanğıc respublikamızda kitabxana işinin

tarixinə dair tədqiqatlara böyük maraq yaradı. Tədqiqatların mövzu dairəsi genişləndi. Kitabxanaşünaslıq kafedrasında aparılan tədqiqatların böyük əksəriyyətinin kitabxana tarixinə həsr edilməsi respublikada kitabxana tarixi məktəbinin yaranmasına səbəb oldu. 1960-90-cı illərdə respublikamızda Azərbaycanda kitabxana işinin tarixinə dair bir doktorluq və 10 namizədlik dissertasiyası müdafiə edildi. Kitabxanaşünaslıq elminə bilavasitə kitabxana tarixi üzrə tədqiqatlar aparılan yeni qüvvələr gəldi. Kitabxanaşünaslıq üzrə ilk aspirantura açıldı ki, burada dissertasiya mövzusu kimi kitabxana tarixinə dair mövzular təsdiq edildi. 60-90-cı illərdə aspiranturanı bitirən Tacəddin Quliyev, Xəlil İsmayılov, Elman Bədəlov, Almaz Abbasova, Aşur Əliyev, Zöhrab Baxşəliyev, Əlizadə Nəcəfov, Elçin Əhmədov, Şəfəq İslamova və başqaları kitabxana tarixinə dair namizədlik dissertasiyası müdafiə edib, elmlər namizədi adına layiq görüldülər.

1969-cu ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə edən Tacəddin Quliyev öz tədqiqatını "Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı kitabxanalarının tarixi (1920-1941-ci illər)" mövzusunda həsr etmişdir. Müəllifin uzunmüddətli ciddi axtarışları nəticəsində meydana çıxan bu dissertasiya respublikamızda ən böyük kitabxana şəbəkəsinə malik Həmkarlar İttifaqı kitabxanalarının tarixi haqqında qiymətli tədqiqat əsəri idi. Müəllif dissertasiya müdafiə etdikdən sonra bu mövzuya dair öz tədqiqatlarını dayandırmamış, bu günə kimi davam etdirmiş, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı kitabxanalarının

tarixinə dair monoqrafiyalar və bir çox elmi məqalələr dərc etdirmişdir.

70-ci illərdə fakültənin elmi-tədqiqat planında Azərbaycanda əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkili tarixinə də geniş yer verildi. Bu mövzunun işlənməsi kompleks xarakter daşdığından daha ciddi araşdırmalar aparılmasını tələb edirdi. Mövzunun tədqiqi kitabxanaların tarixini öyrənməklə yanaşı, onların iş təcrübəsini də öyrənməyi, eksperimentlər qoymağı tələb edirdi. Belə tədqiqatlara respublikamızın elmi ictimaiyyəti ilə yanaşı, kitabxanaçılar ordusunun da böyük ehtiyacı var idi.

Bu baxımdan Elman Bədəlovun "Sosializmin təkmilləşməsi dövründə Azərbaycan SSR-də kənd əhalisinə kitabxana xidmətinin təşkili (1959-1970-ci illər)" mövzusunda 1976-cı ildə tarix fakültəsinin elmi şurasında müdafiə etdiyi dissertasiya işi mühüm elmi əhəmiyyət kəsb etdi. Müəllif bu tədqiqatlarını sonrakı illərdə də davam etdirmiş, ayrıca kitab və məqalələr şəklində çap etdirmişdir.

70-ci illərdə Azərbaycanda kitabxana işinin tarixinə dair tədqiqatlar daha da dərinləşdi, onun əhatə dairəsi genişləndi və təkmilləşdi. Azərbaycanda kitabxana tarixinin ilk tədqiqatçısı Abuzər Xələfov 1975-ci ildə "Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi (1933-1958-ci illər)" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib, respublikada ilk dəfə kitabxanaşünaslıq ixtisası üzrə tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsinə aldı. Bu dissertasiya, həmçinin keçmiş SSRİ məkanında kitabxana işinin tarixi mövzusunda tarix elmləri üzrə müdafiə edi-

lən ilk doktorluq dissertasiyası idi. (Bir qayda olaraq o dövrdə kitabxana tarixi mövzusu pedaqoji elmlər üzrə müdafiə edilirdi.) Məlumdur ki, bütün dünyada doktorluq dissertasiyası bu və ya digər elm sahəsində yeni, perspektivli istiqamətləri, fundamental elmi tədqiqatları, elmi nəzəri ümumiləşdirmələri aşkara çıxarıb əsaslandırان, həmçinin cəmiyyət üçün elmi, mədəni, sosial əhəmiyyət kəsb edən elmi problemin həllini nəzəri cəhətdən ümumiləşdirən və onların təcrübəyə tətbiq edilməsini təmin edən müstəqil iş kimi qiymətləndirilir. Daha dəqiq desək, doktorluq dissertasiyası elmi tədqiqatların ən yüksək mərhələsi, zirvəsidir.

Beləliklə, Azərbaycanda kitabxanaşünaslıq- bibliografiya indeksi üzrə ilk doktorluq dissertasiyasının müdafiəsi kitabxana işinin tarixinin yüksək elmi zirvəyə qalxmasına, gələcək inkişaf perspektivlərinə və elmlər sistemində özünə möhkəm yer tutmasına, elmi status qazanmasına sübut idi.

Müəllif Azərbaycan tarixşünaslığına, mədəniyyət tarixinə, mədəniyyətşünaslığa, kitabxanaşünaslığa və kitabxana işi tarixinin elmi metodologiyasına əsaslanaraq respublikada böyük bir dövr ərzində əhaliyə kitabxana xidmətinin dərin elmi mənzərəsini yaratmış, elmi ümumiləşdirmələr əsasında bu tarixi prosesin orijinal dövrləşməsini müəyyənləşdirməyə müvəffəq olmuşdur.

Dissertasiya işində Azərbaycanda kitabxana işi tarixinin bilavasitə Azərbaycan tarixi, Azərbaycan mədəniyyəti tarixi, kitab tarixi, bibliografiyaşünaslıq və digər qohum elmlərlə sıx əlaqədə öyrənilməsi onun elmi və praktik əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

70-80-ci illərdə kitabxana tarixinə dair aparılan tədqiqatlar içərisində müxtəlif tipli kitabxana şəbəkələrinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu dövrdə respublikamızda partiya təşkilatlarının böyük kitabxana şəbəkəsi fəaliyyət göstərirdi. Hələ 20-ci illərdən yaranıb formalaşmağa başlayan partiya kitabxanaları zəngin təcrübə toplamış, rəhbər işçilərə, təbliğatçı və təşviqatçılara, həmçinin partiya təhsili sistemində məşğul olan bütün vətəndaşlara xidmət sahəsində böyük təcrübə toplamışdılar. Onların topladığı bu təcrübənin öyrənilməsinə partiya kitabxanalarının tarixinin araşdırılıb ümumiləşdirilməsinə böyük ehtiyac duyulmaqda idi. Məhz buna görədir ki, kitabxanaşünaslıq kafedrasının aspirantı Xəlil İsmayılov öz tədqiqatını "Azərbaycan partiya kitabxanaları Sovet hakimiyyəti illərində (tarixi, müasir vəziyyəti, inkişaf perspektivləri)" mövzusunda həsr etmişdi.

Xəlil İsmayılov uzun illərdən bəri apardığı araşdırmalar nəticəsində yazmış olduğu bu qiymətli tədqiqat əsərini 1984-cü ildə Moskva Dövlət Mədəniyyət İnstitutunun Elmi Şurasında müdafiə edib pedaqoji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi aldı. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixinə dair tədqiqatın keçmiş Sovetlər Birliyinin kitabxanaşünaslıq-bibliografiyaya dair ən ali elmi mərkəzində müvəffəqiyyətlə müdafiə edilməsi Azərbaycan kitabxanaşünaslığının böyük gələcəyindən xəbər verirdi. Müəllif müdafiədən əvvəl və müdafiədən sonra bu mövzuya dair xeyli məqalələr çap etdirmişdir.

80-ci illərdə kitabxana tarixinə dair aparılan qiymətli tədqiqatlardan biri də kitabxanaşünaslıq kafedra-

sının aspirantı Zöhrab Baxşəliyevin "Azərbaycan neft sənayesinin elmi-texniki kitabxanaları: (tarixi, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri)" adlı namizədlik dissertasiyası olmuşdur.

Zöhrab Baxşəliyev dissertasiya işini 1989-cu ildə BDU-nun tarix fakültəsində müdafiə etmiş və mövzuya dair bir neçə elmi məqalə dərc etdirmişdir. Bu dissertasiya respublikamızda texniki kitabxanaların tarixinə həsr edilmiş ilk tədqiqat əsəri olduğundan kitabxana tariximiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

90-cı illərdə kitabxana tarixinə həsr edilmiş elmi-tədqiqatlar içərisində ayrı-ayrı kitabxanaların, xüsusilə respublikanın böyük kitabxanalarının tarixinin öyrənilməsinə başlanması xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb etmiş, kitabxana tarixinə dair tədqiqatların mövzu dairəsi xeyli genişlənmiş, onun praktiki əhəmiyyəti artmışdı. M.F.Axundov adına Respublika Dövlət Kitabxanasının yaranmasından 70 ilə yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq hələ onun tarixi öyrənilməmişdi. Ancaq cəmiyyətdə bu kitabxananın tarixinin öyrənilməsinə böyük tələbat getdikcə daha ciddi hiss edilməkdə idi. Bu tələbatın ödənilməsində kitabxanaşünaslıq kafedrasının müəllimi Almaz Abbasovanın "M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının inkişafı və təkmilləşdirilməsi perspektivləri (1959-1985-ci illər)" mövzusunda yazdığı dissertasiya işi mühüm rol oynadı.

Müəllif öz tədqiqatını müvəffəqiyyətlə başa çatdırıb 1990-cı ildə tarix fakültəsinin elmi şurasında müdafiə etdi. Müəllifin bu dövrdə respublikamızın dövlət ki-

kitabxanası haqqında çap etdirdiyi elmi məqalələr kitabxana tariximizi yeni müddəalarla zənginləşdirdi.

90-cı illərdə respublikamızın regionlarında kitabxana işinin tarixinin öyrənilməsinə diqqət yetirilməyə başlanmışdı. Bu işi kitabxana tariximizin nailiyyəti hesab etmək olar. Bu baxımdan kitabxanaşünaslıq kafedrasının aspirantı Aşur Əliyevin 1991-ci ildə müdafiə etdiyi "Naxçıvan MSSR-də kitabxana işi (1920-1985-ci illər)" adlı dissertasiyası diqqəti xüsusilə cəlb edir. Müəllif ciddi elmi-tədqiqatlar nəticəsində qiymətli elmi-tədqiqat əsəri yazmağa müvəffəq olmuş, mövzusunə dair qiymətli elmi məqalələr dərc etdirmişdi. Müəllifin tədqiqatları kitabxana tariximizi zənginləşdirməklə respublikamızın mədəniyyət tarixi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Respublikamızda kitabxana tarixi sahəsində aparılan tədqiqatlar müstəqillik illərində də davam etdirilmişdir. Müasir şəraitdə Kitabxanaşünaslıq kafedrası kitabxana tariximizin hələ öyrənilməmiş, tədqiqinə böyük ehtiyac hiss edilən sahələrin öyrənilməsinə xüsusi diqqəti xeyli artırmışdır. Bu baxımdan kafedranın aspirantı E.Əhmədovun, Ə.Nəcəfovun və Ş.İslamovanın tədqiqatları daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Uzun illərdən bəri "Azərbaycanda uşaqlara kitabxana xidmətinin təşkili (1901-1995-ci illər)" mövzusunda dissertasiya işi üzərində işləyən E.Əhmədov 2000-ci ildə onu başa çatdırıb müdafiə etdi. E.Əhmədovun bu tədqiqatı respublikamızda uşaq kitabxanalarının tarixinin öyrənilməsinə dair ilk tədqiqat olduğundan olduqca əhəmiyyətlidir. Müəllif uşaq kitabxanalarının

tarixinə və uşaqlara xidmət məsələlərinə dair bir sıra yeni problemləri öyrənib elmi dövriyyəyə daxil etmiş, bu sahədə olan boşluğu doldurmağa müvəffəq olmuşdur.

Aspirant Ə.Nəcəfovun tədqiqatı da olduqca əhəmiyyətlidir. "Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində kitabxana işinin tarixi (1923-88-ci illər)" adlı dissertasiya erməni separatçılarının Azərbaycan Respublikasına qarşı irəli sürdüyü böhtanlara tutarlı cavabdır. Erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq üçün Azərbaycan Respublikasını Dağlıq Qarabağ ermənilərinin mədəni inkişafına şərait yaratmamaqda ittiham edirdilər. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində kitabxana işinin tarixini öyrənən Ə.Nəcəfov konkret tarixi faktlar əsasında vilayətin Sovet dövrü tarixinə dair ermənilərin özləri tərəfindən yazılan ədəbiyyatdan müvəffəqiyyətlə istifadə edərək sübut etmişdir ki, Sovet hakimiyyəti illərində Dağlıq Qarabağda kitabxana işi çox böyük inkişaf yolu keçmiş, burada kitabxana işinin inkişafı ümumilikdə götürüldükdə həm Azərbaycan Respublikasındakından, həm də SSRİ-dəkindən yüksək olmuşdur. Məhz buna görə ki, Ə.Nəcəfovun tədqiqatının həm mədəni, həm də böyük siyasi əhəmiyyəti vardır.

Son illərdə kitabxana tarixinə dair aparılan elmi tədqiqatlar içərisində aspirant Ş.İslamovanın başa çatdırdığı "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası kitabxana şəbəkəsinin yaranması və inkişafı tarixi (1923-1990-cı illər)" adlı tədqiqatı olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublikanın ən böyük elmi kitabxanası

olan Milli Elmlər Akademiyasının kitabxanası çox böyük şərəfli yol keçmiş, Azərbaycan elminin inkişafına sanballı töhfələr vermişdir. Ona görə də bu kitabxananın tarixinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi böyük elmi və təcrübi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif bu işin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmiş, öz tədqiqatını namizədlik dissertasiyası kimi 2003-cü ildə müdafiə etmişdir.

Bütün bu göstərdiklərimizə söykənərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq respublikamızda kitabxana işinin tarixi elmi məktəbi yaranmış və formalaşmışdır. Bu məktəbin yaradıcısı respublikamızda kitabxanaşünaslıq elminin banisi, tarix elmləri doktoru, Əməkdar elm xadimi, Əməkdar mədəniyyət işçisi, BMT yanında Beynəlxalq İnformasiyalaşdırma Akademiyasının akademiki, professor Abuzər Xələfov olmuşdur. Respublikamızda ilk dəfə 1962-ci ildə kitabxana işinə dair namizədlik, 1974-cü ildə ilk dəfə doktorluq dissertasiyası müdafiə edən Abuzər Xələfov sonrakı 50 il müddətində kitabxana işi sahəsində öz tədqiqatlarını davam etdirmiş, demək olar ki, lap qədim zamanlardan başlayaraq zamanəmizə qədər Azərbaycanda kitabxana işinin tarixinin tam mənzərəsini yaradan monoqrafiyalar, elmi məqalələr, dərsliklər, dərs vəsaitləri nəşr etdirmişdir. Professor Abuzər Xələfov həmçinin 60-cı illərdən başlayaraq indiyə qədər-son 44 il müddətində respublikada kitabxanaşünaslığa dair aparılan elmi tədqiqat proqramlarının, namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının rəhbəri olmuşdur.

Respublikamız 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdi. Azərbaycan elminin bütün sahələrində olduğu kimi, milli kitabxana tariximizin öyrənilməsi sahəsində də böyük canlanma baş verdi. Kitabxana tariximizin öyrənilməsi tarix elminin öyrənilməsində baş verən yeni metodologiyaya, yeni milli konsepsiyaya uyğun öyrənilməyə başlandı. Kitabxana tarixi sahəsində aparılan tədqiqatlar daha da intensivləşmiş, milli kitabxanaşünaslığımızın inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmışdır. İlk növbədə kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsinin tədris planında dəyişikliklər edilmiş, «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi» dünya kitabxanalarının tarixindən ayrılmış, ayrıca tədris edilməyə başlanmışdır. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi fənninə ayrılan saatlar xeyli artırılmışdır. İndi milli kitabxana tariximiz fakültənin birinci kursunda iki semestr müddətində 80 saat həcmində tədris edilir. «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi» kursunun proqramı yenidən işlənmiş, lap qədim zamanlardan başlayaraq zamanəmizə qədər kitabxana tarixi cəmiyyət tarixinin, xüsusilə mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsi kimi öyrənilməyə başlanmış, kitabxana tarixinin öyrənilməsində tarixilik, obyektivlik prinsipləri əsas götürülmüşdür.

Kitabxana tarixinin öyrənilməsində tarix elminin metodologiyasından istifadə etmək, onun dövrləşməsi üçün də əlverişli şərait yaratmışdır. Kitabxana tarixinin dövrləşməsi bilavasitə onu yaradan cəmiyyətin tarixi ilə əlaqələndirilmişdir ki, bu da ona tarixi hadisələri xronoloji ardıcılıqla cəmiyyətdə baş verən hadisələrin fonunda işıqlandırmaq, şərh etmək, elmi təhlillər, ümu-

miləşdirmələr aparmaq imkanı vermişdir. Kitabxana tarixinin cəmiyyət tarixi ilə əlaqədar öyrənilməsi ona azərbaycançılıq ideologiyasından dərinlən istifadə etmək, milli ideologiyanın müddəalarından bəhrələnmək imkanı yaratmışdır. Bu imkanlardan istifadə edən, kitabxanaşünas alimlər kitabxana tarixi kursunu humanitar elmlər sistemində onların tərkib hissəsi kimi tədqiq edib öyrənməyə ciddi səy göstərirlər. Azərbaycanın müstəqilliyi, müstəqil, suveren dövlətimiz milli kitabxana tarixinin öyrənilməsi, tədqiq edilməsi, araşdırmalar aparılması üçün əlverişli şərait yaratmış və kitabxana tarixçilərinin qarşısında keçmiş kitabxana tarixi konsepsiyasını kökündən dəyişmək, milli kitabxana tariximizdən olan öyrənilməyən problemləri öyrənmək, milli ideologiyamızın, azərbaycançılıq ideologiyasının tələblərinə uyğun milli kitabxana tariximizi yaratmaq, soykökümüza qayıtmaq vəzifəsini qoymuşdur. Bu şərfli vəzifəni yerinə yetirmək hər bir kitabxanaşünas alimin həyat amalına çevrilməlidir.

II FƏSİL

QƏDİM DÖVR VƏ ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA KİTABXANA İŞİ

§2.1. Qədim dövrlərdən VII əsrə qədər Azərbaycanda kitab və kitabxana işi

Dünyanın ən qədim xalqlarından biri olan Azərbaycan xalqının özünəməxsus çox qədim və zəngin bir mədəniyyət tarixi vardır. Tarixi kökləri erkən qədim dövrlərə gedib çıxan bu mədəniyyət dünya mədəniyyəti xəzinəsinə çox böyük incilər bəxş etmiş, tədricən inkişaf edib təkmilləşmiş, maddi və mənəvi, milli və bəşəri sərvətlərin məcmusu kimi xalqımızın keçdiyi tarixi yolunu işıqlandırmış, onun inkişafına və tərəqqisinə xidmət etmişdir.

Azərbaycan xalqının mədəniyyəti qədim olduğu qədər də çoxsahəlidir, cəmiyyətin bütün tarixi boyu əldə etdiyi maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusudur, həmçinin onların yaradılması qabiliyyəti və bəşəriyyətin tərəqqisi üçün onlardan istifadə etmək, onları nəsil-dən-nəslə vermək bacarığıdır.

Azərbaycan mədəniyyətinin çox mühüm tərkib hissələrindən biri kitab və kitabxanalardır. Azərbaycan cəmiyyətinin erkən qədim dövrlərində yaranmış yazı, kitab və kitabxanalar mədəniyyətin təşəkkülündə, formalaşmasında yaxından iştirak etmiş, mədəni sərvətlərin əsrdən-əsrə, nəsil-dən-nəslə keçirilməsində mühüm vasitə olmuşdur.

Yazı, kitab və kitabxanaların tarixi insan cəmiyyətinin tarixi qədər qədimdir. Erkən qədim mədəniyyət nümunələri, daş kitabələr, gil lövhələr, papirus, perqament və s. yazı materialları üzərində yazılmış kitablarla tanış olarkən mədəniyyətin ilk rüşeymləri kimi onların yaranması tarixin çox qədim dövrlərinə gedib çıxır.

Yazının meydana gəlməsi dünya mədəniyyəti tarixində böyük inqilab oldu. Yazıya sahib olan insan öz yaddaşını möhkəmləndirmək, düşündüklərini, elmi fikirlərini, tarixi faktları yazıya köçürmək imkanı əldə etdilər. Beləliklə də bəşəriyyətin tarixi yaddaşı yarandı. Zaman keçdikcə əlyazmaları meydana gəldi, bunlar da formalaşib kitaba çevrildilər. Öz zəkasının bəhrəsini yazı vasitəsilə kitablarda əks etdirən istedadlı insanlar kitablارın yaradıcısı, müəllifi oldu. Belə kitablارın sayının artması onları toplayıb saxlayan bir müəssisənin yaradılmasını tələb edirdi. Həmin müəssisələr kitabxanalar oldu. Kitabxanalar bəşəri fikirləri özündə əks etdirən, onu gələcək nəsillərə ünvanlayan əlyazma kitablarını toplayıb saxlayan ilk mədəni müəssisələr, informasiya daşıyıcıları oldular. Elmi fikrin, tarixi yaddaşın mərkəzi kimi böyük sosial instituta çevrildilər. Beləliklə, ən qədim dövrlərdən kitab və kitabxana anlayışları bir-biri ilə sıx əlaqədə inkişaf etmiş, biri digərinin inkişafına zəmin yaratmışdır. Kitablار kitabxanaların yaranması üçün əsas vasitə olduğu kimi, kitabxanalar uzun əsrlər boyu kitab istehsal edən, kitabın üzünü köçürüb çoxaldan, onun miqdarını artıran, onu qoruyub saxlayan bir müəssisə kimi böyük işlər görmüş, de-

mək olar ki, qədim dövrlərdə kitabçılığın inkişafına əsaslı zəmin yaratmışdır. Qədim dünyanın böyük kitabxanaları saray, kilsə, monastr, məscid və mədrəsə kitabxanaları kitabın üzünü köçürüb çoxaltmaq, onu texnoloji cəhətdən tərtib etmək üçün kitabxananın yanında xüsusi emalatxanalar yaradırdılar. Belə emalatxanalarda yüzlərlə adam işləyir, kitab istehsalı ilə məşğul olurdular. Beləliklə, kitabxanalar qədim dövrdə və orta əsrlərdə ancaq kitabı toplayıb saxlayan yox, həmçinin kitabın üzünün köçürülüb çoxaldılmasında, onun istehsalında və yayılmasında iştirak edən müəssisələr kimi də fəaliyyət göstərirdilər. Ölkəmizin tarixində belə kitabxanalara misal olaraq saray kitabxanalarını və mədrəsələrin kitabxanalarını göstərə bilərik. Azərbaycanda əlyazma kitabları geniş yayılmış, erkən qədim dövrlərdən başlayaraq XIX əsrə qədər əsas yazılı mənbə kimi istifadə edilmiş, cəmiyyətin mədəni inkişafına xidmət etmişdir. Əlyazma kitabların istehsalı gərgin, çoxcəhətli və çoxzəhmətli bir əməyin məhsulu idi. Kitablارın üzünün köçürülüb çoxaldılmasında xeyli sənətkarlar: xəttat, nəqqaş, müzəhhib, səhhaf, rəssam və mücəllidlər iştirak edirdilər. Bu sənətkarları o dövrün nəşirləri, poliqrafçıları, ümumilikdə isə kitab xadimləri adlandırmaq olar. Məhz buna görədir ki, dünya kitabçılığı tarixində Azərbaycan əlyazma kitabı özünəməxsusluğu, öz yazılış üsulu və bədii tərtibatı cəhətdən çox yüksəkdə durur. Böyük fəxrlə adını çəkdiyimiz Azərbaycanın qədim miniatürçülük məktəbi daha çox kitabçılıqda özünü göstərmişdir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın ən qədim əlyazma kitabları

zəmanənin çətinliklərini aşaraq dövrümüzə qədər gəlib çıxıb bilməmişlər. Ancaq sonrakı dövrlərdə yazıya alınmış kitablarda qədim kitablar haqqında verilmiş məlumatlar xalqımızın çox qiymətli kitab mədəniyyətinə malik olmasından xəbər verir. Azərbaycan xalqının yaratmış olduğu və bəşəriyyətin ən qiymətli kitab xəzinələrinin incilərinə çevrilmiş kitablarından zamanın hər cür çətinliyinə tab gətirərək zəmanəmizə gəlib çıxanları da olmuşdur. Belə qiymətli kitablara misal olaraq "Avesta"-nı, "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsini, Musa Kalankaytıklunun "Ağvan tarixi" kitabını və s. göstərmək olar.

Azərbaycanın görkəmli kitabşünas alimi C.Qəhrəmanov müəyyənləşdirmişdir ki, Azərbaycanda perqament üzərində yazılmış əlyazma kitabının tarixi 1400 ildən artıqdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsinin yazıya köçürülmə tarixi 1300 ildən artıqdır. "Avesta" kitabının tarixi isə daha qədim dövrlərə gedib çıxır. Belə bir qədim kitab mədəniyyətinə malik olan Azərbaycan xalqının həmçinin çox qədim və zəngin kitabxana tarixi vardır. Azərbaycan ərazisində kitabxanaların yaranma tarixi kitab tariximiz kimi çox qədim zamanlara gedib çıxır.

Qədim dünya xalqlarının yaratmış olduğu tarixlərin müdrik səsi olan kitablar zaman keçdikcə, cəmiyyətdə onların rolu dərk edildikcə, kitabla ünsiyyətdə olan, onlardan istifadə edən insanların sayı çoxaldıqca kitaba olan tələbat sürətlə artmağa başladı. Böyük kitabxanalarla, təhsil müəssisələri ilə yanaşı, kitabın üzünü köçürüb çoxaldan, kitab istehsal edən

müstəqil müəssisələr də meydana gəlməyə başladı. Cəmiyyətdə kitabların sayı çoxaldıqca onları toplayıb saxlayan kitabxanaların yaradılması, zaman keçdikcə onların sayının artırılması zəruri bir məsələ kimi qarşıya çıxdı. Beləliklə, erkən qədim dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində kitabxanalar meydana gəldi. İlk kitabxanalar gil lövhələr, papirus və perqament üzərində yazılmış kitabları saxlayan kitabxanalar olmuşlar. Kitabxanalar kiçik şəxsi kitabxanalardan, məhdud kitab fonduna malik olan məktəb, kilsə, monastır, məscid, mədrəsə kitabxanalarından müasir dövrün ümumi kitabxanalarına, milyonlarla fondu olan kompüterləşdirilmiş nəhəng dövlət kitabxanalarına qədər çox uzun, mürəkkəb, çətin bir yol keçmişlər. Bu yolda hər addımda baş verən bədrəmələrə baxmayaraq insan ağılı, insan zəkası qalib gəlmiş, bəşəriyyətə xidmət edən böyük kitabxana sistemləri formalaşmışdır.

Erkən qədim dünya mədəniyyətinə dair son elmi tədqiqatlar təsdiq etmişdir ki, dünyada ilk kitabxanalar dünya mədəniyyətinin beşiyi olan Şumerlərdə yaranmış, Şumerlər ilk kitabxanaların da yaradıcısı olmuşlar. Hazırda Şumer problemi öz aktuallığı etibarilə dünya alimlərinin diqqətini daha çox cəlb edir. Heç təsadüfi deyil ki, artıq keçən əsrdən dünya tarixində yeni bir elm sahəsi - Şumerşünaslıq yaranmışdır. Dünya Şumerşünasları belə hesab edirlər ki, yer üzündə tarix elminə məlum olan ən qədim xalq şumerlərdir. İlk bəşər mədəniyyətini şumerlər yaradıb. Onlar 10-12 min il əvvəl gil lövhəciklərdə bəşərin ilk əlifbası olan mixi əlifba ilə öz kitablarını yazıblar. Şumerdə zəngin "kitabxa-

na" və gil lövhəciklərdən ibarət "kitablar", yüzlərcə müxtəlif növ kitabələr, elmi əsərlər var idi. Məşhur amerikalı Şumerşünas S.N.Kramer «Tarix Şumerdən başlanır» kitabında yazır: "İlk məktəblər", "İlk ikipalatalı parlament", "İlk tarixçi", "İlk əxlaq ideyaları", "İlk atalar sözləri və məsəllər", "Heyvanlar haqqında ilk təmsillər", "İlk ədəbi mübahisələr", "İlk matəm nəğmələri", "İlk ədəbi əxz etmə", "Bəşəriyyətin ilk qəhrəmanlıq əsəri", "İlk məhəbbət nəğməsi", "İlk kitabxana kataloqu", hər şeyin ilki, yəni tarixin başlanğıcı Şumerlərdən başlanır.

S.N.Kramerin əsərindən gətirdiyimiz bu parçadan göründüyü kimi, Şumerlərdə dünya mədəniyyətinin inkişafı çox yüksək pilləyə qalxmış, məktəblər açılmış, müəllimlər, tarixçilər yetişmiş, elmin və ədəbiyyatın müxtəlif sahələrinə dair qiymətli kitablar meydana gəlmişdir. Şumerlərin yaratmış olduğu "Bilqamış" dastanı məhz belə bir güclü mədəniyyətin inkişaf etdiyi, elmi və bədii zəmin üzərində yaranmışdır.

Şumerlərdə təhsilin başlıca mərkəzi məktəblər idi. Məktəblər təhsil verməklə bərabər dəftərxana funksiyasını da həyata keçirirdilər. S.Kramer göstərir ki, Şumer məktəbi mixi yazının kəşfindən sonra meydana gəldi. İlk Şumer məktəbləri (edubba) "Kitabələr evi" adlanırdı. Zaman keçdikcə kitabələr evi mədəni-maarif mərkəzlərinə çevrildilər və "Bilik evi" adlanmağa başladılar. Bilik evlərinin yanında kitabələr saxlanan yer - kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. Kitabxanalar həm də kitabların yazılması, üzünün köçürülməsi ilə də məşğul olurdular. Bu işi kitabxanalarda işləyən mirzələr həyata

keçirirdi. Şumerlərdə kitabın mövzu dairəsi o qədər geniş olmuşdur ki, müxtəlif elm sahələrinə və ədəbi janrlara həsr edilmiş kitablardan böyük kitabxanalar yaranmışdır. Şumer kitabxanalarında gil lövhələrdən ibarət minlərlə kitabın toplanmasını nəzərə alsaq, qədim dünyanın bu ilk kitabxanalarının mürəkkəb quruluşu, kitabı toplayıb, onu fondda düzüb saxlamaq və oxuculara vermək üçün müəyyən elmi biliklərə malik olmaları aşkara çıxır. Qədim kitabxanaların kitabların hazırlanmasında bilavasitə inkişafını da nəzərə alsaq, onların fəaliyyət dairəsinin nə qədər geniş mədəni xarakter daşması, qədim dünyanın ən qiymətli yaddaşları olmasını təsdiq edir. Qədim kitabxanaların həyata keçirdiyi kitabı istehsal etməkdən, onu kitabxana fondlarında toplayıb saxlamaqdan və oxucuların istifadəsinə verməkdən ibarət mürəkkəb texnoloji proses bu işə kömək edəcək ilk elmi fikirlərin meydana çıxıb formalaşmasını tələb edirdi. Əgər o dövrdə belə elmi fikirlər olmasaydı, qədim kitabxanaları idarə etmək də mümkün olmazdı. Bütün bunlar ilk kitabxanaçılıq fikirlərinin Şumerlərdə meydana gəlməsini bir daha təsdiq edir.

Bəs Şumerlər kimdir? Bunlar hansı xalqların əcdadıdır? Bu suallar dünya elmini olduqca ciddi şəkildə maraqlandırır.

Şumer mədəniyyətini öyrənənlər, şumeroloqlar on illər ərzində ənənəvi surətdə yəhudi alimləri olmuş, Şumerlərin semit xalqlarının əcdadı olduğunu sübut etməyə çalışmışlar. Sonralar digər xalqların alimləri də bu sahəyə gəlmiş, həqiqət açılmağa başlamışdır.

İngilis alimləri S.Lloyd, Q.Çayl: "Turanlılar təxminən on iki min il bundan qabaq səfalı, bəhrəli Döclə və Fərat çayları hövzəsində məskən salıb, ətraflarında yaşayan saysız-hesabsız vəhşi qəbilələrin heyratlı nəzərləri altında dünya sivilizasiyasının səhərini açdılar. Dünyada ulu bir mədəniyyətin məşəli alışdı."

Şumer dili barədə alman alimi Q.Vinkler yazır: "Dünyanın bu birinci dili haqqında bizdə ilk rəy yaranıb. Bu dil öz əsas əlamətlərinə görə türk dillərinə uyğundur... və semit dillərindən tamamilə fərqlənir". Fransız almi E.Reklu yazır: "Mixi yazı dilində İran və semit dillərinə uyğun xətlər qətiyyən yoxdur, əksinə Turan və Ural-Altay dilləri ilə qohumluq var". Rus alimi L.Redder deyir: "Şumer dili xüsusi bir dildir... öz qohumluğuna görə hər şeydən əvvəl türk dilləri ilə müqayisə edilə bilər". Nəhayət, Şumerşünaslıq haqqında ən qiymətli məlumatı hazırda ABŞ-da işləyən biofizika üzrə professor Təriyel Vəli Nüvədili vermişdir. Təriyel Nüvədili yüzrlərlə gil lövhəciklərdəki mixi Şumer yazıları üzərində apardığı uzunmüddətli tədqiqatlara əsaslanaraq Amerikada nəşr etdirdiyi "Əcdad" adlı fundamental əsərində belə bir qiymətli elmi fikir irəli sürdü: "Şumer dili - müasir azəri türk dilinin əcdadıdır"

Şumerlər haqqında fikirlərimizi mənəvi mədəniyyət tariximizin görkəmli tədqiqatçısı Elməddin Əlibəyzadənin sözləri ilə yekunlaşdıraq. O deyir: "Şumerlər dünyanın ilk sivilizasiyalı xalqıdır; Şumerlər müasir türk xalqlarının əcdadlarıdır".

XX əsrin axırlarında Azərbaycanın ən qədim dövlətləri haqqında aparılan tədqiqatlar E.Əlibəyzadənin

bu fikrini təsdiqləməklə problemin öyrənilməsinə, ən qədim Azərbaycan dövlətlərinin Şumerlərlə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin olmasına aydınlıq gətirir. Belə tədqiqatlardan biri 1994-cü ildə çap edilmiş "Azərbaycan tarixi" kitabıdır. Şumer Azərbaycan əlaqələrinə aydınlıq gətirmək işində, bu kitabın redaktorlarından və müəlliflərindən biri, Azərbaycan tarixinin qədim dövr tədqiqatçısı, görkəmli alim Y.B.Yusifovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Y.B.Yusifov Azərbaycanın ən qədim dövlətlərinin iqtisadiyyatı və mədəniyyəti haqqında ətraflı məlumat verməyə çalışmışdır.

Tarixi qaynaqlara görə, Azərbaycan ərazisində ilk dövlət Cənubi Azərbaycanda e.ə. III minilliyin birinci yarısında Aratta olmuşdur. Onun ərazisi Urmiya gölünün Cənub və Cənub-Şərq hissəsini əhatə edirdi. Aratta Şumer şəhər dövlətləri ilə qonşu idi. Aratta haqqında ən mükəmməl məlumat Şumer dastanlarından olan "En-Merkar və Aratta hökmdarı" və s-də verilmişdir. Bu dastanlardan məlum olur ki, Şumerlərlə qonşu olan Arattanın onlarla çox geniş iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələri olmuşlar. Bu dövrdə Şumerlərdə olduğu kimi, Arattada da çoxallahlıq yayılmışdı. Qaynaqlardan məlum olur ki, Arattada və Şumerdə bərəkət və məhəbbət ilahəsi hesab edilən İnannaya ibadət geniş yayılmışdı. Beləliklə, erkən İkiçayarası (Şumer) mədəniyyəti dairəsinə daxil edilən Arattanın Şumerlərlə geniş mədəni əlaqələri olmuş, onlar bir-birinin mədəni nailiyyətlərindən bəhrələnmişlər. Şumerdə olduğu kimi, Arattada da mixi yazı məlum olmuş, bu yazıdan yazı-oxumaq və diplomatik məktubların göndərilməsi işində

istifadə edilmiş, minlərlə gil lövhələrdə kitabələr yazılmış, onların saxlanması üçün gil lövhə kitablarını saxlayan məbədlər yaradılmışdır. Bu fikirlərimizi təsdiq etmək üçün qaynaqlara müraciət edək. Qaynaqlarda göstərilir ki, Şumer şəhər hakimləri zaman-zaman erkən Azərbaycan dövlətləri ilə əlaqələr yaratmış, dostluq etmiş, bir-birinin iqtisadiyyatının inkişafına, mədəni quruculuğuna kömək etmiş, bəzən də bu dövlətləri işğal etməyə çalışmışlar. Bu əlaqələrin izləri dövlət başçıları'nın bir-birilərinə göndərdikləri diplomatik məktublarda qalmaqdadır.

Arattanın dövlət idarələri şəhərlərdə yerləşir, hökmdar sarayda oturur və dövləti idarə edirdi. Vəzir, elçi, rəis və başqaları dövlət idarəsinin qulluqçuları olmuşlar. Çox maraqlıdır ki, Aratta dövlət idarələrində mirzələr də çalışırdılar. Onlar dövlətin idarəçiliyində yazı işini həyata keçirməklə Şumer hökmdarlarına cavab məktubu yazır, həm də dövlət başçısına gələn başqa dillərdə olan məktubları tərcümə edirdilər. Qaynaqdan göründüyü kimi, Aratta dövlət idarələri Şumer mixi yazıları və Şumer dili ilə tanış idi. Dövlət idarələrində xüsusi mirzə ştatlarının olması ölkədə yazı işinin və kitabçılığın geniş yayılmasını sübut edən dəlillərdən biridir. Qaynaqlarda göstərilir ki, Şumer hökmdarı En-Merkar ilə Aratta hökmdarının mübahisəsi uzanan zaman o, Arattaya məktub göndərmişdi. Sonuncu dəfə qasid En-Merkarın yazılı kitabəsini Arattaya gətirdi: "Arattanın ali kahini bismiş gili (kitabəni) elçidən aldı... Gilə (kitabəyə) baxdı, sözlər mismar kimi qalxdılar". Qaynaqdan göründüyü kimi, Aratta sarayında mi-

xi yazılarını oxuyan, şumercəni başa düşən mirzələr var imiş.

Arattadan sonra Azərbaycanda yaranmış Lullubum (E.ə. XXIII əsrdə) və Kutium (E.ə. III minillikdə) erkən dövlətlərində də inkişaf etmiş mədəniyyət haqqında məlumatlar vardır.

Qaynaqlardan məlum olur ki, bu dövlətlərdə yazı mədəniyyəti inkişaf etmiş Lullubilər və Kutilər heroqliflərlə yanaşı mixi yazılarından istifadə etmişlər. Görkəmli tarixçi Yusif Yusifov qədim dövrə aid tədqiqatlarında bu məsələlərə geniş yer vermiş və bir sıra qiymətli faktlar aşkara çıxarmışdır. O yazır: "Beləliklə, e.ə. XXIII əsrdə Urmiya gölünün cənubunda İkiçayarası Akkad dövləti ilə rəqabət aparan güclü Lullubum dövləti yaranır. Bu dövlətin qüdrəti hökmdar Anubaninin (e.ə. 2170-2150-ci illər) dövründə daha da artır. Məlumdur ki, Anubanın yazılarını mixi işarələrlə tərtib etdirirdi. Mixi yazı sistemi buranın əhalisinə, hakim dairələrinə hələ Aratta dövründən tanış idi."

Qaynaqlarda göstərilir ki, İkiçayarasının Şumer şəhərləri Kuti hökmdarlarının şərəfinə yazılar tərtib edirdilər. Kuti hökmdarı Laharabın (e.ə. 2135-2133-cü illər) Sinpar şəhərində akkad dilində yazısı aşkar edilmişdir.

Kutilərdə İkiçayarası mədəniyyəti dairəsinə daxil olduqları üçün kuti hökmdarlarının qismətli kitabələri mixi yazı ilə tərtib edilirdi. Beləliklə, erkən Azərbaycan dövləti haqqında qaynaqlardan və tarixçilərimizin tədqiqatlarından məlum olur ki, erkən Azərbaycan dövlətləri Aratta, Lullubum və Kutium İkiçay-

arası dövlətlərlə, ilk növbədə isə Şumerlərlə qonşu olmuş, onlarla geniş iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr saxlamışlar. Qədim dünyanın ən qədim xalqı olan Şumerlər inkişaf etmiş mədəniyyətə, maarifə malik olmuş, onların öz əlifbaları, kitabları, məktəbləri və kitabxanaları olmuşdur. Erkən Azərbaycan dövlətlərinin Şumerlərlə geniş mədəni əlaqələrinin olması, Şumer dövlət xadimləri ilə erkən Azərbaycan dövlətləri başçıları arasında diplomatik yazışmaların aparılması mixi yazıdan Azərbaycan dövlətlərində istifadə edilməsi belə fikir söyləməyə imkan verir ki, türk mənşəli sülalələrin idarə etdiyi erkən Azərbaycan dövlətlərində yazı, gil kitab və bu kitabları saxlayan kitabxanalar olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan tarixçilərinin fədakar əməyi sayəsində aşkara çıxarılan bu dəlillər Azərbaycan kitabçılığı və kitabxanaçılığı tarixinin çox qədim zamanlara gedib çıxmasını, xalqımızın kitab və kitabxana mədəniyyətinə malik olmasını bir daha təsdiq edir. Bu problemin gələcəkdə öyrənilib dəqiqləşdirilməsinə və irəli sürülən mülahizələrin daha ciddi təsdiq edilməsinə böyük ehtiyac duyulmaqdadır. Güman etmək olar ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının tarixçi alimləri bu şərəfli vəzifənin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gələcəklər.

Eradan əvvəl birinci minilliyin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan ərazisində Manna dövləti yarandı. Manna daha möhkəm və təkmilləşmiş dövlət quruluşuna malik idi. Xarici işğalçılara qarşı mübarizə apara bilən güclü ordusu var idi. Manna artıq eradan əvvəl

IX-VIII əsrlərin hüduunda güclü bir dövlətə çevrilmiş, onun beynəlxalq nüfuzu xeyli artmışdı.

Manna dövləti İrənzunun (e.ə. 740-719-cu illər) dövründə daha da möhkəmlənmiş, iqtisadi, siyasi və mədəni sahədə ciddi müvəffəqiyyətlər əldə etmişdi. İqtisadi inkişaf ölkədə sənətkarlığın və mədəniyyətin inkişafına ciddi təkan vermişdi. Mannada qızıl, gümüş, turş və mis qab-qacaq hazırlanması sahəsində peşəkar sənətkarlar yetişmişdi. Memarlıq və incəsənət də xeyli inkişaf etmişdi. Mixi yazılı qaynaqlardan məlum olur ki, Mannada çoxlu istehkam və qala tipli şəhərlər salınmışdı. Əşyalar üzərində qalmış şəkil və naxışlar Manna təsviri incəsənəti haqqında müəyyən təəvvür yaradır.

Mannalıların dini inancları haqqında bəzi məlumatlar gəlib zamanəmizə çıxmışdır. Mannalılar arasında çoxallahlıq mövcud olmuşdur. Müxtəlif ilahi qüvvələrə sitayiş edən mannalılar allahların heykəllərini ibadət üçün tikilən xüsusi binalarda saxlayırdılar.

Görkəmli tarixçi Yusif Yusifov göstərir ki, hələ e.ə. III minillikdə Cənubi Azərbaycanda mixi yazı növü ilə tanış idilər. Mixi yazı ilə yazıb-oxuyan və bu yazı ilə hökmdarlara məxsus abidələrə mətn yazan mirzələr olmuşdur. Məktəblərin mövcud olması və bu məktəblərdə mixi yazının öyrənilməsi haqqında qaynaqlarda məlumatlar vardır. Bundan başqa, alimlər belə hesab edirlər ki, Mannada yerli yazı növləri də var imiş. Ziyiyədən tapılmış gümüş sini buna misal ola bilər. Bu sininin üzərində heroqlif yazı növünə mənsub işarələr həkk edilmişdir. Beləliklə, güman etmək olar ki, Man-

nada erkən yazı növü olan heroqliflərdən istifadə edilmişdir.

Son tədqiqatlar zamanı alimlərimizin əldə etdikləri ən qiymətli nəticələrdən biri də Manna əhalisinin başlıca dilinin ən qədim türk dili olmasıdır. Belə bir nəticənin əldə edilməsi Azərbaycan xalqının qədim tarixinin öyrənilməsinə qiymətli hədiyyədir.

§ 2.2. Midiya mədəniyyəti. «Avesta»

Manna dövlətinin süqutundan sonra (e.ə.593-cü ildən sonra Mannanın adı qaynaqlarda artıq çəkilmir) Azərbaycan ərazisi Midiya dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdi. Midiyanın hakimiyyəti illərində Azərbaycan əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edib möhkəmlənmiş, öz müstəqil dövlətini yaratmağa təşəbbüs göstərmiş və sonralar buna nail olmuşdu.

Midiya Mannadan Cənubi-Şərqdə, İranın mərkəzində yerləşirdi. Paytaxtı Ekbatan (indiki Həmədan) şəhəri idi. Midiya e.ə. 672-ci ildə Assuriyaya qalib gəldikdən sonra qüdrətli dövlətə çevrildi. Assuriya çarı Aşşurbanipalı məğlubiyyətə uğradan midiyalılar Assuriyanın paytaxtı Neynəvanı tutur və bu şəhərdə yerləşən qədim dünyanın ən böyük kitabxanası olan Aşurbanipalın kitabxanasını məhv edirlər. Midiya 20-30 il müddətində İranın ən qüdrətli dövləti olmuşdur. Midiya dövləti süquta uğradıqdan sonra İranda Əhəməni sülaləsinin hakimiyyəti (e.ə. 550-530-cu illər) bərqərar oldu. Azərbaycan Əhəmənilərdən asılı vəziyyətə düşdü.

Makedoniyalı İsgəndərin Şərqə yürüşü nəticəsində Əhəmənilər dövləti süqut etdi. Az sonra e.ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İsgəndərin vəfatı ilə bağlı onun yaratdığı imperiya dağıldı. Nəticədə Azərbaycan ərazisində iki dövlət - Şimalda Alban, Cənubda isə tarixdə "Kiçik Midiya" - "Atropat Midiyası" adı ilə tanınan Atropaten (Azərbaycan) dövləti yarandı. «Azərbaycan» adının dildə baş verən fonetik dəyişikliklər nəticəsində «Atropaten» adından əmələ gəlməsi ehtimal olunur. Atropaten dövlətinin adını isə e.ə. 336-330-cu illərdə Midiyanın satrapı olmuş görkəmli dövlət xadimi və sərkərdəsi Atropatın adı ilə bağlayırlar. Sözüün yazılışı ərəb dilli qaynaqlarda öz formasını dəyişərək "Adurbadaqan" "Adərbadaqan" kimi işlənmişdir.

Tarixi qaynaqlara əsaslanaraq demək olar ki, kiçik Mada e.ə. 321-ci ildən müstəqillik qazanmışdır. Strabona görə, yeni dövlət onun ilk hökmdarının adı ilə "Atropatena" və yaxud "Atropat Midiyası" adlanırdı. Strabona əsaslanaraq demək olar ki, Atropatın hakimiyyəti illərində Azərbaycan müstəqillik əldə etmiş və böyük inkişaf yolu keçmişdir. Ölkənin iqtisadi inkişafı onun mədəni inkişafı üçün də şərait yaratmışdı.

Antik dövr müəllifləri Strabon, Ptolomey, Plutarx və s. Atropatenin şəhərləri və mədəni həyatı haqqında az da olsa məlumat vermişlər. Atropatendə sənətkarlıq, memarlıq, şəhərsalma mədəniyyəti xeyli inkişaf etmişdi. Ölkənin mərkəzi Qazaka şəhərində böyük tikililər, memarlıq abidələri olan binaların olması haqqında məlumatlar vardır. Atropaten ərazisində yazıdan və kitabdan istifadə edilməsi, yunan mədəniyyətinin geniş

yayılması, yunan mədəniyyətinin Atropaten mədəniyyətinə təsiri haqqında tarixi məlumatlar vardır. Yunanistanın mədəni təsiri memarlıqda, əhalinin dini görüşlərində və məişətində özünü göstərirdi. Yerli əhali yunan yazısından, yunan kitablarından da istifadə edirdi. Bu cəhətdən Atropaten ərazisində Kerifto adlı yerdə tapılmış qayada ovulmuş memarlıq abidəsi diqqəti cəlb edir. Abidənin girişində yunanca bu məbədin yunan əsatirinin qəhrəmanı Herakla həsr olunduğu göstərilir.

Görkəmli tarixçi Süleyman Əliyeva əsaslanaraq deyə bilərik ki, Atropatendə yunan dilinin və yazısının yayılmasını göstərən başqa tapıntılar da vardır. Belə tapıntılardan biri Zaqros dağlarında daş qab içərisində yerləşdirilmiş dəri üzərində yazılmış üç əlyazmasıdır. İcra müqavilələrinə aid olan bu əlyazmalar yunan dilində olsa da iştirakçı şəxslər yunanlar deyil, yerli adamlardır. Əlyazmaların dəri üzərində yazılması təsdiq edir ki, hələ erkən Azərbaycanda qədim dünyanın yazı materialı perqamentdən geniş şəkildə istifadə edilmiş.

Qədim Azərbaycan ərazisində əhali arasında çoxallahlılıq geniş yayılmışdı. İnsanlar göy cisimlərinə, oda, suya, müxtəlif bütlərə sitayiş edirdilər. Cənubi Azərbaycanda xüsusilə oda pərəstiş, yəni atəşpərəstlik geniş vüsət almışdı. Atəşpərəstliyə görə od müqəddəs hesab olunurdu. Oda xidmət edən kahinlər "maq" adlandırılırdı. Bu dövrün ən güclü dinlərindən biri kimi meydana çıxan zərdüştlük atəşpərəstlərə güclü təsir göstərmiş, atəşpərəst maqlar e.ə. VI əsrin sonundan etibarən zərdüştlük dininə kahin kimi xidmət etməyə başla-

mışlar. Qədim dünyada bu din çox geniş yayılmışdır. Zərdüştlüyə Atropatendən başqa İranda və Orta Asiyada da sitayiş edilirdi. Zərdüştlüyün müqəddəs kitabı «Avesta»dır. «Avesta» pəhləvi dilində «əsas (mətn)» mənasını verir. Deyilənə görə, 21 cilddən, 815 fəsildən ibarət olan "Avesta" 12.000 inək dərisi üzərində yazılmışdır. Bu rəqəm nə qədər mübaligəli olsa da, hər halda, "Avesta"-nın çox qədim zamanlarda həcm etibarilə çox böyük kitab olduğunu, qədim maqların yazı materialı kimi perqamentdən (dünyada istifadə edilən ən qədim yazı materiallarından biri perqamentdir. Perqament heyvan dərilərindən hazırlanırdı) istifadə etdiklərini sübut edir. Cildlər ayrılıqda "Nəsk" adlanırdı. Bu cildlərin yeddisi dünyanı və insanın yaranmasına, yeddisi əxlaq, hüquq və dini qanunlara, son yeddi cild isə təbabət və astronomiyaya həsr olunmuşdur. Əsərin fəsilələrindən göründüyü kimi, "Avesta" ancaq dini kitab deyil, bu xalqımızın böyük zəkası sayəsində yaranmış olan ilk ədəbi-bədii, tarixi-fəlsəfi dəyərlərə malik olan çox əzəmətli bir abidədir.

Çox təəssüf ki, bu abidə tam şəkildə zamanəmizə gəlib çıxmamışdır. "Avesta"-nın ilk variantı e.ə. 330-cu ildə Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən Perseaolda Əhəmənilər dövlətinin sarayı yandırılarkən məhv olmuşdur.

Tarixçilər uzun və ciddi tədqiqatlar nəticəsində belə bir fikrə gəlmişlər ki, zərdüştlük qədim Azərbaycan, Kaspi, Qara dəniz ətrafı, İran, Orta və Kiçik Asiya ölkələrini əhatə etmiş, əsrlərlə bu ölkələrin xalqları bu dinə inanmış, ona sitayiş etmişlər. İran imperiy-

ası tarixin müəyyən çağlarında bu ölkələri və xalqları birləşdirdiyindən "Avesta" zərdüştlikdə İrana aid kitab kimi təqdim və tədqiq edilmişdir. Əslində isə bu düzgün deyildir. "Avesta" - zərdüştçülük e.ə. VII əsrdə qədim Midiya dövlətində yaranmışdır. Şərq tarixində xüsusi yeri olan Midiya Cənubi və qismən Şimali Azərbaycan ərazisində yerləşmişdi. Onun paytaxtı Ekbatan (Həmədan) şəhəri böyük mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Ekbatan gözəl saraylar, böyük məbədlər, zəngin binalar, dini ziyarət mərkəzləri ilə bəzədilmişdi.

Tarixin atası Herodotun, Strabonun və digərlərinin əsərlərində "Avesta"-nın yaradıcıları və təbliğatçıları olan maqlar, onların yüksək elmi səviyyəsi, əqidəliliyi, dönməzliyi, mübarizliyi, sədaqətliliyi haqqında zəngin və qiymətli fikirlərə rast gəlirik. Mənbələrdə göstərilir ki, maqlar vaxtlarını tanrılara ibadət etmək və qurban verməklə keçirirlər. Tanrıları öz himayədarları hesab edirlər. Midiyada maqlar əsas qüvvə, əsas xalq olmuşlar. Dövlətin dini-ideoloji işlərini onlar idarə etmiş, hüququ və fəlsəfi əsaslarını işləyib hazırlamışlar.

Zərdüştlik dininin banisi Zərdüşt («Avesta»da Zara Tustra, yunanca Zoroastr) hesab edilir. O, maqların ulu ağsaqqalı, ruhani atası olmuşdur. Zərdüşt tarixi şəxsiyyətdir. Böyük mütəfəkkir Midiyada - indiki Urmıya gölünün yaxınlığında anadan olmuş, uşaqlıq və gənclik illəri burada keçmişdir. Dünyanın görkəmli tədqiqatçıları, o cümlədən tanınmış ingilis tədqiqatçısı Cekson da qədim peyğəmbər Zərdüştün Azərbaycanda doğulduğunu təsdiq etmişdir. Alimlərin əksəriyyəti Zərdüştü tarixi şəxsiyyət, böyük peyğəmbər və Qatların

müəllifi hesab edirlər. Onun təxminən e.ə. 1000-600-cü illər arasındakı dövrdə yaşadığını söyləyirlər. Rəvayətə görə, Zərdüşt 20 yaşından tənhalığa çəkilmiş, on il öz baxışlarını formalaşdırmışdır. Gil lövhələr üzərində yazılan çoxlu kitabları oxumuş, öz ideyalarını gil lövhələr üzərinə köçürmüşdür. Lakin o öz ideyalarını vətəninə yaya bilmədiyindən, 30 yaşında vətəni tərk etmiş, Əfqanıstanın Bəlx şəhərinə gəlmişdir. Burada tale onun üzünə gülmüş, öz ideyalarını yaymağa müvəffəq olmuşdur. Vətənə döndükdən sonra böyük bir dini təlimin əsasını qoymuşdur. Dövrünün ən böyük mütəfəkkirlərindən biri olan Zərdüşt özünün "Avesta" əsərində dogma xalqının arzu və istəklərini, mədəniyyətini, yurdunun gözəlliklərini, tarixini ictimai, iqtisadi həyatını, mədəni inkişafını əks etdirmişdir.

«Avesta» qədim Azərbaycanda yaranan və öz elmi-fəlsəfi məzmununa görə yüksəkdə duran çox qiymətli elmi-fəlsəfi və dini bir əsərdir. "Avesta" bütün dinlərin əsası, ilkin çıxış nöqtəsidir. Bu kitabda vahid tanrı ideyasının irəli sürülməsi onun ən müqəddəs kitab olduğunu bir daha sübut edir. Əsərin müəllifinin Zərdüşt olması, onun Azərbaycanda doğulması və əsərin Cənubi Azərbaycanda meydana gəlməsi və yayılması onun Azərbaycan kitabı olmasını bir daha təsdiqləyir. Mənbələr Zərdüştün Azərbaycan torpağının Maq tayfasından olduğunu dənə-dənə təsdiq etmişdir. Maqlar qədim Azərbaycanın məşhur tayfalarından biri olmuşdur. Herodotun yazdığına görə, maqlar Midiya dövlətinin banisi Deyokun hakimiyyətdə birləşdirdiyi 6 tayfadan biridir. Midiya dövlətinin əsas xalqlarından biri olan

maqlar gələcəyi görmək qabiliyyətinə malik, böyük zəka sahibi, dövlətin idarə edilməsində yaxından iştirak edən bir xalq olmuşlar. Midiya hökmdarları Deyok, Fraort, Kioskar və Astiaqın maqlarla eyni tayfadan olması haqqında tarixi mənbələr vardır. Midiyalılar fars olmamış, 6 tayfanı birləşdirən Azərbaycan dövlətinin sakinləri olmuşdur. Beləliklə, maqlar Azərbaycan dövləti tərkibində birləşən qədim Azərbaycan torpağının əzəli xalqı olmuş, öz əqli, zəkası, fəlsəfəsi, dünyagörüşü, yaratdığı zərdüştlük dini ilə tarixin dərinliklərində böyük iz qoya bilmişlər.

Mada dövrü Cənubi Azərbaycan tayfalarının tarixində önəmli yer tutmuş, mühüm nailiyyətlər dövrü olmuşdur. Madalıların o dövrdə əldə etdikləri nailiyyətlər qədim dünyanın diqqətini özünə cəlb etmişdir. Dünyanın bir çox qədim dövlətlərində madalar haqqında yazılar meydana çıxmışdı. Bunlara misal olaraq yunan müəllifləri Miletli Hekatey, Miletli Dionisi, Lampsaklı Xaron və başqalarının əsərlərini göstərmək olar (Azərbaycan tarixi.- Bakı, 1998, 1-ci cild. S.233).

Tarixçilərimiz belə bir fikri təsdiq edirlər ki, madalıların dini-fəlsəfi təsəvvürləri yəhudi dininə, ilkin xristianlığa və yunan fəlsəfi fikrinə müəyyən təsir göstərmişdir.

Görkəmli tarixçi alim İqrar Əliyev göstərir ki, madalılar Qərbi Asiyanın qədim mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışlar. Onların öz yazısı olmuşdur. Təəssüf ki, həmin yazını aşkar etmək mümkün olmamışdır.

Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, maqların özünəməxsus dini təlimləri olmuşdur. E.ə. IX-VIII əsrlərdə Mada vilayətlərində və ona qərbdən bitişik olan vilayətlərdə maqdaizm təlimləri yayılmışdı. Diogen Laertili maqların təlimindən danışarkən məlumat verir ki, «maqlar odu, torpağı və suyu allah hesab edirdilər. Maqların dini təliminə bütperəstlik yaddır.»

Görkəmli Azərbaycan alimi Elməddin Əlibəyzadə "Avesta"-nın yaranması və inkişaf tarixini üç mühüm mərhələyə ayırır.

Birinci mərhələ - e.ə. Midiya dövlətinin süqutuna qədərki dövr. Bu dövrdə "Avesta 6-7 minillik bir yol keçib gəlsə də, Zərdüştin yazıb-yaratdığı, təbliğ etdiyinə daha yaxındır, doğmadır, müqəddəsdir". Belə bir cəhət diqqəti daha çox cəlb edir ki, "Avesta"-da təbliğ edilən Midiya adətləri qədim Şumer-türk adətlərinə daha çox oxşayır və bəlkə də onun davamıdır.

İkinci mərhələ fars dövlətinin yarandığı vaxtdan sonrakı və ərəb işğalına qədərki dövrü əhatə edir. E.ə. 549-cu ildə farslar Əhəmənilər nəslindən olan, Midiya hökmdarının kürəkəni böyük Kirin başçılığı ilə üsyan etdilər, midiyalılara qalib gəldilər, ilk İran dövlətinin əsasını qoydular. Kirin qələbəsi ölkənin mənavi aləmində də dəyişiklikliyə səbəb oldu. Farslar "Avesta"-nı öz dillərinə çevirərək onun əsas sahibinə çevrilməklə bu kitabda yeri gəldikcə öz mənafeələrinə, adət-ənənələrinə uyğun dəyişikliklər edirdilər. Bu dövrdə maqlar da xeyli dəyişmiş, saray mühitinə, saray əxlaqına uyğunlaşmışdılar. Beləliklə, "Avesta"-nın ikinci mərhələsi 1200 il çəkmişdir. Bu min iki yüz ildə "Avesta" kitabının,

Zərdüşt dininin başına çox bəlalar gəlmişdi. O, böyük dəyişikliyə uğramış, öz köklərindən uzaqlaşdırılmağa çalışılmışdır.

Üçüncü mərhələ - Ərəb işğalı və İslamın qələbə-sindən sonrakı dövr "Avesta"-nın süqutu mərhələsidir.

Ərəblər İrani işğal etdikdən sonra yerli əhali İslam dinini qəbul etdi. Köhnə dini saxlayanları təqib etməyə başladılar. Onların bir qismi Hindistana köçüb getdi. Digər kiçik qruplar isə ölkənin içərilərinə doğru dağılıdılar. Ərəblər VII əsrdə İrani işğal edərkən "Avesta" əsərinin kitablar külliyyatı 21 cildədən ibarət idi. Ondan indiki zamana ancaq üç kitab qalıb. Digər dinlərə dözümsüzlük göstərən ərəblər zərdüştlük dinini qadağan etməklə onun tərəfdarlarını təqib edirdilər. Beləliklə, tez bir zaman içində İranda zərdüştlük-atəşpərəstlik dini öz yerini İslam dininə verdi. Onun davamçıları qaçmağa məcbur oldular. Hazırda zərdüştlüyə İranda və Hindistanda kiçik cəmiyyətlərdə etiqad edilir.

Dünyada ilk dəfə olaraq vahid Allah, ulu tanrı ideyasını irəli sürən "Avesta" ən mükəmməl din olan zərdüştlüyün müqəddəs kitabı kimi bəşəriyyətə böyük xidmət göstərmiş, bütün dinlərin əsası, çıxış nöqtəsi kimi xidmət göstərmişdir.

Cənubi Azərbaycan ərazisində meydana gələn və Midiya dövlətinin süqutuna qədər 6-7 min il uzun və keşməkeşli yol keçib gələn atəşpərəstlik dininin müqəddəs kitabı olan "Avesta" getdikcə təkmilləşmiş, dünya mədəniyyəti tarixində çox mühüm bir yer tutmuşdur. Sasanilərin hakimiyyəti dövründə "Avesta" qədim variantları əsasında sistemləşdirilmişdi. Deməli,

Makedoniyalı İsgəndərin işğalına qədər "Avesta" kitablarının mükəmməl variantları var idi. Hazırda «Zend Avesta» adı ilə bizə gəlib çatmış əsərin nüsxələri e.ə. III-VII-ci əsrlərdə yenidən toplanıb bərpa edilmiş nüsxələrdir. Sasanilər dövründə bərpa olunmuş 21 kitabdan 20 kitabın adı haqqında IX əsrdə məlumat var idi. Ancaq çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu müqəddəs kitab Avropaya ancaq XVII əsrdə məlum olmuşdur. «Avesta»nın əlyazması ilk dəfə olaraq XVIII əsrin əvvəllərində bir səyyah tərəfindən Oksford Universitetinin kitabxanasına verilmişdi. Oksford Universitetinin kitabxanası bu qiymətli abidənin əhəmiyyətini dərk etmiş və onun kolleksiyasını yaratmaq üçün tədbirlər görmüşdür. Uzun müddət Avropada bu sirli əlyazmanı oxuyan alim olmamışdır. Bu əlyazmanı ilk dəfə oxuyan, onun sirlərini açan, danışmağa məcbur edən gənc fransız alimi Anketil Düperon olmuşdur. Düperon XVIII əsrin ortalarında təsadüfən «Avesta»nın Parisə gətirilmiş dörd səhifəsi ilə tanış olur. Gənc alimdə bu əlyazmalarını oxumağa böyük maraq əmələ gəlir. O, ciddi tədqiqatlardan sonra bu əsərin sirlərini bilən adamların Hindistanda olduğunu müəyyənləşdirir və Hindistana getməyi qərarlaşdırır. Kifayət qədər vəsaiti olmayan alim Şərqi Hindistana gedən bir fransız gəmisində süvari bir əsgər kimi xidmətə girir. 1755-ci ilin fevral ayında Hindistana yola düşür. Hindistana çatdıqdan sonra xeyirxah insanların köməyi sayəsində əsgərlikdən azad olur və "Avesta"-nı axtarmağa başlayır. Düperon tezliklə Avesta dilini bilən Darb adında qoca bir dəstur tapır. Darbın vasitəsilə «Avesta»nın yeni bir

əlyazmasını əldə edir. Darb Düperrona əsərin dilini öyrənməkdə böyük köməklik göstərir. Düperron çətinliklərlə qarşılaşsa da əsərin dilini öyrənməyə müvəffəq olur. O, Avesta dilini mükəmməl öyrəndikdən sonra əsəri fransızcaya tərcümə etməyə başlayır. 1759-cu ildə "Avesta"-nın fransızca tərcüməsi hazır olur. Kitabı tərcümə etdikdən sonra böyük çətinliklə vətənə qayıtmağa müvəffəq olan bu fədakar insan öz tərcüməsini "Avesta"-nın Oksford nüsxələri ilə müqayisə edir və onun tərcüməsinin Oksford nüsxəsi ilə tam uyğunluğunu müəyyənləşdirir. Düperron 1771-ci ildə "Avesta"-nı fransızca nəşr etdirir. Kitabın nəşri Fransada və digər Avropa ölkələrində böyük hay-küyə səbəb olur. Kitabın elm aləmində böyük kəşf olmasını söyləyənlərlə yanaşı, onun saxta olduğunu və Düperronun fırıldaqçı olduğunu təsdiq etməyə çalışanlar da tapılmışdı. Ancaq gec-tez həqiqət qalib gəldi. Düperron elm aləmində öz şərəfli yerini tutdu. Avropada "Avesta" ətrafında gedən mübahisələr 50 il davam etdi. Nəhayət, bu görkəmli alimin böyük kəşfi öz layiqli qiymətini aldı və o, XIX əsrin 20-ci illərində yaranmağa başlayan "Avestalogiya" adlı yeni elmi istiqamətin banisi kimi tanınmağa başladı. Düperronun tərcüməsinin dünya alimlərinin diqqətini özünə cəlb etməsi tezliklə əsərin dünyanın başqa dillərinə də tərcümə edilməsinə səbəb oldu. Artıq XIX əsrdə "Avesta" bir çox Avropa dillərinə, o cümlədən rus dilinə tərcümə edilmişdi. Hazırda dünya elmində "Avesta"-ya olan maraq azalmayıb. Hətta ara-sıra, yeni-yeni Avesta tədqiqatları meydana çıxır. Onun bəşəri əhəmiyyətə layiq bir abidə olduğu göstərilir.

Bizə gəlib çatmış "Avesta" beş hissədən - "Evdət", "Vispered", "Yasna", "Yaşt" və "Kiçik Avesta"-dan ibarətdir.

1. 22 fəsildən ibarət olan "Evdət" şər qüvvələrə, divlərə qarşı tərtib edilmiş, təlimatlardan və qanunlar məcəlləsindən ibarətdir. Bu hissə nəyin qadağan olduğunu və nəyin icazə verildiyini göstərən qanunlar külliyyatıdır. Kitabda mərasimlə əlaqədar təmizlənmə qaydaları, müxtəlif dini ayinlərin keçirilməsi üsullarının izahına da geniş yer verilmişdir. Kitabda günahların və xeyirli əməllərin siyahısı verilmiş, günahları yumaq qaydaları göstərilmiş, həmçinin heyvanlara qayğı bəslənməsinə və əkinçilik qaydalarına geniş yer verilmişdir. Burada olan adətlərin çox qədim zamanlara, Maqlara gedib çıxması xüsusi maraq doğurur və əsəri bilavasitə Midiya ilə bağlayır.

Videvdətin birinci hissəsinin başlanğıcı olan "Coğrafi poema"-da çox qədimlərə gedib çıxan hadisələr olduqca böyük çoxluq təşkil edir. Videvdətin dünyagörüşünün qədimliyini sübut edən amillərdən biri də burada ali tanrının Ahura Məzda adlandırılmasıdır.

1. «Vispered» 24 fəsildən ibarət tərtib edilmiş "bütün hökmdarlar", "bütün hakimlər", "bütün tanrılar" haqqında ibadət nəğmələrindən ibarət kahin dua kitabıdır. «Vispered» mahiyyətə yasnaya əlavədir.

2. «Yasna» 72 fəsildir, o cümlədən 17 fəsil qat adlanan nəğmələrdir. "Avesta"-nın çox qədim hissəsi sayılan bu fəsildə qurban vermə və tanrılara dua mərasimlərində oxunan tərifnamələr və ibadətə aid adətlər öz əksini tapmışdır. «Yasna»nın qismən şerlərlə tərtib

edilmiş yeddi fəsli "Qatlar"ı xatırladır. Məlumdur ki, "Qatlar" "Avesta"nın ən qədim hissəsidir.

3. «Yaşt» da Zərdüşt dininə aid olan 22 nəğmə öz əksini tapmışdır. Bu nəğmələr çoxlu mifoloji ünsürlərə malik tərif himnləridir.

4. «Kiçik Avesta»ya bir sıra ibadət mətnləri, Böyük Avestadan seçilmiş zərdüştlüyə sitayiş edən şəxs üçün gündəlik həyatda zəruri olan dualar daxil edilmişdir. Bir qayda olaraq Yaştları da Kiçik Avestaya daxil edirlər. Yaştlar "Avesta"nın fəlsəfi, ədəbi-bədii cəhətdən ən qiymətli, maraqlı və mükəmməl hissəsidir.

Alimlər indiki "Avesta"nı iki hissəyə - «Qatıq (böyük) Avesta»ya və Kiçik Avestaya ayırırlar. Böyük Avestaya əsasən qatlar və Yasnanın bəzi bölmələrini daxil edirlər. Tədqiqatçıların fikrincə, ən mükəmməl əsər, əsasən qatları əhatə edən «Qatıq Avesta»dır. Kiçik Avesta isə sonralar yaranmış bəzi hallarda isə Böyük Avestanın təhrif edilmiş hissələridir. "Avesta"nın meydana gəlib formalaşdığı illərdə Azərbaycanda çoxallahlılıq (politeizm) hökm sürürdü. Azərbaycanda, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda oda inanmaq geniş yayılmışdı. Atəşpərəstlik sürətlə yayılmaqda idi. Əvvəllər atəşpərəstliyi yayan kahinlər - "Maq"lar zaman keçdikcə zərdüştlüyə atəşpərəstlik dini ehkamlarını da əlavə etməyə başladılar. Zərdüşt təlimi əhali arasında daha çox əkinçilik və maldarlıq ənənələrini, onun böyük və xeyirxah iş olmasını tərənnüm edirdi. Zaman keçdikcə atəşpərəstlik dini ehkamları maqlar tərəfindən zərdüştliklə qarışdırılmış bu da onun əhali arasında daha sürətlə yayılması üçün şərait yaratmışdır. Məlum-

dur ki, Atəşpərəstlik Zərdüşt təlimindən asılı olmayaraq meydana gəlmiş və İslam dininin yayılıb möhkəmlənməsinə qədər öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Qaynaqlardan məlumdur ki, etnik və dil tərkibindən asılı olmayaraq Azərbaycanda əhali oda sitayiş edirdi. Arxeoloji qazıntılar bir daha təsdiq edir ki, Atəşpərəstlik məbədinin çoxu Cənubi Azərbaycanda yerləşmişdi. Son dövr tədqiqatçılarının böyük əksəriyyəti Midiya maqlarını İran mənşəli hesab etmir, onların daha çox turan (türk) tayfalarına məxsus olduğunu göstərirlər. Azərbaycanda atəşpərəstliyin sürətlə yayılması bunu bir daha sübut edir.

Qədim Azərbaycanda və İranda çoxallahlılıq mövcud olmuşdur. Zərdüşt dinində isə təkallahlılıq əsasdır. Zərdüşt dinində Ahurəməzda (Hörmüz) canlıların və həyatın yaradıcısı, ali allah hesab edilir. Zərdüşt dini təliminə görə, Ahurəməzda xeyir və həqiqəti, onun qardaşı Anqrumanyu (Əhrimən) şər qüvvələri təmsil edir. Bu iki qüvvə arasında daimi ölüm-dirim mübarizəsi gedir. Böyük çətinliklə də olsa xeyir qüvvələr şər qüvvələrə qalib gəlir. Zərdüşt isə insanları şər qüvvəyə qarşı mübarizəyə çağırır.

"Avesta" təlimləri içərisində əmək eşqi və torpağa məhəbbət məsələsi də mühüm yer tutur. Əmək, torpağı əkilib becərmək, halal əməyə çağırış kitabın bütün qatlarında öz əksini tapmışdır. İnsanlara torpağa bağlı olmağı, əkinçiliyi inkişaf etdirməyi, çoxlu mal-qara saxlamağı məsləhət bilirdi. Köçərilikdən oturmaqlığa keçid, əkinçiliyin böyük üstünlükləri əsərin əsas leytmotivlərindən biri idi. Zərdüşt təlimində sözə, onun

qüdrətinə, təmizliyinə xüsusi diqqət yetirilir. İnsan kamilliyinin təzahürü, təmiz bədən, təmiz söz, təmiz əməl əsas götürülür. «Avesta»da söz Ahurəməzdanın şər qüvvələrə qarşı qüdrətli mübarizə silahıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, Zərdüştlükdə kamil insan üç keyfiyyətdə təzahür edir: təmiz bədən, təmiz söz, təmiz əməl. Bu üç amilin vəhdətində kamil insan formalaşır.

Dünya kitab mədəniyyəti xəzinəsinə qiymətli hədiyyə kimi daxil olan "Avesta" kitabı qədim dünyanın ən qədim, ən qiymətli, böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edən fəlsəfi, dini, ədəbi-bədii dəyərə malik incilərindən biridir. Qədim yunan filosoflarından, tarixçilərindən başlamış zamanəmizə qədər müxtəlif dövrlərdə yaşamış dünyanın böyük filosofları, alimləri, zəka sahibləri bu əsərlə maraqlanmış, tədqiq edib öyrənmiş, onu yüksək qiymətləndirmiş, haqqında olduqca qiymətli fikirlər söyləmiş, bəşəri dəyərlərə malik olduğunu əsaslandırmışlar. "Avesta"nın bəşəriliyi ondadır ki, bu qiymətli kitab hələ neçə min illər bundan əvvəl bəşəriyyətə şər qüvvələrə qarşı mübarizə yollarını öyrətmiş, bu mühüm vəzifəni yerinə yetirmək üçün insanları xeyirxah olmağa, şər qüvvələrə qarşı birləşməyə çağırmış, xeyirxahlıq, ədalətlik, mərdlik, yaşadığın torpağı sevmək mənbəyi kimi insanları işığa, biliyə, nura dəvət etmişdir. Uzun illər Azərbaycan, İran, Orta Asiya, Əfqanıstan xalqları və onlara qonşu olan 32 digər xalqlar bu kitabın hikmətlərindən qidalanmış, onun nuruna qərq olmuşlar.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan elminin inkişafında baş verən dirçəliş ave-

staşünaslığın inkişafına da böyük təkan vermiş, bir çox tarixçi, ədəbiyyatçı alimlər, filosoflar bu mövzunun üzərinə yenidən qayıtmış, yeni təfəkkür tərzinə, yeni metodologiyaya uyğun tədqiqatlar aparılmış, "Avesta" haqqında əsl həqiqətlər, onun Azərbaycanda yaranması haqqında fikirlər daha da dəqiqləşdirilmişdir. Dünyanın bu böyük mədəni abidəsinin Azərbaycan xalqına məxsus olması ideyası xeyli aydınlaşmışdır. Ən mühüm cəhət budur ki, "Avesta"nın tədqiqatçılarının demək olar ki, hamısı əsərin qədim Azərbaycan torpağında yaşayan, fars olmayan maq tayfaları tərəfindən yaranmasını təsdiq etmişlər.

§ 2.3. Alban mədəniyyəti.

Albaniyada kitab və kitabxanalar

Vətənimizin tarixində antik dövrün bir qismini və erkən orta əsrlərin bir neçə yüzilliyini əhatə etmiş Albaniya dövrü çox mühüm bir mərhələni təşkil edir. Bəzi qaynaqlarda əsasən Şimali Azərbaycan ərazisində yerləşən bu ölkəni Qafqaz Albaniyası da adlandırırlar. Alban dövləti yarandığı və mövcudluğunun ilk yüzilliklərində müstəqil Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisini və Rusiyanın tərkibində olan Dağıstan Muxtar Respublikasının cənub bölgələrini əhatə edirdi. Strabon göstərirdi ki, albanlar «iberlərlə Kaspi dənizi arasında» yaşayırdılar.

Albaniya öz təbii şəraiti, gözəl təbiəti, təbii sərvətləri ilə fərqlənən antik dünyanın ən gözəl ölkələrindən

biri olduğundan onun ərazisi sıx surətdə məskunlaşmışdı. Burada müxtəlif dillərdə danışan çoxlu tayfalar yaşayırdı. Strabon Albaniyada 26 tayfanın yaşaması haqqında məlumat verir. Son zamanlar bir çox tədqiqatlar bu tayfaların içərisində türk tayfalarının olması da təsdiq edirlər. Bu tayfalar içərisində Alban (alban-uti) tayfaları üstünlük təşkil edirdilər.

Albaniyanın uzun illər müstəqil yaşaması orada dövlətçiliyin yaranıb möhkəmlənməsi üçün şərait yaratmışdı. Albaniyada vahid dövlətin yaranması və möhkəmlənməsi ölkə əhalisinin məskunlaşmasına, kənd təsərrüfatının, əkinçiliyin, sənətkarlığın, incəsənətin, xalqın mənəvi mədəniyyətinin inkişafına səbəb olmuşdu. Ölkə maddi və mənəvi mədəniyyətin yaranıb formalaşmasında heç də qonşu ölkələrdən geridə qalmırdı.

Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş materiallardan, tarixi əsərlərdən, elmi araşdırmalardan və qədim tariximizə dair qaynaqlardan əldə edilmiş, tarixçilərimiz tərəfindən ümumiləşdirilmiş elmi fikirlər Albaniya haqqında, Alban mədəniyyəti haqqında elmi məlumatları bir daha təsdiq edir və tarixşünaslığımızı zənginləşdirir.

Erkən Azərbaycan dövlətlərində yazının olması qədim dünyanın əlifbalarından Azərbaycanda istifadə edilməsi haqqında qaynaqlarda çoxlu materiallar vardır. Erkən Azərbaycan dövlətlərində də antik dövlətlərdə olduğu kimi qədim yazı materiallarından- daşdan, gil lövhələrdən, papirusdan, perqamentdən və s. müvəffəqiyyətlə istifadə edilmişdir. Həm Cənubi, həm də Şimali Azərbaycanda xalqımızın daşdan yazı mate-

riah kimi istifadə etməsi haqqında çoxlu maddi mədəniyyət abidələri vardır. Belə abidələrin bir çoxu arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxarılmış, bir çoxu tarixi abidələrdə saxlanmış, bir çoxu məzar daşlarına həkk edilmiş və qayalar böyük həcmli daş lövhələr üzərinə yazılmışdır. Azərbaycan alimləri ta qədimdən belə lövhələri kitabələr adlandırmışlar. Kitabələrə demək olar ki, ölkəmizin bütün regionlarında rast gəlmək olar. Şimali Azərbaycan ərazisində mövcud olan Qobustan qoruğunda daş kitabələrin çox qiymətli nümunələri saxlanmaqdadır. Təqribən yeni eradan əvvəl VIII əsrə aid olan bu nümunələr öz tarixi qədimliyinə və rəsmlərin müxtəlifliyinə görə dünyada bu tipli abidələrdən ən zənginidir. Bu qoruğu Azərbaycan tarixinin daş yaddaşı, daş kitabxanası adlandırmaq yerinə düşərdi. Bakı şəhərinin 55 km-də yerləşən bu qoruğun ərazisində 750 qaya üzərində 4 minə qədər insan, heyvan təsviri, müxtəlif işarə, damğa və s. aşkar edilmişdir. Qobustanda qaya üstü təsvirlərdə qadın və kişi rəsmlərinə, vəhşi öküz, keçi, maral, ceyran, gur və şir şəkillərinə daha tez-tez rast gəlmək olur. Burada rəsmlər içərisində ov səhnəsinin, kollektiv əmək prosesinin, fərdi və kollektiv rəqs səhnələrinin təsviri daha böyük maraq doğurur və belə səhnələrin mürəkkəb kompozisiyaya malik olmasını düşünən, yaradıcı insan zəkasının, insan fikirlərinin toplusu olduğunu aşkara çıxarır. Cingirdağın şimali şərqindəki Qavaldaş bir növ musiqi alətini xatırladır. Görünür qayalarda öz əksini tapmış yallıya oxşar rəqslər bu daşın çalınması zamanı ifa edilən rəqslər olmuşdur. Qobustan abidələrini sistemli şəkildə, ardıcılıqla

seyr etdikdə məlum olur ki, burada olan rəsmlər, təsvirlər sadədən mürəkkəbə doğru, zamanın, dövrün tələbatına və mədəni səviyyəsinə müvafiq inkişaf etmişlər. Zaman keçdikcə daha mükəmməl, insanı düşünməyə vadar edən rəsmlər meydana gəlmiş, təkmilləşmişdir. Getdikcə qaya üstü yazılarda piktoqrafik (şəkli) yazıların ideoqrafik yazılarla əvəz edilməsi prosesi geridə qalır. İbtidai icma quruluşundan başlayaraq, cəmiyyətin inkişafı tarixini ardıcıl əks etdirən, zəngin, çox qiymətli və çoxsaylı kitabələri olan bu daş kitabxana xalqımızın elmi, mədəniyyəti və incəsənəti üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Biz «Daş kitabxana» məfhumunu işlədərkən qaya üstü təsvirləri diqqətlə nəzərdən keçirmiş, burada olan təsvirlərin mahiyyətini düşünməyə çalışmış, xüsusilə böyük və mürəkkəb təsvirləri olan səhnələri, məsələn, ov səhnəsinə diqqət yetirdikdən sonra cəsarət edib «daş kitabxana» məfhumunu elmi dövriyyəyə daxil etmişik. Doğrudan da qaya üstü təsvirlərin hər biri bir kitabı, bütövlükdə Qobustan qayaları isə tarixi yaddaşımızı qoruyub saxlayan kitabxanayı xatırladır. Bu kitabxanayı diqqətlə nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, qədim qobustanlılar hələ yazı kəşf edilməzdən çox-çox əvvəl bilik öyrənməyə başlamışlar. Qobustan daş kitabları bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan kitabına gedən yol Qobustandan başlayır. Bu yol əlifbanın yaranmasından, yazı mədəniyyətindən, kitab mədəniyyətinə əcdadlarımızın keçdiyi çox əzablı yoldur. Bu yol çox çətin və əzablı olsa da çox şərəfli, mədəniyyətə doğru gedən yoldur.

Görkəmli kitabşünas alim Əziz Mirəhmədov göstərir ki, bizə məlum olan ən qədim yazılı abidələrdən biri Qobustandakı Böyükdaş dağının ətəyində olan qaya üstü yazıdır. Latin dilində olan bu kitabə eramızın 90-cı illərinə aiddir. Bu kitabədə Roma imperatoru Domitsian və «ıldırım sürətli legionun» adı çəkilir. Antik dövrdə albanlar aremey, yunan, latın və Yaxın Şərqdə istifadə olunan başqa yazılarla tanış idilər. Məhz buna görə ki, Azərbaycan hökuməti 4400 hektar ərazisi olan Qobustanı xalqımızın mədəniyyətini qorumaq, təbliğ etmək məqsədi ilə 1967-ci ildə onu qoruq elan etmiş, qorunmasını nəzarət altına almışdır. Uzun illər fəaliyyət göstərən, dövlətçiliyi, böyük ordusu, inkişaf etmiş təsərrüfatı, iqtisadiyyatı, böyük şəhərləri olan geniş bir ərazini Şimali Azərbaycanın bütün torpaqlarını və ona bitişik əraziləri əhatə edən Albaniya tarixin yaddaşında çox böyük həcmli məlumatlar, geniş informasiya qoyub getmişdir. Bu yaddaşı vəərəqlədikcə, mövcud qaynaqları aşkarladıqca, Albaniya, onun ərazisi, təsərrüfatı, şəhərləri, dini, dili, xalqları, tayfaları, maddi və mənəvi mədəniyyəti haqqında çox böyük maraqlı informasiya aşkara çıxır. Albaniyanın çox qədim dövlətçiliyi, iqtisadiyyatı, güclü, zəngin mədəniyyəti haqqında məlumatlar xalqımızın mədəniyyətinin izlərini çox erkən dövrlərə aparmaqla Azərbaycan mədəniyyətinin qədim, zəngin tarixi haqqında məlumatlar verir.

Qədim qaynaqlarda Albaniyanın (Arran) bizim eramızın ilk əsrlərindən böyük inkişaf yolu keçmiş qüvvətli bir dövlətə çevrilməsi haqqında məlumat verir.

lir. Alban dövləti gücləndikcə ölkədə mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat və kitabçılıq işi inkişaf edir, yeni-yeni uğurlar qazanılır, dünya mədəniyyəti ilə əlaqələr güclənirdi. Bu inkişafın əsas səbəblərindən biri albaniyalı gənclərin İrana, Türkiyəyə, Afınaya, Dəməşqə və Asiyanın digər mədəniyyət mərkəzlərinə təhsil almaq üçün göndərilməsi idi. Həmçinin ölkədə mədəniyyətin inkişafına V yüzillikdə Albaniyada xaçpərəstliyin yayılması da müsbət təsir göstərirdi. Xaçpərəstliyin yayılması ölkədə kilsələrin, kilsə məktəblərinin yaranmasına kömək göstərməklə, dini ədəbiyyatın, xüsusilə tərcümə ədəbiyyatının meydana gəlib inkişafı üçün şərait yaratdı. Musa Kalankatlının alban tarixində göstərilir ki: VI-VII yüzilliklərdə hekayə, ağılar, fəlsəfi risalələr yazılır, müxtəlif kafedral kilsələr və dövlət tikintilərində yazılar həkk olunur, yunan, fars, suriya və başqa dillərdən tərcümələr edilirdi. VII əsrdə yazıb-yaradan Katalikos Viro, şair Dəvdək, tarixçi Musa Kalankatlı daha məşhur yaradıcı şəxsiyyətlər idi. Alban tarixində bu dövrdə şəxsi kitabxanaların olması haqqında məlumat olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Kitabda göstərilir ki, 552-ci ildə kilsələr və müqəddəs kitablar yandırıldı. Daha sonra 704-cü ildə Katalikos Nerses Bakurun kitabxanasından götürülüb yandırılan və Tərtər çayına atılan kitablar haqqında məlumata rast gəlirik. Görkəmli gürcü alimi Şanidzeyə görə, bu kitablar alban dilində yazılmış kitablar idi.

Bəşəriyyətin mədəni inkişafında sivilizasiyanın təşəkkül tapıb, formalaşmasının erkən mərhələsində ən böyük əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biri əlifbanın

kəşfi və yazı mədəniyyətinin meydana gəlib, inkişaf olmuşdur. Cəmiyyətin inkişafında böyük rol oynayan mədəniyyətin özünün inkişafı, onun təşəkkül tapıb formalaşması, əsrdən-əsrə, nəsilən-nəslə, ölkədən-ölkəyə çatdırılması, beləliklə də dünya mədəniyyətinin, bəşəri mədəniyyətin yaranması və inkişafı yazı mədəniyyəti ilə bağlı olmuşdur. Məhz buna görədir ki, dünyanın görkəmli alimləri, filosofları, yazıçı və şairləri, mütəfəkkirləri, peyğəmbərləri və din xadimləri əlifbanı və yazı mədəniyyətini qədim insanların, insan zəkasının, bəşəri zəkanın ən böyük kəşfi adlandırmışlar. Peyğəmbərlər öz dinlərini, filosoflar, alimlər, yazıçı və şairlər, mütəfəkkirlər öz ideyalarını, öz kəşf və düşüncələrini yazıya köçürməklə, kitabda maddiləşdirməklə insanlara çatdırmış bununla da öz ölkəsinə, millətinə və bəşəriyyətə xidmət etməyə başlamışlar. Məhz buna görədir ki, dünya mədəniyyəti tarixində erkən əlifbası, yazısı olan ölkələr, onu yaradan, inkişaf etdirən xalqlar dünyanın ən inkişaf etmiş ölkəsi və xalqı hesab edilirlər. Hələ bizim eramızın əvvəllərində özünün müstəqil əlifbası olan, yazı mədəniyyəti olan, orijinal və tərcümə kitabları olan Albaniyanı da belə ölkələr sırasına aid etsək, səhv etmərik.

Məhz zamanəmizə qədər gəlib çatmış Alban əlifbası və Albaniyanın yerli mənşəli yazılı abidələri dediklərimizi bir daha təsdiq edir. Xristianlığın qəbul edilməsinə və onun dövlət dininə çevrilməsinə qədər albanların öz yazısı olmuşdu. Antik müəlliflərə görə, bu yazı hələ eradan əvvəl birinci əsrdə yaşamış, V əsrin başlanğıcında isə arami qrafikası əsasında alban yazısı

əlifbası təkmilləşdirilmişdir. 52 hərfdən ibarət olan bu əlifba fışılı və boğaz səsləri ilə zəngin idi. Ölkədə xristian dininin yayılması alban yazısına, orijinal və tərcümə ədəbiyyatının yaranmasına və inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Məhz buna görədir ki, V-VII əsrlər alban yazısının və ümumiyyətlə, mədəniyyətinin çiçəklənmə dövrü hesab edilir. Gürcü dilçi alimi A.Q.Şanidze yazır ki: «Albanlar Qafqazın siyasi və mədəni həyatının bütün sahələrində gürcülər və ermənilərlə eyni dərəcədə bərabər fəallıqla iştirak edirdilər.»

Bu əlifbanı ilk dəfə 1937-ci ildə gürcü alimi İ.Abuladze Ermənistanda Matenedaranın fondunda araşdırmalar apararkən XV əsrə aid bir dərsliyin əlyazmasında aşkar etmişdir. Dərslikdə müxtəlif əlifbalarla yanaşı, Alban əlifbası da verilmişdir. Erməni və gürcü əlifbaları ilə oxşar cəhəti olan bu əlifba 52 hərfdən (10 sait və 42 samit) ibarət idi. 1948-ci ildə Mingəçevirdə tikinti işi aparılarkən aşkar edilmiş alban yazıları böyük marağa səbəb olmaqla, Alban əlifbası, onun yazılış forması və quruluşu haqqında çox böyük elmi əhəmiyyətə malik olan faktları aşkara çıxardı. Alban əlifbası üzərində həkk olunmuş hündürlüyü 5-5,5 sm olan bu yazılı lövhədə 56 hərf vardır.

1948-1952-ci illərdə Mingəçevirdə aparılan qazıntılar zamanı üzərində Alban yazıları olan V-VI əsrə aid kitabələr tapılmışdır. Tarixi mənbələrə görə, bu əlifba V-VII əsrlərdə Albaniyada geniş yayılmış, məktəblərdə tədris edilmiş, dini, elmi, bədii əsərlər yazılmışdır. V-VI əsrlərə aid Alban təqviminin Alban əlifbası ilə tərtib edilməsi bu əlifbanın o dövrdə geniş yayılmasına əsaslı

sübutdur. Alban əlifbası ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsinə qədər mövcud olmuş, VIII əsrdə aradan çıxmışdır.

Albaniyada güclü müstəqil dövlətin yaranması, onun uzun müddət fəaliyyət göstərməsi, ölkədə sabitliyin möhkəmlənməsinə səbəb olmuş, xarici düşmənlərin Albaniyaya hücumunun qarşısını almışdı. Daxili çəkişmələrə son qoyulmuş, ölkədə iqtisadi və mədəni inkişaf baş vermişdi. Ölkədə mədəniyyətin inkişafında öz dövrü üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən müvəffəqiyyətlər əldə edilmiş, həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyət sahəsində diqqətəlayiq işlər görülmüşdü. Alban mədəniyyətinin ən böyük nailiyyətlərindən biri Alban yazısının yaradılması olmuşdur. Hələ Albaniyada eramızdan əvvəl xristianlığın qəbuluna qədər meydana gələn formalaşan və V-VII əsrlərdə yenidən bərpa olunaraq, təkmilləşən Alban əlifbası ölkənin mədəni həyatında böyük rol oynamışdı. Məlum həqiqətdir ki, yazısı, kitabı, məktəbi və yazılı ədəbiyyatı toplayıb saxlayan kitabxanası olmayan xalqın mənəvi mədəniyyətindən danışmaq olduqca çətinidir. Hələ yeni eradan əvvəl yazıya malik olan, müstəqil Alban yazısını yaradan albanlar bu yazıdan istifadə etməklə mədəniyyət və təhsil sahəsində böyük uğurlar əldə etmiş, ölkənin tərəqqi və inkişafı üçün olduqca əhəmiyyətli mədəni nailiyyətlərə malik olmuşlar. Ölkə ərazisində təxminən VIII əsrə qədər davam edən, xalqın istifadəsində olan Alban yazısı, xalqın ən böyük sərvəti idi. Məhz albanlar bu yazının köməyi ilə kitab sahibi olmuş, məktəblər açmış, kitabxanalar yaratmış, ölkədə təhsilin genişləndirilməsində,

xalqın savadlanmasında dünyanın bir çox xalqlarının müyəssər olmadığı uğurlara nail olmuşlar. V əsrdə albanlar xristianlığı qəbul etdikdən sonra Alban yazısı öz fəaliyyət dairəsini xeyli genişləndirmiş, xristianların Alban dilinə tərcümə edilmiş müqəddəs dini kitablarını Alban dilində yazıya köçürmüş geniş kitab kolleksiyaları, daha sonralar isə kitab topluları yaratmağa, onları təbliğ etməyə başlamışlar.

Alban əlifbasının son illərdə tədqiqatçı alimlər tərəfindən öyrənilməsi bir daha göstərdi ki, bu əlifbanın yaranması tarix etibarilə məhz erməni və gürcü əlifbalarının yaranması dövrünə düşür. Alban əlifbası da erməni və gürcü əlifbaları kimi orijinaldır, özünəməxsus xüsusiyyətləri, fərqli cəhətləri vardır.

Xristianlığın qəbulundan sonra kilsələrin yaranması və onların miqdarının getdikcə genişlənməsi kilsələrin yanında kitab üzü köçürənlərin sayının çoxalmasına səbəb oldu. Kilsələrdə tədrisən kilsə kitab topluları (kitabxanaları) meydana gəlib formalaşmağa başladı. Sonralardan Alban hökmdarlarının bilavasitə köməyi və tapşırığı ilə kilsə məktəbləri yaranmağa başladı. Belə məktəblərdə əsasən zadəganların və ruhanilərin uşaqları təhsil alırdı. Artıq V əsrdə Albaniyada məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Belə məktəblərin açılmasında dövlət adamları yaxından iştirak edirdi. Alban çarı Vaçaqanın dövründə məktəblərin açılması daha geniş vüsət almışdı. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı özünün «Alban tarixi» adlı əsərində yazırdı ki, padşah Vaçaqanın əmri ilə ölkədə çoxlu məktəblər açılmışdı. Belə məktəblər şəhərlər, böyük yaşayış məntəqələri ilə yanaşı, kəndlərdə də

fəaliyyət göstərirdilər. Çar Vaçaqan kəndlərə gələrkən məktəblərə gedər, uşaqları başına toplayardı. Uşaqların əllərində kitablar, yazı lövhələri olardı. Hökmdar hamının bərkdən oxumasını əmr edər, özü isə buna xəzinə tapan adam kimi sevinərdi.

Qədim qaynaqlardan məlum olur ki, V əsrin sonundan başlayaraq Albaniyada məktəblərin açılması təbii hala çevrilmişdi. Şəhərlərlə yanaşı, kənd yerlərində də məktəblər açılmağa başlanmışdı ki, bu da Albaniyada təhsilin geniş yayılmasını təsdiq edirdi. Alban tarixində bu dövrdə ölkədə musiqi təhsilinin genişlənməsi haqqında məlumat verilir. Deməli, Albaniyada biliyin nəsildən-nəslə ötürülməsi üçün müxtəlif sahəli məktəblərdən istifadə edilirdi. Dini müəssisələrin, dini məktəblərin və məktəb şəbəkəsinin genişlənməsi ölkədə kitabçılığın inkişafına da müsbət təsir göstərirdi. Vaçaqandan sonrakı alban hökmdarları da bu xeyirxah işi davam etdirmiş, ölkədə təhsilin yayılmasına, kitablar yazılmasına, xarici dillərdən Alban dilinə kitablar tərcümə edilməsinə, kilsə məktəblərinin yanında kitablar toplanmasına xüsusi diqqət yetirmişlər.

Mədəniyyət və təhsil sahəsində görülməyən bu mühüm işlər Alban hökmdarı Cavanşirin hökmranlığı dövründə daha böyük inkişaf tapmışdı. Müdrik və çevik siyasəti ilə, hərbi istedadı ilə fərqlənən Cavanşir ölkənin ərəzi bütövlüyünü təmin etmiş, müstəqil daxili və xarici siyasət yeridən, alban kilsəsinin müstəqilliyini təmin edən bir hökmdar kimi tanınmışdır. Məhz Cavanşirin bu fəaliyyəti ölkənin siyasi və mədəni inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmış, ölkədə mədəniyyət sahə-

sində böyük işlər görülmüş, ölkədə təhsil sistemi xeyli genişlənmiş, yeni məktəblər açılmış, uşaqların təhsil alması üçün şərait yaradılmış, xarici mədəni əlaqələrə ciddi fikir verilmiş, bir çox ölkələrdən dini və dünyəvi ədəbiyyat Albaniyaya gətirilib Alban dilinə tərcümə edilmiş, kilsələrin və məktəblərin yanında yaradılan kitabxanaların sayı çoxalmış, onların fondu zənginləşmişdi. Musa Kalankatlının verdiyi məlumata görə, o zaman Albaniyada bəzi antik müəlliflərin əsərləri: Homerin «İliada», Vergilinin «Eneida» əsərləri məlum idi.

Bu dövrdə «Tövrat» və «İncil»in, həmçinin xristianların əsas ibadət kitabı olan «Liturgiya» və başqa dini kitabların tərcüməsi üzrə xeyli işlər görülmüşdü. Zaman keçdikcə Albaniyada tərcümə ədəbiyyatı ilə yanaşı, orijinal əsərlər də meydana çıxmağa başlamışdı. Janr etibarilə müxtəlif olan belə əsərlər içərisində alban müqəddəslərinin həyatına həsr edilmiş əsərlərə, dünyəvi ədəbiyyata, tarixi və bədii əsərlərə rast gəlmək olardı. Belə əsərlərə misal olaraq Musa Kalankatlının «Alban tarixi», VII əsr şairi Dəvdəkin «Elegiya» əsəri və Albaniyanın hüquqi mənbələri olan kilsə qanunlarını göstərmək olar.

Zəmanəmizə gəlib çatan qədim alban yazılı yadigarları içərisində görkəmli Alban tarixçisi Musa Kalankatlı «Alban tarixi» əsəri olduqca böyük elmi və mədəni əhəmiyyət kəsb edir. Alban tarixinə dair çox qiymətli və mükəmməl mənbə olan bu kitab Alban hökmdarı Cavanşirin sifarişi ilə yazılmışdır. Cavanşirin hökmranlığı dövrü Alban dövlətinin çiçəklənməsi dövrü idi. Cavanşir Albaniyanın ərazi bütövlüyünü təmin etmiş, öl-

kənin iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Musa Kalankaytuklu bu kitabında Bibliya dövründən VIII əsrə qədər alban tarixini işıqlandırmağa, Alban dövlətini və müstəqil alban kilsəsinin tarixini işıqlandırmağa çalışmışdır. Hadisələrin işıqlandırılmasında tarixi həqiqətin və xronoloji ardıcılığın gözlənilməsi, hadisələrə obyektiv qiymət verilməsi əsərin qiymətini bir daha artırır.

Öz strukturuna görə üç hissədən ibarət olan bu böyük abidənin birinci fəslə Bibliya tarixi ilə başlayır və xristianlığın böyük mədəni əhəmiyyəti təsvir edilir. Birinci hissədə albanlarla yanaşı, o dövrdə yaşayan 15 xalq haqqında və ölkənin tarixi coğrafiyası haqqında məlumat verilir. Burada Albaniya haqqında, Alban dövlətinin yaranması haqqında, onun hökmdarları haqqında ətraflı məlumat toplanmışdır. İkinci kitabda İran-Bizans, İran-Ərəb müharibələri şərh edilir. Alban hökmdarı Cavanşirin fəaliyyətinə geniş yer ayrılır.

Kitabın üçüncü hissəsi ərəblərin tarix səhnəsinə çıxmasına, Zaqafqaziyaya hücumlarına, ərəb işğalı dövrü Albaniyanın vəziyyətinə həsr edilmişdir.

Cavanşirin hökmdarlığı dövründə ölkənin inkişafı, təhsil sistemi ilə yanaşı mədəniyyətin digər sahələrində də böyük inkişaf baş vermiş, xalq yaradıcılığı, orijinal, bədii ədəbiyyatın yaranması, kitabçılığın inkişafı sahəsində də mühüm uğurlar qazanılmışdır. Qaynaqlardan məlum olur ki, VII əsr VIII əsrin başlanğıcı Alban ədəbiyyatı və yazısının zirvə dövrü olmuşdur. Ancaq təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu böyük sərvətdən biza gəlib çatan Alban tarixinə daxil edilmiş bir neçə he-

kayə, nağıl və Dəvdəkin qəsidəsidir. Bu qəsidə təxminən 140 misradan ibarətdir. VII əsrdə yaşamış Alban şairi Dəvdəkin hökmdar Cavanşirin ölümünə həsr etdiyi mərsiyyə belə yadigarlardandır. Bu mərsiyədə ərəb işğalçılarına və Sasani qəsbkarlarına uzun müddət müqavimət göstərən, ölkənin istiqlaliliyyətini qəhrəmanlıqla qoruyan görkəmli sərkərdə Cavanşirin qəhrəmanlığına həsr edilmiş, onun parlaq obrazı yaradılmışdı. Dəvdək xəyanət qurbanı olan Cavanşirin tabutu önündə oxuduğu bu qəsidə-mərsiyyədə xalqın dərin kədərini ifadə etmişdir. Cavanşirin ölümünü ümumxalq kədəri kimi tərənnüm edən bu vətənpərvər şair yazırdı:

*Mənim Şərq ölkəmi bürüdü kədar,
Yayılmış cahana bu qara xəbər,
Qoy ellər eşitsin səsimi mənim,
Səsimə səs verib ağı desinlər!*

*Sakit həyatımız matəmlə doldu,
Bizə soyğunçular müsəllət oldu,
Misilsiz bir dövlət çökdü kökündən,
O parlaq şüası saraldı-soldu.*

Mərsiyyədə xalqın Cavanşirə böyük məhəbbəti tərənnüm edilmiş və xalqın qəsbkarlara dərin nifrət hissi ifadə olunmuş, vətən uğrunda mübarizə ruhu ön plana çəkilmişdi.

Tarixi faktları saxtalaşdırmağa çalışan və bu qəsidə-mərsiyyənin ermənilərə məxsus olmasını söyləyən erməni alimlərinə cavab olaraq demək olar ki, Dəvdə-

kin Cavanşirin ölümünə həsr etdiyi mərsiyyənin Azərbaycan dilində olan variantı bu gündə Azərbaycanın bütün bölgələrində yas mərasimlərində oxunur. Qəsidənin məzmunundan məlum olur ki, onun müəllifi dünya və İran ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olan, ölkəsinin və Asiyanın tarixini dərinlən bilən, geniş mütaliəsi və mükəmməl kitabxanası olan bir şəxs olmuşdur. Dəvdək vətəninə və millətini sevmə böyük vətənpərvər bir şair olmuşdur. Məhz buna görə ki, məşhur Alban tarixçisi Musa Kalankatlı öz kitabında onun haqqında ayrıca bəhs etmişdir.

Musa Kalankatlı yazır: «Dəvdək dövrünün bütün elmlərinə bələd müdrik bir filosof, gözəl bir natiq və ustad şair idi.» Musa Kalankatlı həmin qəsidəni bütövlükdə «Alban tarixi»nin II kitabına daxil etmişdir.

§ 2.4. Azərbaycan xalqının ilk yazılı abidəsi. «Kitabi-Dədə Qorqud»

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ana dilində yazıya köçürülmüş ilk möhtəşəm ədəbi abidə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarıdır. Bu kitabı bir çox tədqiqatçılar şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın ulu babası adlandırırlar.

Qədim Oğuz qəbilələrinin Azərbaycan ərazisinə gəldiyi dövrlərdə baş vermiş tarixi hadisələrlə üst-üstə düşən «Dədə Qorqud» dastanları həm də türkdilli xalqların müştərək milli mədəniyyətlərinin zəngin və bənzərsiz ədəbi mənbələri sırasında özünəməxsus yer tutur.

Dastanda öz əksini tapan hadisələr Dəmirqapı Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Dərəşam, Əlinçə, Qaradaş, Göyçə gölü, Qaracıq və s. kimi qədim Azərbaycan ərazilərində baş verir.

Dastanı yazıya köçürən şəxs Dədə Qorqudu boy-
ların yaradıcısı, Oğuz elinin ağsaqqalı, bilicisi, ozanı
kimi qələmə verir. Dədə Qorqud igidlik göstərən cavan-
lara ad qoyur, çətin zamanlarda xalqın köməyinə gəlir,
müdrək məsləhətləri ilə onlara yol göstərir, şənliklərdə
qopuz çalır, söz qoşur, boy boylayıb, soy soylayır.

Dastanda Bayandır xan Oğuz elinin başçısı kimi
göstərilir, lakin özü boylarda görünmür. Dastanın baş
qəhrəmanı isə Salur Qazandır. Boylarda qadınlar da
kişilərlə birgə döyüşlərdə iştirak edir, ov ovlayır, qəhrə-
manlıq göstərir. Ana obrazı Vətən rəmzi kimi ümumi-
ləşdirilir, ana haqqı tanrı haqqı kimi qiymətləndirilir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»dakı ən qədim dini-mifo-
loji təsəvvürlər və bəzi adət-ənənələr oğuzların ibtidai
dövrünə, yəni III-IV əsrlərə aiddir. Oğuz qəbilələrinin
islamiyyətdən əvvəlki maddi və mənəvi həyatını, ya-
rımköçəri yaşayış tərzini, ədəb-ərkan və əxlaq qaydala-
rını, dost-düşmən münasibətlərini, yurd sevgilərini əks
etdirən hadisələr VI-VIII əsrlərdə şifahi şəkildə ozanlar
(aşıqlar) tərəfindən dastanlaşdırılmağa başlamış, dil-
dən-dilə keçmiş, eldən-elə yayılmışdır. VII-IX əsrlərdə
İslam dininin təsiri ilə bağlı dastanlara bəzi əlavələr
edilmiş, tarixi hadisələrlə uzlaşan hadisələr artırılmış,
başqa sözlə, «Kitabi-Dədə Qorqud» həmin dövrə
uyğunlaşdırılmışdır.

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının ən qiymətli
nümunələrindən biri olduğu kimi, yazılı ədəbiyyatımı-
zın ilk ədəbi örnəyi kimi də böyük əhəmiyyətə malik
olan «Dədə Qorqud» dastanları VII-XI əsrlərdə namə-
lum bir şəxs tərəfindən yazıya köçürülmüşdür.

Həmin nüsxənin birinci səhifəsində «Kitabi-Dədə
Qorqud ala lisani taifeyi Oğuzan», yəni «Oğuz tayfala-
rının dilində Dədəm Qorqud kitabı» sözləri yazıldığına
görə sonralar bu dastanlar elm aləmində şərti olaraq
«Kitabi-Dədə Qorqud» adı ilə tanınmışdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» boylarının yazılı şəkildə
təşəkkül tapması haqqında alimlərimiz dəyərli təd-
qiqatlar aparmışlar. Məlum olmuşdur ki, XIV əsrin əv-
vəllərində, daha dəqiq desək, 1309-cu ildə əslən oğuz
olan tarixçi Əbu Bəkr ibn Abdullah, ibn Aybək-əd-
Dəvədari Misirdə ərəb dilində «Şöhrətləndirilmişlərin
tarixindən bir inci» adlı kiçik bir xronika yazmış və
həmin əsərdə VI əsrdə Sasani hökmdarı Ənuşirəvanın
vəziri Buzurq – Mehruya məxsus olan, türk dilindən
farscaya çevrilmiş bir kitab haqqında məlumat vermiş-
dir. «Uluxan ata Bitikçi dastanı» adlanan bir əsər VIII
əsrdə Harun ər-Rəşidin dövründə (763-809) ərəb dilinə
tərcümə olunmuşdur. Əbubəkr məhz həmin nüsxədən
istifadə edərək, qədim türklərin qəhrəmanlıq dastanla-
rı, Oğuz xanı haqqında, həmçinin sonralar «Kitabi-
Dədə Qorqud» abidəsinə daxil olan «Təpəgöz» haq-
qında maraqlı məlumatlar vermişdir. «Oğuznamə» ki-
mi tanınan bu əsərin orijinalı, yəni türkcəsi təəssüf ki,
zəmanəmizə qədər gəlib çıxmamışdır.

XV əsrin birinci yarısında tarixçi-təskirəçi Yazıçıoğlu Əli də II Muradın adına yazdığı «Tarix-Əs-Səlcuq» əsərində «Kitabi-Dədə Qorqud»dan bəzi parçalar vermişdir. Deməli, artıq bu dövrdə «Kitabi-Dədə Qorqud»un əlyazma nüsxələri mövcud imiş.

«Kitabi-Dədə Qorqud» haqqında Əbülqazi xan Xivəlinin «Səcəreyi-tərakəmə» və Rəşidəddinin «Cəmət-təvarix» əsərlərində də müəyyən məlumat verilmişdir.

Lakin Azərbaycan xalqının bu misilsiz sənət nümunəsi XVIII əsrin ortalarına qədər elm aləminə məlum olamamışdır. Yalnız 1770-ci ildə məşhur alman ərəbşünası Yakob İohan Reyske belə bir dastanın mövcudluğu haqqında ilk dəfə məlumat vermişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un ilk nüsxəsinə XIX əsrin əvvəllərində Almaniyanın Drezden Kral Kitabxanasında təsadüf edilmişdir. Bu əlyazma nüsxəsi haqqında Fleyşer kataloqunda 86 nömrəli qeyd vardır. 154 səhifəlik bu nüsxə bir müqəddimə və 12 boydan ibarətdir. Hər səhifədə 13 sətir vardır.

Bundan başqa, Berlin Kitabxanasında hər səhifəsində 34 sətir olan 37 səhifəlik digər bir əlyazma da tapılmışdır. Berlin nüsxəsi kimi tanınan bu abidə əslində Drezden nüsxəsindən köçürülmüşdür. Bu surət haqqında Perç kataloqunda 207 nömrəli qeyddə məlumat verilir.

Avropada həmin əlyazmadan ilk dəfə istifadə edən alman şərqşünası Fredrix Fon Dits olmuşdur.

O, 1815-ci ildə Drezden Kitabxanasında «Dədə Qorqud» dastanını aşkara çıxarmış, «Basatın Təpəgözü

öldürdüyü boy»u alman dilinə çevirərək ilk dəfə elmi məlumatlar çap etdirmişdir. Dits əsərin çox yerini yanlış tərcümə etsə də dastan haqqında orijinal fikirlər söyləmişdir. Belə ki, o, «Təpəgöz» boyunu məşhur yunan şairi Homerin «Odisseyə» əsəri ilə müqayisə etmiş, təkgözlü Siklopun kor edilməsi süjetinin «Dədə Qorqud» dastanından götürüldüyünü söyləməklə, əslində Azərbaycan dastanının tarixinin daha qədim olması iddiasını irəli sürmüşdür. Həmin vaxtdan etibarən «Kitabi-Dədə Qorqud» bütün dünya türkologiyasında tədqiqat obyektinə çevrilmiş və müxtəlif dillərə tərcümə edilərək Berlin, Moskva, Helsinki, London, Sürix, Texas, Tehran, Təbriz, Aşqabad, Ankara, İstanbul, Bakı və başqa şəhərlərdə dəfələrlə nəşr olunmuşdur.

Dastanın Almaniyaya hansı yolla gedib çıxması ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, XVI əsrdə üzü köçürülmüş «Kitabi-Dədə Qorqud»un həmin nüsxəsi 1578-1585-ci illərdə Azərbaycanda hakim olmuş Osman Paşanın xəzinəsi ilə birlikdə Türkiyəyə, oradan isə Drezden şəhərinə aparılmışdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un hər səhifəsində 13 sətir olan başdan-ayağadək hərəkələnmiş 109 səhifəlik digər bir nüsxəsi isə İtaliyada Vatikan Kitabxanasında saxlanılır və bu nüsxə cəmi 6 boydan ibarətdir.

Ditsdən sonra görkəmli alman şərqşünası Teodor Neldeks 1859-cu ildə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının surətini çıxarıb alman dilinə çevirərək çap etdirmək istəyir, lakin qarşıya çıxan çətinliklərə görə bu işi başa çatdıra bilmir. Ona görə də alim topladığı materialları

o vaxt Almaniyada təhsil alan V.V. Bartolda verir. Həmin vaxtdan ömrünü «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarına həsr edən V.V.Bartold dastanın ilk 4 boyunu rus dilinə çevirərək kiçik bir şərhlə nəşr etdirir. O, 1922-ci ildə bütün boyları rus dilinə çevirərək çapa hazırlayır. Lakin bu nəşr onun sağlığında işıq üzü görmür. Həmin tərcüməni ilk dəfə 1950-ci ildə Azərbaycan alimləri Həmid Araslı və Məmmədhüseyn Təhmasib Bakıda nəşr etdirirlər. Bu tərcümə əsəri 1962-ci ildə V.M. Jurinski və A.N.Kononov tərəfindən yenidən çapa hazırlanmış və rus dilində ikinci dəfə nəşr edilmişdir. Bu kitabda əlavə kimi üç böyük məqalə də verilmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» 1916-cı ildə ərəb əlifbası ilə, 1938-ci ildə isə latın əlifbası ilə Türkiyədə nəşr edilmişdir. Bu işlə tanınmış tədqiqatçı Orxan Şaiq Çökyay çox səmərəli şəkildə məşğul olmuşdur.

Dastanın Azərbaycanda ilk nəşri isə 1938-ci ildə həyata keçirilmişdir. Daha sonra 1962, 1978, 1988-ci illərdə nəfis şəkildə işıq üzü görmüş və respublika kitabxanalarının fondlarına daxil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyevin fərmanı ilə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının yazıya köçürülməsinin 1300 illiyi 1999-cu ildə YUNESKO-nun xətti ilə beynəlxalq miqyasda təntənəli şəkildə qeyd olunmuşdur. Bakıda keçirilən yekun yığıncaqda türkdilli dövlətlərin prezidentləri, digər rəsmi şəxsləri, görkəmli elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri iştirak etmiş və Azərbaycan xalqının milli bayram şənliklərinə qoşulmuşlar.

Yubileyə bağlı «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə həm orijinalın dilində, həm də müasir ana dilimizə uyğunlaşdırılmış şəkildə nəfis tərtibatda nəşr edilmişdir. Bu abidə eyni zamanda rus və ingilis dillərində də yüksək poliqrafik səviyyədə çap olunmuşdur.

Fərəhlə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının nadir incisi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının müxtəlif illərdə respublikamızın və ayrı-ayrı ölkələrin nəşriyyatlarında çap edilmiş nəşrləri bu gün dünyanın ən nüfuzlu kitabxanaları fondlarının bəzəyinə çevrilmişdir.

III FƏSİL

VII-XI ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA KİTAB VƏ KİTABXANALAR

§ 3. 1. Azərbaycan ərəb xilafəti dövründə kitab və kitabxanalar

VII yüzilliyin ortalarında Azərbaycan ərəb xilafəti tərəfindən işğala məruz qaldı. İlk ərəb işğalından sonra Azərbaycanın cənub hissəsi (Adurbadaqan) öz müstəqilliyini tamamilə itirdi, ərəb hakimiyyətinə tabe oldu. Albaniya isə siyasi müstəqilliyini qismən saxlasa da xilafətin vassalı kimi vergi ödəməklə ondan asılı vəziyyətə düşdü. Beləliklə, on ildən artıq müqavimətdən sonra 705-ci ildən etibarən Azərbaycanın həm cənub, həm də şimal hissəsi bütövlükdə xilafət qoşunu tərəfindən işğal edildi, Azərbaycan qəti şəkildə ərəblərin tabeliyinə keçdi. Ölkə xəlifə canişinləri tərəfindən idarə edilməyə başlandı.

Ərəb işğalının ilk illərindən ərəblər başqa ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da islamı yaymağa başladılar. İlk dövrlərdə dinin yayılması ərəblərlə yerli əhali arasında bağlanmış müqaviləyə müvafiq tənzimlənirdi. Sonrakı illərdə ərəb canişinlərinin hakimiyyəti möhkəmləndikcə islam dini zorla, qılınc gücünə həyata keçirməyə başlamışdı.

Ərəbistanda islamın yayılmasının ilk illərində olduğu kimi, Azərbaycanda da islam dini ilk növbədə «Əhli kitab» hesab edilən, müqəddəs dini kitabları olan

yəhudiləri və xristianları çıxmaqla yerdə qalan xalqlara: bütperəstlərə, atəşperəstlərə zorla qəbul etdirildi. Hələ Məhəmməd peyğəmbərin dövründən belə bir fikir formalaşmışdı ki, «kitab əhli» sayılan, allahın təkliyini qəbul edən başqa dinlərin nümayəndələrinə hörmətlə yanaşılsın, onların etiqadına inam göstərsin. Məhz buna görə də Azərbaycanda ilk növbədə bütperəstlərə, sonra isə atəşperəstlərə islam dini zorla qəbul etdirilməyə başlandı. Ərəblərin hər cür təzyiqinə, vergi qoymaqlarına baxmayaraq islam dininin qəbulu sürətlə getmirdi, dağ yerlərində, uzaq kəndlərdə islamlaşma prosesi ləngiyirdi. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan tam işğal edildikdən sonra Arran əhalisinin bir hissəsi, Cənubi Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti islamı qəbul etmişdi.

Azərbaycanın işğal olunması, ölkədə islam dininin zorla qəbul etdirilməsi nəticəsində ən böyük zərər çəkən Azərbaycan mədəniyyəti oldu. Həm müharibələr zamanı, həm də islam dininin qəbulu prosesində yerli xalqın bütün mədəniyyət abidələri, məktəbləri və yazılı abidələri, kitab və kitabçaları dağıdılıb yerlə yeksan edilmişdi.

Ərəblər işğal etdikləri digər ölkələrdə olduğu kimi, islamı müqavimətsiz yaymaq məqsədilə Azərbaycanda da ilk növbədə xalqın qədim mədəniyyətini məhv etməyə çalışır, bütün mədəniyyət nümunələrini, yazılı abidələri, məktəb, kitab və kitabxanaları, dini iqamətgahları, müqəddəs ocaqları məhv edirdilər. Onlar islam ideologiyasına cavab verməyən bütün digər ideologiyaları və inancları zərərli ideologiya elan edir, onların aradan qaldırılmasını, yeni islam ideologiyası

aradan qaldırılmasını, yeni islam ideologiyası ilə əvəz edilməsini zəruri sayırdılar. Ərəblər «Qurani-Kərim»in doktorinasına uyğun gəlməyən bütün kitabları zərərli hesab edirdilər.

Bu dövrdə Azərbaycanın həm cənubunda, həm də şimalında «Avesta» kitabı və bu abidənin yazıldığı əlifba, həmçinin Alban əlifbası, yazılı abidələri, kitab və kitabxanaları məhv edilmişdir.

Ərəblərin siyasətində islamı yaymaq, islamı yerli əhaliyə qəbul etdirmək üçün zor işlətmək, təzyiq göstərməklə yanaşı, təbliğat aparmaq, islam dininin üstünlüklərini, Allah tərəfindən göndərilən, axırncı, ən mükəmməl, ən təkmilləşmiş, ən humanist bir din olmasını əhali arasında izah etmək işinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu məqsədlə ərəb islamşünaslarının böyük dəstəsini işğal zonalarına gətirir, onların təbliğatçılıq fəaliyyəti üçün şərait yaradır, islam ideologiyasını təbliğ etmək üçün dini müəssisələr təşkil edirdilər. Belə dini müəssisələr işğal edilmiş ölkələrdə yaradılan məscidlər və daha sonralar yaranan dini məktəblər, mədrəsələr idi. Ərəb istilasının Azərbaycanda uzun sürməsi və getdikcə möhkəmlənməsi, islam dininin əhalinin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilməsi və hakim dinə çevrilməsi ölkənin siyasi həyatında da dərin dəyişiklərin baş verməsinə səbəb oldu. İşğalın ilk illərindən fərqli olaraq yerli əhali ilə ərəblər arasında yeni münasibətlər formalaşmağa başlamış, islamı qəbul edən regionlara münasibət xeyli mülayimləşmişdi.

Ərəblərin hakimiyyəti illərində Azərbaycanın cənub və şimalının vahid bir dövlətin tərkibinə daxil ol-

ması onların iqtisadi və mədəni əlaqələrinin möhkəmlənməsinə səbəb olmuş, onların birləşməsi, iqtisadi və mədəni inkişafı üçün şərait yaratmışdı. Ölkədə islamın qəbulu ilə əlaqədar bütpərəst, zərdüşt və xristian dinlərinin sıxışdırılması, ölkənin müxtəlif etnik qruplarının vahid islam dinində birləşməsi üçün şərait yaratmışdı. Həmçinin uzun illərdən bəri ölkənin müxtəlif etnik qrupların birləşməsi və etnik birliyinin təşkili üçün əlverişli zəmin yaratmış, ölkənin inkişafını sürətləndirmişdir. Azərbaycanın geniş əraziyə, böyük iqtisadi gücə və hərtərəfli imkanlara malik olan Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil edilməsi, Azərbaycanın xilafətin tərkibinə daxil olan ölkələrlə, xalqlarla əlaqələr yaratması obyektiv olaraq ölkənin mədəni inkişafı üçün şərait yaradırdı.

Uzun surən Sasani və ərəb işğallarına qarşı uzun illərdən bəri ardıcıl olaraq mübarizə aparan Azərbaycan xalqı daha da mətinləşmişdi. İşğalçıların iradəsindən asılı olmayaraq bu mübarizə xalqın birləşməsinə, tədricən etnik birliyin təşəkkülünə gətirib çıxarırdı.

Ərəb işğalının ilk illərində Azərbaycanın iqtisadiyyatında baş verən geriləmələr sonrakı illərdə dayanandırılmış, ölkədə iqtisadi inkişaf başlamışdı. Xilafətin qonşu ölkələrlə apardığı ticarət yollarının Azərbaycandan keçməsi ölkədə ticarətin inkişafına böyük təsir göstərirdi. Azərbaycanda daxili və xarici ticarətin geniş vüsət alması, şəhərlərin inkişafına səbəb olmuşdu. VIII-X əsrlərdə ölkədə Bərdə, Şəmkir, Beyləqan, Dərbənd, Naxçıvan, Ərdəbil, Sərab, Təbriz, Mərənd, Səlməs, Bərrənd və s. kimi böyük şəhərlər meydana gəlmişdir. Şəhərlərdə ticarət və sənətkarlığın inkişafı, Azərbaycan

şəhərlərinin qonşu ölkələrlə mədəni əlaqələrinin genişlənməsi şəhərlərin mədəni həyatına müsbət təsir edir, xalqın özünəməxsus mədəniyyətini yaratmaq və inkişaf etdirmək üçün zəmin hazırlayırdı.

Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafına VII-XI əsrlərdə çiçəklənmə dövrü keçirən «Müsəlman mədəniyyəti» müsbət təsir göstərirdi. Bu əsrlərdə işğal edilmiş ölkələrdən ən görkəmli alimlər, yazıçılar, şairlər xilafət sarayına toplanır, sarayda yaranmış elmi məclislərdə elmi araşdırmalar aparılır, xarici dillərdən ərəb dilinə əsərlər tərcümə olunur, yunan fəlsəfəsi öyrənilir, tibb, riyaziyyat, kimya, nücum elmlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Belə məclislərdə ciddi elmi əsərlər yaradılırdı ki, bu da ərəb elminin və mədəniyyətinin nailiyyəti kimi meydana çıxırdı. VII-XII əsr islam mədəniyyətini, ərəb elminin yaranmasında xilafətin tərkibinə daxil olan ölkələrin alimləri, yazıçıları, şairləri kimi Azərbaycan alimləri, mütəfəkkir və şairləri də yaxından iştirak edirdilər, elm aləminə ərəb alimləri kimi daxil edilmiş və ərəb dilində yazıb-yaratmış bu görkəmli ziyalılar öz dövrünün görkəmli alimləri kimi məşhurlaşmaqla, öz millətlərinə məxsusluğu da itirməmişdirlər. Bir çox tarixi qaynaqlarda bu dövrdə yetişən və geniş elmi fəaliyyət göstərən Azərbaycan alimləri haqqında məlumatlar çoxdur.

Bunlara misal olaraq Əbülhəsən Yəqub İbn-Musa Əl-Ərdəbilini, Səid İbn-Əmr Ül-Bərdəni, Əbubəkr-Hüseyn İbn-Əli Yəzidanəni, Əhməd İbn-Süleyman Təbrizini, Babakuhi-Bakuini, Pir-Hüseyn Şirvanini, Bəhmənyarı, Xətib Təbrizini və s. göstərmək olar.

Xilafətə tabe olan başqa ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da VII-X əsrlərdə ümumislam mədəniyyəti kimi ümumislam ideologiyası da formalaşmışdır. Azərbaycanda hüquqi, dini, dini-fəlsəfi və fəlsəfi məsələlər bütün islam aləmində olduğu kimi idi, başqalarından o qədər də fərqlənmirdi. Bununla belə, Azərbaycanda formalaşan ideologiyanın məzmununda xalqımıza məxsus azad fikirlilik, həmçinin ədəbiyyat, incəsənət, mədəniyyət sahəsində də fərqli cəhətlər özünü göstərməkdə idi. Məhz buna görədir ki, VII-X əsrlərdə Azərbaycanda yaranmış ideoloji təlimlərin çoxu sonrakı əsrlərdə də davam etmiş, ideologiyamızın əsası olmuşdur.

Ərəb istilasından dövründə böyük çətinliklə olsa da tədricən Azərbaycan kitabı inkişaf etməyə, bütün xilafətdə əks-səda doğurmağa başlamışdı. Xilafətin ərazisində yayılan, Azərbaycan kitabı özünə böyük şöhrət qazandırmışdı. O dövrün ərəb tarixçilərinin, görkəmli ərəb tədqiqatçılarının, ərəb alimlərinin əsərlərində Azərbaycan kitabının, azərbaycanlı kitab müəlliflərinin əsərlərinin adlarının hörmətlə çəkilməsi, onlara yüksək qiymət verilməsi Azərbaycan kitabının böyük uğurları idi.

Tarixi qaynaqlardan məlum olduğu kimi, VII-XI əsrlərdə Azərbaycandan yüzlərlə alim, yazıçı, şair və s. Azərbaycan ziyalıları köçüb İraqda məskunlaşmışdı. Onlardan bir çoxu öz əsərlərini ərəb dilində yazsa da, bir hissəsi isə doğma Azərbaycan dilində yaradırdılar. Azərbaycan dilində kitablar geniş yayıla bilməsə də, onların bir hissəsi ərəb dilinə tərcümə olunur, bir hissəsi

çətinliklə olsa da vətənə gəlib çıxırdı. Onlardan bir çoxu indi də Şərq ölkələrinin böyük kitabxanalarında saxlanmaqdadır.

XIII əsrdə Azərbaycanda olmuş görkəmli ərəb səyyahı, coğrafiyaşünası Yaqut Həməvi özünün çox qiymətli tarixi əsərində VII yüzillikdən XIII yüzilliyin ilk illərinə qədər yaşayıb-yaratmış 1100 nəfər elm, ədəbiyyat, mədəniyyət və din xidmətlərinin əsərləri haqqında məlumat vermişdir ki, bunların içərisində xeyli Azərbaycan müəlliflərinin adı çəkilir. Böyük mədəni əhəmiyyət kəsb edən bu fakt Azərbaycan kitabının çox qədim tarixə malik olmasını bir daha ön plana çəkir.

Qədim Azərbaycan kitabı haqqında məlumat verən ən qiymətli mənbələrdən biri görkəmli Azərbaycan alimi M.Tərbiyətin (1877-1940) «Danışməndani-Azərbaycan» kitabıdır. Bu kitabda 1000-dən artıq müəllif və çoxlu miqdarda kitablar haqqında toplanmış məlumatlar orta əsr Azərbaycan kitab mədəniyyəti haqqında çox qiymətli mənbədir.

Azərbaycanın ədəbiyyatşünas alimlərinin tədqiqatlarında sübut edilmişdir ki, VII-VIII əsrlərdə Bağdad, Mədinə, Məkkə və s. şəhərlərdə yaşayıb-yaradan şairlər içərisində öz istedadı, çoxsaylı kitabları ilə fərqlənən çoxlu Azərbaycan şairləri olmuşlar. Belə şairlərə misal olaraq Musa Şəhəvati, İsmayıl İbn Yəsari Əbul Abbası və s. göstərmək olar. Göstərilən şairlərin əsərləri o dövrdə həm Azərbaycanda, həm də ərəb ölkələrində məşhur olmuşdur. Hər cür çətinliyə baxmayaraq, ərəb istilasından sonra Azərbaycan kitabçılığı tədricən də olsa inkişaf edir, yeni-yeni kitablar meydana çıxırdı.

X əsrdə bu sahədə daha uğurla müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdi. Azərbaycan kitab tarixi tədqiqatçılarından İmaməddin Zəkiyev «Azərbaycan kitabının inkişaf yolu» (Bakı, 2000) adlı kitabında bu dövrdə öz qiymətli əsərləri ilə məşhur olan 54 azərbaycanlı müəllifin adını göstərmiş və onların fəaliyyəti, kitabları haqqında məlumat vermişdir ki, bu da deyilənləri bir daha təsdiq edir. Bu dövr müəlliflərindən Yusif Təbrizini, Əhməd Bərdicini, Əbu Əbdulla Məhəmməd Nisaburini, Əbu Səid Əhməd Hüseyn oğlu Bərdəini, Əhməd Təbrizini, Məkki Bərdəini, Əbu Mənsur Əzhərini, Əbülhəsən Ərdəbilini və s. göstərmək olar. Göstərdiyimiz müəlliflərin və digər azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərinə o dövrdə bütün şərq ölkələrinin kitabxanalarında rast gəlmək olurdu. Bu barədə tarixi mənbələrdə olan məlumatlar tarixi həqiqətləri bir daha təsdiq edir.

Azərbaycan kitab mədəniyyətinin bu ənənələri zaman keçdikcə daha da möhkəmlənmiş, XI əsrdə kitabçılıq daha da inkişaf etmiş, Azərbaycan kitabının məzmununda keyfiyyət dəyişikliyi baş vermiş, dini və bədii ədəbiyyatla yanaşı, müxtəlif elm sahələrini əks etdirən çox qiymətli elmi və tarixi kitablar meydana gəlmişdi. Həmçinin XI əsrdə Azərbaycan kitabının inkişafında ciddi kəmiyyət göstəriciləri ilə yanaşı, keyfiyyət dəyişikliyi baş vermiş, kitabların nüsxələri xeyli çoxalmışdı. Bu da Azərbaycan cəmiyyətində kitaba böyük tələbatın əmələ gəlməsi, oxucuların çoxalması və yeni kitabxanaların, tədris müəssisələrinin artımı ilə əlaqədər idi. XI əsr Azərbaycan kitabının tarixinə xüsusi yeni keyfiyyətlərə malik bir əsr kimi daxil olmuş, kitab

yazıb-yaradan, böyük alimləri, şairləri mütəfəkkirləri ilə fərqlənmişdi. Bu dövrdə Azərbaycan kitabını yaradan, ona dünya şöhrəti qazandıran görkəmli şəxsiyyətlər təkcə ölkəmizdə deyil, onun sərhədlərindən çox-çox uzaqlarda tanınırdı. Onların əsərləri bütün şərq ölkələri kitabxanalarının qızıl fonduna daxil olmuşdu.

Belə şəxsiyyətlər içərisində Baba Kuhi Bakuvini, Əbülhəsən Bəhmənyarı, Mənsur Təbrizini, Qətran Təbrizini, Xətib Təbrizini və s. göstərmək olar. Bu dövrdə Azərbaycanın elmi-fəlsəfi fikir tarixində daha uğurlu illər olmuşdur. İsmayıl Yəsər oğlu, Musa Şəhəvat, Əbdül Həsən Əhməd oğlu Bərdəi, Əbubəkr Məkki Əhməd oğlu Bərdəi və başqa görkəmli alimlər fəaliyyət göstərmiş, öz qiymətli əsərləri ilə kitab mədəniyyətimizi zənginləşdirmişlər.

Azərbaycan kitab sərvətini zənginləşdirən X-XI əsrlərdən zəmanəmizə qədər gəlib çatan, kitab mədəniyyətimizin inciləri olan kitablardan Baba Kuhinin «Sufilərin hekayələri», «Hikmətli sözlər», Əbubəkr Əhməd Bərdicinin «Nadir adlar», Məhəmməd Bərdəinin «Düzgün yol göstərən kitab», «Öyrənənlər üçün düşüncə kitabı», Məhəmməd Bakuvinin «Həllacın həyatının başlanğıcı», «Sufilərin hekayətləri» və s. göstərmək olar.

XI əsr kitab mədəniyyətimizi öz qiymətli, bəşəri əhəmiyyət kəsb edən kitablarla zənginləşdirən Azərbaycan və Şərq fəlsəfə elminin ən görkəmli nümayəndəsi, Şərqin ensiklopediyaçı alimi, İbn Sinanın şagirdi və davamçısı Bəhmənyar İbn Mərzban olmuşdur.

Dünya fəlsəfə elmində Şərq peripatetizminin nümayəndəsi kimi tanınan görkəmli filosof Bəhmənyar zəngin elmi irs qoyub getmişdir. Onun qələmindən çıxan bir çox qiymətli əsərlər zamanın sınağından müvəffəqiyyətlə çıxmış, dövrümüze qədər gəlib çatmışdır. Bəşər elminə, mədəniyyətinə xidmət edən bu kitablar hazırda dünya kitabxanalarının rəflərini bəzəyir. Onun əsərlərindən «Təhsil kitabı» «Məntiqə dair zinat kitabı», «Gözəllik və səadət kitabı», «Musiqi kitabı», «Metafizika elminin mövzusunə dair traktat» və «Mövcudatın mərtəbələri» kimi kitabları olduqca böyük elmi əhəmiyyətə malik olmaqla, dünya alimləri tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdir.

«Təhsil kitabı» orta əsrlərdə məntiq, metafizika və təbiəti öyrənmək üçün mühüm mənbələrdən biri olmuşdur. «Təhsil kitabı» nın ərəb orijinalının müxtəlif vaxtlarda köçürülmüş əlyazma nüsxələri Beyrut, Qahirə, Tehran, Rampur və dünyanın başqa kitabxanalarının fondlarında saxlanılır. Bu kitab XI-XII əsrlərdə fars dilinə tərcümə edilmiş və təhsil müəssisələrində tədris edilməyə başlanmışdır. İftixar hissi ilə demək olar ki, Şərqin böyük mütəfəkkiri, uzun illər boyu əsərləri bütün Avropa ölkələri alimlərinin stolüstü kitabı olmuş böyük İbn Sinanın fəlsəfi, polemik əsərlərindən çoxu Bəhmənyarın sualları əsasında yazılmışdır.

Məhz buna görə ki, onun bu nadir əsərləri müsəlman şərqində fəlsəfi fikrin inkişafında çox böyük rol oynamış, dünya fəlsəfəsinin incilərinə çevrilmişdir.

Bəhmənyardan sonra gələn orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri onun əsərlərindən müvəffə-

qiyyətlə istifadə etmiş, Azərbaycan elminin daha da inkişaf və tərəqqisində mühüm rol oynamışlar. Belə alimlərə misal olaraq Əbülşəid Ürməvini, Əbüləcib Sührəvərdini, Eynəlcürat Miyanəcini, Şihabəddin Ömərsüh Zəvərdini, Şihabəddin Yəhya Suhrəvərdini, Əminnəddin Təbrizini, Tacəddin Ürməvini, Şəmsəddin Xoylunu və s. göstərmək olar.

XI əsrdə Azərbaycan elm və mədəniyyətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, görkəmli ədəbiyyatşünas və dilçi alim, istedadlı şair Xətib Təbrizi olmuşdur. Azərbaycan kitabının inkişafında misilsiz xidmətləri olan bu böyük insan öz qiymətli əsərləri ilə Yaxın Şərqdə ən çox tanınan və əsərlərindən geniş istifadə edilən bir alim olmuşdur. O, həmçinin Şərq aləmində ən böyük kitab sevən (bibliofil) kimi də məşhurdur. Onun kitab sevən, yüksək tədqiqatçılıq istedadı olan, kitabın qorunub saxlanılmasında, təbliğində, kitabxanalara böyük qiymət verən bir şəxs olması haqqında tarixi mənbələrdə çox qiymətli məlumatlar vardır. Xətib Təbrizinin Bağdada getməsi haqqında olan fikirlər olduqca böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Görkəmli Şərqşünas alim Malik Mahmudovun bu haqda ilk məlumatına Yaqut Həməvinin «Möcmul-üdəbə» əsərində rast gəlirik. Bu məlumatı geniş şərh edən müəllif «Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı» adlı monoqrafiyasında yazır: O, Təbrizdə alim və məşhur Leksiograf Əbu Mənsur Məhəmməd Əl-Əzhərinin «Kitab Əl-təhrib fil-l-luğə» («Dildə düzəliş») kitabını təhlil edərkən çətinliyə rast gəlir, alimlər ona bu çətinliyi təhlil edib öyrənmək üçün Əbül-ula Məəriyə müraciət et-

məyi məsləhət bilirlər. Bu məqsədlə Xətib Təbrizi Bağdada, böyük şairin yanına getməli olur.

O, Bağdada gedərkən öz kitabxanasından 17 kitab götürüb Təbrizdən Bağdada aparır. Onun minik tutmaq üçün pulu olmadığından Təbrizdən piyada Bağdada gedən müəllifin torbasında olan kitabları kürəyindən axan tər tamamilə isladır. Hadisədən xəbəri olmayanlar kitabların yağış nəticəsində islandığını zənn edirlər. Xətib Təbrizi Bağdadda vəfat edərkən Təbrizdən apardığı kitablar orada nümayiş etdirilmişdir.

Xətib Təbrizi universal, ensiklopedik zəkaya malik bir alim kimi bir çox elmlərə dair tədqiqatlar aparmış, çox qiymətli əsərlər yazmışdır. Onun «Həməsənin şərh», «Əbu Təmmamın divanının şərh» «On poemanın şərh» və s. əsərləri yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbi-fikrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, təkcə ədəbiyyatşünaslığa və dilçiliyə dair əsərlər yazmaqla kifayətlənməmiş etnoqrafiya, ilahiyyat və fəlsəfəyə dair də tədqiqatlar aparmışdır. Xətib Təbrizi, həmçinin bir şair kimi də tanınmışdır. Bəzi mənbələrdə onun divanı olması haqqında da məlumat vardır. Yaradıcılığa şerlə başlayan Təbrizinin bir neçə şeri ərəb mənbələrində saxlanmışdır. Zəmanəmizə gəlib çatan şerlərinin bədii xüsusiyyətləri və məzmunu onu öz dövrünün görkəmli şairi kimi xarakterizə etmək imkanı verir. Universal alim olmuş Xətib Təbrizi XI əsr kitabçılığı tarixində, Azərbaycan kitab mədəniyyətinin təşəkkülü və formalaşması tarixində görkəmli xidmətləri olan bir alim, mütəfəkkir, kitabı sevən, kitabxana işinə böyük qiymət verən bir ziyalı, şəxsiyyət kimi tanınmışdır.

Xətib Təbrizi görkəmli tədqiqatçı alim olduğu kimi həm də istedadlı müəllim, pedaqoq kimi də məşhur olmuşdur. Uzun illər Bağdadda öz dövrü üçün çox məşhur olan «Nizamiyyə» mədrəsəsində dərs demiş, yüzlərlə alimin yetişməsində iştirak etmişdir. Onun böyük məktəbi və davamçıları olması haqqında mənbələrdə çoxlu məlumatlar vardır. Öz dövründə bu böyük alimin və müəllimin əməyinə böyük qiymət verilmiş, 70 min kitabı olan «Nizamiyyə» mədrəsəsinin kitabxanasına müdir təyin edilmişdir. Orta əsrlərdə bir qayda olaraq kitabxanalara ən görkəmli alimlər müdir təyin edilirdi.

XI əsrdə Azərbaycan kitabını şöhrətləndirənlər, Azərbaycan kitab mədəniyyətini rəngarəngləşdirənlər içərisində Azərbaycan şairi Qətran Təbrizinin xüsusi yeri vardır. XI əsrdə fəlsəfə sahəsində Bəhmənyar, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik sahəsində Xətib Təbrizi şöhrət qazanmışdısa, şer sahəsində də Qətran Təbrizi görkəmli mövqeyə malik olmuşdur. İlk yaradıcılığa Azərbaycan dilində başlayan şair fars dilində yazıb-yaratmışdır. Şair aşiqanə şerləri, təbiət təsvirləri ilə Azərbaycan şerinə yenilik gətirmişdir. Uzun illər müxtəlif hökmdarların Gəncə, Təbriz, saraylarında yaşamış şair çox məlumatlı adam olmuş, saray kitabxanalarından müvəffəqiyyətlə istifadə etmiş, dünya elminə, mədəniyyətinə, tarixinə bələd olmuşdur. Kitab toplamaq, tərtib etmək, kitabxanaların yaradılmasına kömək etmək işində də məşhur olmuşdur. Qətran Təbrizinin bədii irsi içərisində tarixi mənzumələr də vardır. Bu mənzumələrdə ölkədə gedən müharibələr təsvir edilmişdir ki, bu da tarixçilə-

rimiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun Təbriz zəlzələlərinə həsr etdiyi əsərləri də tarixi mənbə kimi çox qiymətlidir.

Qətran Təbrizinin kitabçılığın xüsusi və mühüm sahəsi olan lüğət tərtib etmək sayəsində böyük xidmətləri olmuşdur. Onun tərtib etdiyi «Ət-təfasir» adlı lüğət fars dilinin ilk izahlı lüğətlərindən biri hesab olunur.

Şairin öz xalqına ən böyük hədiyyəsi zamanəmizə gəlib çıxan «Divan»ı olmuşdur. Min il əlyazması halında bütün Şərq ölkələrində yayılmış, dünyanın böyük kitabxanalarının, fondlarının, bəzəyi olmuş bu divan 1955-ci ildə XX əsrin xeyirhaq və vətənpərvər Azərbaycan alimi Məhəmməd Əli Naxçıvani tərəfindən Təbrizdə nəşr edilmişdir. Bu əsər Azərbaycan kitabının zəngin tarixi keçmişə malik olmasına dəyərli mənbə, Azərbaycan ədəbiyyatına kitab mədəniyyətinə ən qiymətli hədiyyədir.

İslam mədəniyyətinin dirçəldiyi dövrdə kitab mədəniyyəti və kitabxanaların yaradılması sahəsində ciddi tərəqqi baş vermişdi. Ərəb kitabı dünya şöhrəti qazanmış, bütün Yaxın Şərqdə və xilafət ərazisində geniş yayılmışdı. Ərəb kitabının məzmununda da böyük dəyişiklik baş vermiş, «Qurani-Kərim» və onun şərhinə həsr edilmiş dini ədəbiyyatla yanaşı olaraq dünyəvi ədəbiyyat, bədii ədəbiyyat, elmi ədəbiyyat böyük inkişaf yolu keçmiş, dünya dillərindən tərcümə edilən kitablar da kitabxana fondlarında geniş yer tutmağa, ölkədə geniş kitabxanalar yaranmağa başlamışdı. Tarixi mənbələrdə ərəb ölkələrində İslam dini yayıldıqdan sonra kitabçılığa və kitabxana işinin inkişafına böyük

diqqət yetirilməyə başlamışdı. Ərəblər İslam dininin müqəddəs kitabı olan «Qurani-Kərimə» böyük hörmət etdikləri kimi yazılı ədəbiyyata, kitaba böyük hörmət edir, onu qoruyub saxlamağa, yaymağa səy göstərirdilər. Ərəb ordusu işğal etdiyi ölkələrdən başqa hərbi qənimətlərlə yanaşı, kitablar da gətirməyə başladı. Hərbi qənimət olaraq gətirilən kitablar böyük mərkəzi şəhərlərdə təşkil edilən kitabxanalara daxil edilirdi.

VII əsrdə müsəlman dünyasının ilk mərkəzi olan Dəməşq şəhərində Omeyadlar sülaləsi dövründə Korol kitabxanası yaranmışdı. Bu kitabxanada həm dini, həm də dünyəvi ədəbiyyat saxlanılırdı. Kitabxananın fondunda müxtəlif elm sahələrinə: hüquqa, tibbə, riyaziyyata, fəlsəfəyə və s. elmlərə dair ədəbiyyat toplanmışdı. Tarixçilər göstərir ki, kitabxananın fondunda çoxlu yunan dilindən tərcümə edilmiş ədəbiyyat da var idi. Bu böyük kitabxana dövlət kitabxanası və arxivi statusuna malik olduğundan onun inkişafı üçün hərtərəfli şərait yaradılmışdı.

Ərəbistanda müsəlman mədəniyyətinin və elminin inkişafı Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə böyük nailiyyətlər əldə etmişdi. Müsəlman aləminin mərkəzi hesab edilən Bağdadda böyük universitet təşkil edilmişdi ki, bu universitet dünya elminin inkişafına böyük töhfələr, elmi kəşflər bəxş etmişdir. Bu universitetin zəngin kitabxanası və elmi laboratoriyaları var idi ki, bu kitabxanadan və laboratoriyadan ərəb alimləri ilə yanaşı, bütün müsəlman ölkələrinin alimləri istifadə edirdilər. Bağdad Universitetinin alimləri İspaniyadan başlamış Hindistana qədər dünyanın böyük kitabxana-

larından istifadə edirdilər. Bağdad Universitetinin kitabxanası öz fondunun zənginliyinə və nadir kitablarının miqdarına görə öz dövrü üçün ən qiymətli kitabxana və X əsı müsəlman alimlərinin ən nümunəvi kitabxanası hesab edilirdi. Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, dövrün müsəlman ölkələrinin kitabxanaları öz fondunun zənginliyi və öz oxucularına xidmət işinin təşkilinə görə xristian Qərbin kitabxanalarından çox-çox yüksəkdə dururdu. Kitabxana işi sahəsində müsəlmanların Qərbə təsiri güclənirdi. Bu təsir İspaniyada daha çox hiss edilirdi. İspaniyanın bir sıra şəhərlərində müsəlman kitabxanaları və elm, mədəniyyət mərkəzləri yaradılmışdı. Öz fondunun zənginliyi, qiymətli nadir kitabları ilə fərqlənən müsəlman kitabları Qərb kitabxanaları ilə müqayisədə daha liberal xarakter daşıyırdılar. Müsəlman kitabxanalarının fondunda dini kitablarla yanaşı, dünyəvi kitabların saxlanması və onların heç bir maneə olmadan oxuculara verilməsi heç şübhəsiz onların demokratikliyindən xəbər verirdi. Ərəb kitabxanalarının fondunda dini kitabların toplanıb saxlanılmasına birinci dərəcəli əhəmiyyət verilməsinə baxmayaraq, demək olar ki, bütün elm sahələrinə dair bədii ədəbiyyata, tibbə, hüquqa, astronomiyaya, kimyaya, fəlsəfəyə, riyaziyyata və s. dair çox qiymətli kitablar toplanıb saxlanılırdı. Bu kitabların böyük əksəriyyəti papirus və perqament kitablar idi. Kitabxana fondu predmet əlamətlərinə görə düzülürdü. Kitabxanalarda kataloqların tərkibinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Kataloqlar kitab fondlarından tərtib edilir, çox cilidli olurdu. Kataloqda kitablar predmet əlamətlərinə görə

təsvir edilib yerləşdirilirdi. Kitabın tərtibi çox yüksək bədii səviyyədə həyata keçirilirdi. Kitabın cildlənməsi üçün görkəmli cildçi mütəxəssislərin toplandığı emalatxanalar yaradılırdı. Belə emalatxanalarda yüksək bədii zövqlə tərtib edilmiş, ornamentlərlə, qrafik materiallarla bəzədilmiş kitablar hazırlanırdı.

VII-X əsrdə ərəb ölkələrində dövlət kitabxanaları ilə yanaşı, zəngin və nadir kitab fonduna malik şəxsi kitabxanalarda yaradılırdı. Görkəmli alimlər, şairlər, mədəniyyət xadimləri ilə yanaşı, öz dövrünün varlı adamları da şəxsi kitabxanalar təşkil edirdilər. Tarixi mənbələrdə göstərildiyi kimi, bu dövrdə ərəb ölkələrində şəxsi kitabxanaların böyük şəbəkəsi meydana gəlmişdi.

Çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, islam mədəniyyətinin çiçəkləndiyi bir dövrdə meydana gəlib formalaşan bu zəngin kitabxanalar sonrakı illərdə müharibələr zamanı məhv edilib yerlə yeksan edildi. Həmçinin XII əsrdən başlayaraq ölkədə mədəniyyətin inkişafına, biliyə olan marağın azalması kitabxana işinin də zəifləməsinə səbəb oldu.

§ 3.2. Məscid və mədrəsə kitabxanaları

Ərəb ölkələrində İslam dilinin yayılmasının ilk illərində kitabçılığın inkişafında məscidlər və mədrəsələrin mühüm rolu olmuşdur. Məscid və mədrəsələr ərəb əlifbasını tədris edib öyrədən islam dinini yayan, İslamın müqəddəs kitabı olan «Qurani-Kərim»i təbliğ edən

mərkəzlər idi. Məscidlər İslam dünyasında müqəddəs yer, Allahın evi, dini ayinlərin icra mərkəzi hesab edilirdi. Məscidlərə getmək, orada dini ayinləri icra etmək, onlara hörmət və ehtiram hər bir müsəlmanın vəzifəsi hesab edilirdi.

İlk məscidi Məhəmməd peyğəmbər Mədinədə (Yasribdə) tikdirmişdi. Bu məscid 623-cü ildə Məhəmməd peyğəmbərin evinə yaxın yerdə səmti (üzü) Kəbəyə tərəf (qiblə) inşa edilmişdi. 630-cu ildə Kəbə onun ətrafı və həyəti ilə birlikdə «Məscidül həram» adlandırılmışdı. Müsəlman aləmində ən müqəddəs məscid hesab edilir. Həcc ziyarətinin mərkəzidir. Məscidin mərkəzində Kəbə və Zəməm çeşməsi yerləşir. Müsəlmanlar məscidlərin tikintisinə, onun gözəl möhtəşəm memarlıq abidəsi kimi bəzək işlərinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Böyük məscidlər «Came» adlanırdı.

Məscidlər islam aləmində təkcə ibadət yeri kimi deyil, eyni zamanda ictimai əhəmiyyət kəsb edən mühüm ictimai məsələlərin həllinə kömək edən bir müəssisə kimi xarakterizə olunur. Məscidlər savadın yayılmasında, dini xadimlərin yetişdirilməsində, kitabın toplanıb saxlanılmasında mühüm rolu olmuşdur. Mədrəsələr yaranana qədər məscidlər, həmçinin dini məktəblər yaradan tədris prosesinin təşkilindən ilk müəssisələr kimi fəaliyyət göstərmişlər. Müsəlman ölkələrində islamın yayılmasında, islamşünas kadrların hazırlanmasında mədrəsələrin xüsusi rolu olmuşdur. Mədrəsələr ibtidai təhsilin ikinci mərhələsini təşkil edən tədris müəssisəsidir.

Müsəlman ölkələrində mədrəsələr dövlət aparatı xidmətçiləri, din xadimləri, mollalar və molla məktəbləri, müsəlman ibtidai məktəbləri üçün mütəxəssislər hazırlanmışdır. Azərbaycanda islamın yayılmasının ilk dövrlərində məktəb, tədris, kitablar yazılması, hazırlanması və kitabxanalar yaradılması funksiyalarını əsasən məscidlər yerinə yetirirdilər. Sonrakı dövrlərdə bu funksiyaları eyni zamanda ibtidai dini məktəblər və mədrəsələr həyata keçirməyə başladılar. Ərəblər işğal etdikləri ərazilərdə zaman keçdikcə islamı qəbul edən əhalinin sayı artdıqca, islam dininin yayılması daha da genişlənir, islamın geniş əhali içərisində təbliğinə, ona daha çox tərəfdarlar toplanmasına xüsusi diqqət yetirilməyə başlamışdı. Bu işdə məscidlər daha böyük rol oynadıqlarından ərəblər işğal edilmiş ölkələrdə məscidlərin tikilməsinə, onların əvvəlcə şəhərlərdə, sonralar isə böyük yaşayış məntəqələrində şəbəkəsini genişləndirməyə çalışırdılar.

Azərbaycanda da belə oldu. Əvvəlcə islam dinini daha erkən qəbul etmiş Cənubi Azərbaycanda, sonra isə Şimali Azərbaycanda məscidlər tikilməyə başlandı. Məscidlər fəaliyyətə başladıqdan sonra onları mütəxəssislərlə təmin etmək üçün ərəb ölkələrindən ruhanilər gətirilir, onlar islam dinini təbliğ edirdilər. Sonrakı dövrlərdə islamı qəbul etmiş yerli əhalidən də ruhanilər və din təbliğatçıları, mollalar hazırlanmağa başlanmışdır. İşğalın ilk dövrlərində Azərbaycanda zərdüştlərin və xristianların dini sitayiş müəssisələrini məscidlərə çevirir, islamın tələbləri əsasında onların quruluşunu dəyişirdilər. VII-X əsrin əvvəllərində Azərbaycan memar-

lığında məscid tikintiləri və onun arxitekturası mühüm yer tutmağa başlamışdı.

Bu dövrdə Azərbaycanın böyük şəhərlərindən, Beyləqan, Bərdə, Dərbənd, Ərdəbil, Mərənd, Marağa, Urmiya, Şirvan, Şamaxı, Şəmkir, Şabran, Gəncə, Qəbələ, Naxçıvan, Təbriz şəhərlərində böyük məscidlər tikilmişdi. Tarixi qaynaqlarda 920-ci ildə Şamaxı bölgəsinin Sündü kəndində öz arxitekturası ilə diqqəti cəlb edən məscidin tikilməsi haqqında məlumat vardır.

Beləliklə, VIII-XI əsrlərdə Azərbaycanın demək olar ki, bütün şəhərlərində, böyük yaşayış məntəqələrində, həmçinin kəndlərində məscid tikintiləri, məscidlər açılması kütləvi hal almağa başlamışdı. Ərəb ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan məscidləri də ərəb əlifbasının öyrədilməsində təhsilin yayılmasında, kitabçılığın inkişafında kitabxanalar yaranmasında mühüm rol oynamağa başlamışdılar. Bir qayda olaraq yaranan bütün məscidlərdə ilk dövrlərdə dini kitablar toplanırdı. İlk məscid kitabxanalarının kiçik fondunun əsas hissəsini «Qurani-Kərim» və onun şərhinə dair kitablar, islamı təbliğ edən kitablar toplanırdı. Məscidlərdə kitabları saxlamaq üçün xüsusi hücrələrin olması, sonrakı əsrlərdə isə məscidlərə kitabdar vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan məscid kitabxanalarının çox qədimliyi haqqında fikir söyləmək imkanı verir.

Azərbaycanda ərəblərin istilasının uzanması və Azərbaycan əhalisinin kütləvi surətdə islam dinini qəbul etməsindən sonra məscidlər şəbəkəsi sürətlə genişlənməyə başladı. Beləliklə də ilk dəfə olaraq Azərbaycanda yeni kitabxana tipi dini kitabxanalar- «məsc-

id kitabxanaları» meydana gəldi. Bu kitabxana tipi uzun müddət tariximizin lap qədim zamanlarından, VII əsrdən başlanmış zamanəmizə qədər öz varlığını qoruyub saxlamış, məhdud vəziyyətdə olsa da xalqımıza, dinimizə xidmət etmişdir. Ancaq təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, həm orta əsrlərdə, həm də XIX-XX əsrlərin mədəniyyət tarixində və mədəniyyət statistikasında məscid kitabxanaları, kitabxana tipi kimi nəzərə alınmamış, onların fondu, quruluşu, fəaliyyəti öyrənilməmişdir. Halbuki, Azərbaycanın bütün ərazisində yerləşən məscid kitabxanalarının çox qiymətli, nadir fondu olmuş, bu fondun tərkibində dini kitablarla yanaşı, dünyəvi kitablar da saxlanılmışdır. Məscid kitabxanaları bir qayda olaraq məscidin rəhbərliyinin ayırdığı vəsait, əksər hallarda isə vəqf edilən kitablarla komplektləşdi. Məscidlər müqəddəs yer sayıldığından onların əmlakı və kitabxanaları toxunulmaz qaldı. Müharibələr zamanı heç kəs bu müqəddəs yerlərə toxunmadıqlarından xalqımızın ən qiymətli elmi, ədəbi-bədii, tarixi yadigarları olan nadir kitablar məscid kitabxanalarının sayəsində zamanəmizə gəlib çıxmışdır. Biz bu böyük mədəni missiyasına görə məscid-kitabxanaya borcluyuq. Məscid kitabxanalarının olduqca böyük mədəni xidmətlərindən biri də onların təhsilin yayılmasında, kitab mədəniyyətinin inkişafında olan xidmətləridir. Məscidlərin yanında zaman keçdikcə kitabxanalarla yanaşı, dini məktəblər də açılmağa başladı. Belə dini məktəblərdə savad öyrədilir, din təbliğ olunur, kitablar toplanılırdı. Dini məktəblər məscid kitabxanalarından təhsil prosesində geniş istifadə etdiklərindən kitabxana-

ların inkişafı, onların fondlarının zənginləşdirilməsi üçün çox iş görürdülər. Sonralar dini məktəblər kitabların üzünü köçürüb, onların sayını artırmaq üçün xeyirxah iş görməyə başladılar. Dini məktəblərdə kitab üzünü köçürən emalatxanalar təşkil edilirdi. Belə emalatxanalarda kitab üzünü köçürən mirzələr çalışırdı. Ancaq kitabın üzünün köçürülməsində dini məktəblərin tələbələrindən də geniş istifadə edilirdi ki, bu da kitab üzünü köçürmənin, onun nüsxələrinin artırılmasına kütləviləşməsinə böyük kömək edirdi. Həmçinin belə emalatxanalarda kitabın tərtibi və cildlənməsi ilə məşğul olan sənətkarlar da çalışırdılar. Beləliklə, məscid kitabxanaları və məscidlərin yanında təşkil edilən dini məktəblər ölkədə kitabxanaçılıq işinin inkişafına, kitabxanaların yaradılmasına, kitabxana fondlarının komplektləşdirilməsinə, kitabın qorunub saxlanılmasına, onun gələcək nəsillərə çatdırılmasına kömək edən ilk və yeganə müəssisələr idi.

Azərbaycan ərəb işğalına məruz qaldıqdan sonra ölkənin iqtisadi, siyasi, ictimai və ideoloji həyatında əsaslı dəyişikliklər baş verdiyi kimi, mədəni həyatında da mühüm yeniləşmə prosesi başlamışdır. Ərəb xilafətində meydana gələn formalaşan bütün yeniliklər bilavasitə islam qanunlarına əsaslanırdı. İslam qanunları əsas hakim ideologiya kimi xilafətə daxil olan bütün ölkələrdə islamı qəbul edən əhali arasında əsas ideologiya hesab edilirdi. Ölkənin bütün ictimai, siyasi və mədəni həyatında dərin kök salmış islam ideologiyası mədəniyyətin bütün sahələrində, o cümlədən kitabçılıq və kitabxana işində də hakim mövqeyə malik idi. Azər-

baycanda «Qurani-Kərim»ə, onun şərhinə, islam dininin təbliğinə, islamşünaslığa, ilahiyyətə, şəriət qanunlarına aid kitablar yazılır, az da olsa ərəb dilində olan kitablar Azərbaycan dilinə tərcümə edilirdi. Ərəb dilində olan kitablar kitabxanalarda toplanıb saxlanmaqla yanaşı, kitabxanalara olan tələbata müvafiq olaraq üzüköçürülür nüsxələri artırılır, həmçinin ərəb dilində olan kitablar Azərbaycan müəlliflərinin yaradıcılığına təsir göstərməklə yeni milli ədəbiyyatın yaranmasına müsbət təsir göstərirdilər.

Ərəb ölkələrində kitabxana işi sahəsində formalaşmış iş təcrübəsi Azərbaycanda da kitabxana işinə təsir göstərirdi. Məhz Azərbaycan ərəb xilafətinin tərkibinə daxil edildikdən sonra ərəb ölkələrində və Yaxın Şərqdə kitabxana işinin təşkili, quruluşu sahəsində əldə edilmiş təcrübədən geniş istifadə edilməyə başlandı. Öz keçmiş ənənələrinə sadıq qalan xalqımız ərəb istilasına qədərki dövrlərdə yazılı ədəbiyyata kitab və kitabxanalara olan müsbət meylini qoruyub saxlaya bilmişdi. Xalqımız hər cür çətinliyə, ərəblərin milli mədəniyyətlərə, yazılı abidələrə, islam ideologiyasına xidmət etməyən kitablara mənfi münasibəti olmasına, onların qadağan edilməsinə baxmayaraq belə abidələri və xüsusilə kitabları qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdu. Bu da xalqımızın öz tarixi keçmişinə, milli mədəniyyətinə, kitabına və kitabxanalarına böyük məhəbbətinin nəticəsi idi.

Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanda kitabçılıq və kitabxana işi sahəsində də yeniləşmə baş verdi. Yeni orjinal Azərbaycan kitabının yaranması üçün ilk ad-

dımlar atılmağa başlandı. Ərəb dilində yazıb-yaradan Azərbaycanlı kitab müəllifləri meydana çıxdı. Azərbaycan müəllifləri tərəfindən yaradılan kitabların müxtəlifliyi: Azərbaycan kitabının məzmununda böyük keyfiyyət dəyişikliyinə baş verməsinə, yeni ədəbi və elmi istiqamətin yaranmasına səbəb oldu.

Bu yeniləşmə prosesi özünü kitabxana işində, yeni tip kitabxanaların yaranmasında da göstərməyə başladı. Ərəblər ölkədə islam dinini yaymaq üçün dini məktəblərin yaranmasının qayğısına qalır, belə müəssisələrin yaranmasını ön plana çəkirdi. Ərəb xilafəti möhkəmləndikcə, ölkə əhalisi islamı qəbul etdikcə xilafətin başqa ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da dini müəssisələr: məscidlər, dini məktəblər və mədrəsələr yaranmağa başladı. Məscidlər əvvəlcə əhalisi islamı daha erkən qəbul etmiş cənubi Azərbaycanda, sonralar isə Şimali Azərbaycanda (Albaniyada) meydana gəldi. Ölkədə məscidlər ilk əvvəllər şəhərlərdə, böyük yaşayış məntəqələrində, sonralar isə az da olsa kəndlərdə də yaranırdı. Tarixi mənbələrdə göstərildiyi kimi, məscidlər Azərbaycanda əsasən VIII əsrdən başlayaraq meydana gəlməyə başlamış, tədricən bütün əsr böyü onun şəbəkəsi genişlənməmişdir. Azərbaycan şəhərlərində ilk məscidlər ərəb canişinləri tərəfindən yaradılmışdı.

Sonralar islam dini özünə dərin kök saldıqca, ona inananların sayı artdıqca yerli əhali də məscidlər inşa etməyə başladı. Sonrakı əsrlərdə bu proses daha sürətlə davam etdiyindən məscidlərin sayı əsaslı sürətdə artmış, onların şəbəkəsi genişlənməmişdi. Bütün böyük şəhərlərdə və qəsəbələrdə məscidlər fəaliyyət göstərirdi.

Böyük məscidlərin yanında dini məktəblər fəaliyyət göstərirdilər. Məscid kitabxanalarına ilk növbədə dini kitablar toplanmışdı. Ancaq zaman keçdikcə məscid kitabxanalarına dünyəvi ədəbiyyat da yol tapırdı. Beləliklə, Azərbaycan ərəb xilafətinin tərkibinə daxil edildikdən sonra Azərbaycanda məscid kitabxanalarının, dini məktəblərin kitabxanalarının və mədrəsə kitabxanalarının təmsalında yeni kitabxana tipi-dini kitabxanalar meydana gəldi. Məscid kitabxanaları orta əsrlərdən başlamış zamanəmizə qədər fəaliyyət göstərmiş, məhdud dairədə olsa da dindar oxucu kontingentinə xidmət etmişlər. Orta əsrlərdə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən kitabxanaları öz funksiyalarına görə üç tipə: dini kitabxanalar, saray kitabxanaları, şəxsi kitabxanalar tipinə ayırmaq olar.

Bunların içərisində ən böyük şəbəkəyə malik olanı dini kitabxanalar idi. Öz növbəsində dini kitabxanaların da üç növü var idi: Məscid kitabxanaları, məscidlərin yanında təşkil edilmiş dini məktəblərin kitabxanaları və nəhayət, mədrəsə kitabxanaları.

Azərbaycanda məscid kitabxanaları VII əsrin axırlarından yaranmağa başlamışdır. Burada ərəb işğalı davam edib dərinləşdikcə, islam dininin qəbulu daha da geniş miqyas aldıqca işğal ordusunun başçıları, xüsusilə bu dini yaymağa cavabdeh olan ruhanilər, din xadimləri, dövlət adamları islam dininin müqəddəs ocaqları olan məscidlərin yaradılmasını, yeni məscidlərin inşa edilməsini ön plana çəkməyə başlamışdılar. İlk illərdə islamı qəbul etmiş olan ərazilərdə məscidlərin yaradılması üçün tədbirlər görülürdü. Hələlik yeni

məscid binalarının tikilməsinin çətinliyini nəzərə alaraq islamı qəbul etmiş olan ərazilərdə mövcud olan yerli ziyarətgahları, nisbətən böyük tikililəri və binaları bərpa edərək, onun arxitekturasını, planını və struktur quruluşunu dəyişərək məscid arxitekturasına uyğunlaşdırırdılar. Belə uyğunlaşdırmalara ilk dəfə islamı daha erkən qəbul etmiş Cənubi Azərbaycanın böyük şəhərlərindən Ərdəbildə Təbrizdə, Marağada, Urmiyada, Xoyda, Sərabda, bəzi hallarda isə böyük yaşayış məntəqələrində rast gəlmək olurdu. Yerli binaların yenidən qurulub məscidə çevrilməsi işinə əsasən Ərəbistandan gəlmiş memarlar və sənətkarlar başçılıq edirlər. Sonrakı illərdə isə bu işə yerli sənətkarlar da cəlb edilmişdi.

VIII əsrdən başlayaraq Şimali Azərbaycanın böyük şəhərlərindən Bərdə, Gəncə, Beyləqan, Dərbənd, Şəmkir, Şabran, Şamaxı, Qəbələ və s. şəhərlərin inkişafı ilə yanaşı, yeni arxitektura malik məscid binaları tikilməyə başlandı. Məscidlərin şəbəkəsi genişləndikcə yerli əhali arasında islam dininin yayılması, təbliği daha da dərinləşmiş yeni keyfiyyət əldə etmişdir. Məscidlərin fəaliyyətində əsas yerlərdən birini kitabın müqəddəs bir vasitə kimi qiymətləndirilməsi və təbliği tuturdu. Yeni yaranan məscid binasında bir qayda olaraq kitab üçün ayrıca hücrələr ayrılırdı. Belə hücrələrdə ilk dövrlərdə islamın müqəddəs kitabı olan «Qurani-Kərim» və onun şərhini, peyğəmbərin həyat və fəaliyyətinə dair kitablar toplanılırdı. Zaman keçdikcə belə kitab toplularının miqdarı çoxalır, tədricən böyük kitab toplularına-kitabxanalara çevrilirdilər. Sonralar məscidlərin ştat cədvəllərində kitabdar vəzifəsi

müəyyənləşdirilmişdir. Belə vəzifələrə kitabı başa düşən, kitab dünyasından baş çıxaran, kitabları təbliğ etməyi, onları din xadimlərinə və dindarlara verməyi bacaran savadlı insanlar təyin edilirdi. Kitabxanalar içərisində görkəmli kitab xadimlərinin, kitabı sevən, onun məzmununu başa düşən, onu şərh etməyi bacaran mütəxəssislərin olması haqqında tarixi mənbələrdə məlumatlar vardır.

Beləliklə, ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanın həm şimalında, həm də cənubunda kitabxananın yeni tipi-məscid kitabxanaları meydana gəlib formalaşmağa başladı. Məscid kitabxanaları şəbəkəsi xüsusilə VIII-XI əsrlərdə daha da genişlənmiş, zaman keçdikcə onların fondu zənginləşmiş, kitabı qoruyub saxlamaq, onları nəsil-dən-nəslə çatdırması işində rolu artmışdır.

Ölkəmizdə məscidlərin tarixi ayrıca tədqiqat obyekt olduğundan onların fəaliyyəti haqqında geniş məlumat vermək böyük çətinliklər törətsə də, qədim dövr və orta əsr tarixçilərimizin əsərlərində verilən məlumatlar, aşkara çıxarılıb şərh edilmiş faktlar məscid kitabxanaları haqqında ümumi halda olsa da fikir söyləmək, onların tarixini izləmək imkanı verir.

VII-XI əsrlərdə məscid kitabxanalarının miqdarı, onların fondu, iş üsulları və metodları haqqında konkret məlumat verə bilməsək də, bu dövr tarixçilərinin əsərlərinə əsasən belə bir fikir söyləmək imkanı əldə etmək olar ki, göstərilən dövrlərdə Azərbaycanın bütün şəhərlərində və böyük yaşayış məntəqələrində, həmçinin çox az da olsa bəzi böyük kəndlərdə məscidlər fəaliyyət göstərmiş və bütün məscidlərdə kiçik də olsa ki-

tabxanalar təşkil olunmuşdur. Məscid kitabxanalarının fondu çox kasıb olsa belə, öz dövrünə müvafiq ölkəyə gətirilən, yazılan, üzü köçürülən kitabların böyük əksəriyyətinin belə kitabxanalarda toplanmaq ehtimalı həqiqətə daha yaxın olmuşdur. Məscid kitabxanalarının fondunda VII-VIII əsrlərdə onlarla kitab saxlanılırdısa, X-XI əsrlərdə bunların sayı yüzlərlə idi.

Məscid kitabxanalarında kitablar ilk dövrlərdə sandıqlarda saxlanılırdı. Zaman keçdikcə, kitabların sayı çoxaldıqca kitablar hücrələrdə kitablar üçün hazırlanmış rəflərdə düzülüb saxlanılmağa başlandı. Artıq XI-XII əsrlərdə bəzi böyük məscid kitabxanalarında kitabı saxlamağın, onu oxucuya, din xadimlərinə və dindarlara verməyin özünə məxsus sadə üsulları formalaşmağa başlamışdır. Bəzi böyük kitab fonduna malik olan məscidlərdə kitabların siyahısı meydana gəlmişdi. Bu siyahıları müasir kitabxana kataloqlarının ədədləri hesab etmək olar. Məscid kitabxanaları əsasən ianələr, din xadimlərinin və dindarlara bağışladığı kitablar hesabına zənginləşirdi. Məscid kitabxanalarının fondları çox zəngin olmasa da, bu fondlarda çox qiymətli və nadir kitablar toplanırdı. Məscidlər müqəddəs yer, Allahın evi hesab edildiyindən belə kitablar burada çox diqqətlə qorunur, itib-batmaq təhlükəsinə məruz qalmırdılar. Məscidlər bu kitabların əsrdən-əsrə, nəsil-dən-nəslə, çatdırılmasında xeyirxah-mədəni rol oynayırdılar. Çox təəssüflə qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda məscid kitabxanalarının tarixi, onun fondu haqqında sistemli, elmi araşdırmalar aparılmadığından onların fondlarının tərkibi oxuculara xidmət işinin təşkili haq-

qında hələlik ciddi elmi fikirlər söyləmək olduqca çətinidir. Ancaq qədim və orta əsirləri tədqiq edib öyrənən tarixçilərimizin əsərlərində sistemli şəkildə olmasa da çox qiymətli dərin elmi araşdırmalar nəticəsində elmi dövrüyyəyə daxil edilmiş çox qiymətli faktlar vardır. Belə faktlardan əsasən dövrün ümumi xarakteristikası zamanı istifadə edilmişdir.

Beləliklə, orta əsr dini kitabxanalarımızın mühüm tipi olan məscid kitabxanaları haqqında tarixin yaddaşında çox az məlumatlar qalmışdır. Belə məlumatlar məscid kitabxanaları haqqında dolğun fikir söyləməyə imkan verməsə də onların keçdiyi yol haqqında, məqsəd və məramı haqqında təsəvvür yaratmaq imkanı verir.

Azərbaycan alimlərinin əsərlərində XII-XIII əsrlərin böyük mədəniyyət mərkəzləri kimi adı çəkilən Ərdəbil, Təbriz, Marağa, Urmiya, Xoy, Sərab, Bərdə, Gəncə, Beyləqan, Qəbələ, Dərbənd, Şamaxı, Şəmkir, Naxçıvan və s. şəhərlərdə məscidlərin olması haqqında da məlumatlar vardır. Bərdə şəhəri o dövrün ən böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuş, Şərq ölkələri ilə geniş əlaqələr saxlayan bu şəhərdə böyük mədəni mühit formalaşmışdı. Burada fəaliyyət göstərən Bərdə Came məscidində zəngin bir kitabxana olması haqqında tarixi qaynaqlarda məlumatlar vardır. Burada xeyli əlyazma kitabları toplanmışdı. XI əsrdən başlayaraq Azərbaycanın böyük şəhərlərində məscid tikintiləri genişlənmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanın hakimi təyin edilmiş Əl-Əşas İbn Qeys Ərdəbil şəhərində böyük bir məscid tikdirmişdir. Artıq X əsrdə Azərbaycanın de-

mək olar ki, bütün böyük şəhərlərində Came (illik) məscidləri fəaliyyət göstərirdi.

«Dərbəndnamə»nin məlumatına görə, 733-734-cü illərdə ərəb sərkərdəsi, Məsləmə İbn Əbdülməlik Dərbənddə olan Came məscidindən başqa yeddi məhəllə məscidinin tikilməsi haqqında məlumat vermişdi. Azərbaycan tarixi kitabında görkəmli tarixçi alim N. Vəlixanlı yazır: «Artıq X əsrdə Azərbaycanın demək olar ki, bütün şəhərlərində Came (illik) məscidləri vardı».

N. Vəlixanlı öz tədqiqatlarında belə bir faktı da aşkara çıxarmışdı ki, VII-X əsrlərdə Azərbaycanda şəhərsalma prosesində dini müəssisələrin tikintisinə, onun arxitekturasına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Ərəblər başqa ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da ilk vaxtlar zərdüştlərin və xristianların dini obyektlərini məscidlərə çevirir, onları məscid üslubunda yenidən qururdular. Sonralardan yeni məscidlər tikilərkən həm daxili quruluşu, həm də xarici memarlıq görkəmi baxımından yerli xüsusiyyətlərə malik yeni məscid tipi meydana gəldi. Belə məscid tiplərinə Azərbaycanın böyük şəhərlərindən Bərdədə, Dərbənddə, Ərdəbildə, Marağada, Şamaxıda, Gəncədə, Təbrizdə, Naxçıvanda və s. mədəni cəhətdən böyük inkişaf yolu keçmiş şəhərlərdə rast gəlmək olurdu. Belə məscidlərə misal olaraq Şamaxı Cümə məscidini, Ağsu məscidini və Sundu kəndindəki, məscidləri misal göstərmə bilərik. Şamaxı Cümə məscidi 743-cü ildə, Şamaxı bölgəsinin Sundu kəndindəki məscid isə 920-ci ildə tikilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanda VII əsrin ikinci yarısından yaranmağa başlayan məscidlərin şəbəkəsi sonrakı

əslərdə daha böyük intişar tapmış, ölkənin ictimai, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamağa başlamışdır. Məscidlərin yanında təşkil edilən ilk kitabxanalar az fonda və məhdud oxucu qrupuna malik olsalar da belə ilk kitabxanalar kimi böyük mədəni əhəmiyyət kəsb etməklə ölkənin təhsil sisteminə ciddi təsir göstərmişlər.

Ərəb istilasından sonra Azərbaycanda meydana gələn formalaşan dini kitabxana tiplərindən bir də dini məktəblərin kitabxanaları olmuşdur.

İlk dövrlərdə dini məktəblər əsasən böyük məscidlərin yanında fəaliyyət göstərirdilər. Bu məktəblərin tələbələri və müəllimləri məscid kitabxanasında toplanıb saxlanılan kitabxanalardan və digər vəsaitlərdən istifadə edirdilər. Zaman keçdikcə belə məktəblər müstəqilləşməyə başladılar. Bilavasitə məscidlərin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən dini məktəblər tədris prosesini təşkil etmək üçün özləri kitabxanalar yaratmağa başladılar. Beləliklə də onlar məktəb kitabxanalarının əsasını qoydular. Məktəb kitabxanaları məscid kitabxanalarından fərqli olaraq öz fondlarında məktəbdə tədris edilən fənlərə dair kitablar toplamağa səy göstərirdilər. Məktəb kitabxanaları məscid kitabxanalarından fərqli olaraq kitabların üzünün köçürülüb çoxaldılmasında da yaxından iştirak edirdilər.

Bu işdə onlara məktəbdə təhsil alan tələbələr yaxından kömək edirdilər. Həmçinin məktəblərdə dərs deyən ruhanilər məktəb kitabxanasının zənginləşməsində yaxından iştirak edir, öz şəxsi kitabxanalarında saxlanılan kitabları məktəb kitabxanalarına bağışlayır-

dılar. Beləliklə də məktəb kitabxanaları məscid kitabxanalarına nisbətən daha zəngin fondlara malik olurdular.

VIII-XII əsr dini məktəb kitabxanalarının yaranması, təşəkkülü və formalaşması əsrləri olmuşdur. Tarixi qaynaqlara istinad edərək demək olar ki, belə məktəblər Azərbaycanın bütün böyük şəhərlərində təşkil edilib fəaliyyət göstərmişlər. Dini məktəblərin kitabxanaları ölkənin təhsil tarixində, savadlı insanların yetişməsində mütəxəssis ruhanilərin hazırlanmasında mühüm rol oynamışlar.

Dini məktəblər dini təhsilin birinci ibtidai mərhələsi idi. Dini təhsil sisteminin ikinci-ali mərhələsi mədrəsələr idi. Müstəqil surətdə fəaliyyət göstərən, əsaslı maddi-texniki bazaya, görkəmli mütəxəssis pedaqoqlara malik olan mədrəsələr, dinşünaslığın, islam elminin mərkəzi hesab edilirdi. Mədrəsələr ali təhsilli yüksək ixtisaslı ruhanilər və yeri gəldikcə dövlət məmurları hazırlayırdılar. Azərbaycanın böyük şəhərlərində dini mədrəsələrin yaranması ölkədə kitabı sevən, onu qiymətləndirə bilən, dünyəvi elmlərdən baş çıxaran insanların yetişməsinə, ölkədə ziyallığın formalaşmasına müsbət təsir göstərirdilər. Azərbaycanda ilk mədrəsələr Ərdəbildə, Təbrizdə, Bərdədə, Gəncədə və s. böyük şəhərlərdə meydana gəlmişdir. Mədrəsələrin yaranması ölkənin mədəni həyatına böyük təsir göstərirdi. Mədrəsələrdə çalışan müəllimlər özləri kitab yazır, xarici dillərdən kitabları tərcümə edir, milli kitabın inkişafına kömək edir, kitabxanalar yaradırdılar. Mədrəsələrdə şəriət dərsləri ilə yanaşı, ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, mən-

tiq, psixologiya, riyaziyyat, tibb, astranomiya, nucum, məntiq və s. dünyəvi elmlərin tədris edilməsi cəmiyyətin inkişafında onların mədəni rolunu xeyli artırırdı. Mədrəsələrdə təhsil əsasən ərəb dilində aparılsa da, mədrəsə kitabxanalarında başqa dillərdə də kitablar toplanırdı. Mədrəsə kitabxanalarından mədrəsənin bütün tələbə və müəllimləri maneəsiz istifadə etmək hüququna malik idilər. Mədrəsə kitabxanaları tədris kitabxanası hesab edildiyindən bir qayda olaraq kitabxanalar mədrəsədə tədris edilən fənlərə müvafiq komplektləşdirilir, universal elmi kitabxana xarakteri daşıyırdılar. Mədrəsə kitabxanalarında dünyəvi ədəbiyyatın, ən qiymətli elmi ədəbiyyatın toplanması onun oxucu kontingentinin geniş olmasına gətirib çıxarırdı. İlk dövrlərdə mədrəsələrdə əsasən ərəb ölkələrindən gələn ərəb dili müəllimləri dərs deyirdilərsə də, sonrakı dövrlərdə yerli müəllimlər, ruhanilər və din xadimləri dərs deyirdilər. Din xadimlərinin tərkibi əsaslı surətdə dəyişmiş, yerli millətlərin nümayəndələri onların sırasında çoxluq təşkil etmişdilər. Mədrəsə kitabxanalarının fondu məscid və dini kitabxana fondlarından zənginliyinə və nadir kitabların, dünyəvi kitabların, elmi kitabların miqdarına görə əsaslı surətdə fərqlənirdi. Elə mədrəsə kitabxanaları formalaşmışdı ki, onların fondunda minlərlə cild əlyazma kitabları toplanmışdı. Mədrəsələrin yanında xəttatları, rəssamları, cildçiləri birləşdirən kitab emalatxanalarının fəaliyyət göstərməsi, kitab mədəniyyətinin inkişafında, kitabların üzünün köçürülüb saxlanılmasında onların mədəni rolunu xeyli artırırdı. IX əsrdə Azərbaycanın böyük şəhərlərində fəaliyyət göstərən mədrə-

sələr haqqında tarixi qaynaqlarımızda çox qiymətli məlumatlar vardır. Tarixi qaynaqlarda XI əsrdə Həmədanda, Şamaxıda və s. şəhərlərdə mədrəsələrin yaranması göstərilir. XI əsrdə Həmədan şəhərinin hakimi bir mədrəsə binası tikdirib ona «Toğruliyyə» adı vermişdi. Bu mədrəsəyə xüsusi diqqət yetirən hakim mədrəsənin yanında zəngin bir kitabxana təşkil etmişdi. Toğrul mədrəsəyə və onun kitabxanasına böyük qayğı ilə yanaşdığından tezliklə bu mədrəsə və onun kitabxanası ən zəngin, ən böyük kitabxanalardan birinə çevrilmişdi.

XI əsrdə Şamaxıda da bir neçə mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. Bu mədrəsələrin yanında təşkil edilmiş kitabxanalar öz dövrünün zəngin mədəni mərkəzləri kimi şöhrətlənmiş, Şərq ölkələrində yazılmış kitabların Şamaxıya toplanmasına, bütün Şirvan zonasında təhsilin və mədəniyyətin inkişafına böyük təsir etmişlər. O dövrdə ermənilər tərəfindən yaradılan bu mədrəsədən birinin binası Şamaxıda, Cümə məscidinin həyətidə aşkar edilmişdir. Məscid, mədrəsə və kitabxana geniş sahəyə malik olan bir həyətdə kompleks halında tikilmişdir. Sonrakı əsrlərdə Azərbaycanda şəhərlər inkişaf etdikcə, böyük şəhərlərdə elm, mədəniyyət inkişaf etdikcə, savadlı insanların sayı artdıqca təhsilə, kitaba və kitabxanaya böyük tələbat əmələ gəlmişdi. Bu tələbatı ödəmək üçün yeni məktəblər, mədrəsələr və onların yanında kitabxanalar açılmağa başlamışdı. Məhz o dövrdə geniş inkişaf tapmış məktəb və mədrəsə kitabxanaları ölkə təhsilinin, elmin mədəniyyətin, ədəbiyyatın inkişafında mühüm amillərdən birinə çevrilmiş, maarifçilik imicini qazanmışdı. Məscid və mədrəsə kitabxanaları-

nın vəzifəsi bilavasitə dini ədəbiyyatı təbliğ etmək olmasına baxmayaraq onlar, həmçinin elmi ədəbiyyatın, bədii ədəbiyyatın və ümumiyyətlə, dünyəvi ədəbiyyatın təbliğatçısına çevrilmişdilər. Bu böyük mədəni və elmi missiyanı yerinə yetirən məktəb və mədrəsə kitabxanaları, həmçinin kitabxanaların ictimailəşməsi, qapanmaqdan xilas edilməsi işinə xidmət etmişlər. Məhz onların bu fəaliyyəti bizə məktəb və mədrəsə kitabxanalarını kitabxana işi tarixində ilk ictimai kitabxanalar kimi xarakterizə etmək imkanı verir.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda iqtisadiyyatın, ticarətin, sənətkarlığın inkişafı ilə əlaqədar şəhərlər böyüyür və çoxalırdı. Azərbaycanda hər birində 19 minə qədər əhali yaşayan Ərdəbil, Sərab, Təbriz, Marağa, Səlməs, Xoy, Mərənd, Naxçıvan, Gəncə Şəmkir, Bərdə, Beyləqan, Şamaxı, Şəki, Qəbələ, Şabran, Bakı, Dərbənd və s. onlarca böyük şəhərlər var idi.

Göstərdiyimiz şəhərlərdən Təbriz, Ərdəbil, Bərdə, Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan, Şəki, Əhər və s. müxtəlif dövlətlərdə feodal dövrlərinin və vilayətlərinin paytaxtı olmuşlar. Bu böyük şəhərlər ticarət mərkəzləri olduğundan burada iqtisadiyyat xeyli inkişaf etmiş, böyük sənətkarlar ordusu yetişmişdi. Bu şəhərlər zaman keçdikcə böyük mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilmişdilər. Şəhərlərdə böyük məscidlərin fəaliyyət göstərməsi təhsil müəssisələrinin, məktəb və mədrəsələrin yaranması, onları dövrün böyük mədəni mərkəzlərinə çevirmişdi. Paytaxt şəhərlərində tədricən saray kitabxanaları yaranmağa başlamışdı. Ölkənin, vilayətlərin, şəhərlərin hakimləri başqa Şərq ölkələrində olduğu ki-

mi, kitabxanalar yaratmağa, onları ən qiymətli kadr kitabdarlarla təkmilləşdirməyə xüsusi diqqət yetirir, sarayda kitabxanaya ən yaxşı otaqlar ayırır, kitab üzünü köçürmək, ən qiymətli kitabların nüsxələrini çoxaltmaq üçün emalatxanalar təşkil edirdilər. Bu dövrdə saraylarda təşkil edilmiş şair məclisləri, görkəmli alimlər, din xadimləri saray kitabxanalarının inkişafına, onun müntəzəm olaraq zənginləşməsinə, böyük köməklik göstərməklə onun idarə edilməsinə yaxından iştirak edirdilər. Bir qayda olaraq saray kitabxanalarına rəhbərlik ən görkəmli alimlərə və şairlərə tapşırıldı.

Həmçinin Azərbaycanda qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə heç zaman statistikasına aparılmayan, tarixi öyrənilməyən, şəxsi kitabxanalar da geniş inkişaf etmişdi.

Beləliklə, qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olan kitabxanalar içərisində saray kitabxanaları və şəxsi kitabxanalar da mühüm yer tutmuşlar. Saray kitabxanaları bilavasitə dövlət başçısı tərəfindən saraylarda təşkil edildiyindən, fondlarının zənginliyi və nadirliyi ilə fərqlənirdilər. Bu kitabxanaları qarşılarına qoyduğu məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq öz dövrünün dövlət kitabxanası adlandırmaq olar. Tarixi qaynaqlardan məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə Azərbaycanda xeyli saray kitabxanaları olmuşdur.

XI əsrin ortalarından başlayaraq ərəb xilafəti zəifləməyə başlamış, onun iqtisadi və hərbi qüdrəti xeyli azalmışdı. Xilafətə daxil olan ölkələrdə müstəqillik meyli getdikcə güclənir, vilayətlərin başında duran feodallar mərkəzi hakimiyyətə təbə olurdular. Yaranmış

olan şəraitdən istifadə edən Azərbaycan vilayətlərində müstəqil dövlətlər yaranmağa başladı.

Məhz bu dövrdə Azərbaycanda müstəqil Şirvanşahlar 861, Sacilər (897-941) Salarilər (941-957), Rəvvadilər (962-981), Şəddadilər (985-1030) dövlətləri yaranmışdır.

Bu dövlətlərin yaranması ölkənin inkişafına müsbət təsir göstərir, vilayətlərin iqtisadiyyatı güclənir, ticarətin genişlənməsində yeni meyllər meydana gəlir, vilayətlərin mərkəzi şəhərləri Şamaxı, Marağa, Ərdəbil, Təbriz, Gəncə inkişaf edib genişlənir, onların əhalisi artır, şəhər təsərrüfatı təkmilləşir, mədəni mərkəzlər yaranır, şəhərlərdə böyük saraylar, karvansaralar, məscid və mədrəsə binaları tikilir, mədəniyyət, elm inkişaf edirdi. Azərbaycanda müstəqil dövlətlərin yaranması ölkənin hərtərəfli inkişafında mühüm rol oynamaqla, mədəniyyət elminin inkişafı, milli ziyalıların, şairlərin, yazıçıların, alimlərin yetişməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. Təxminən altı əsr ərəblərin və sasanilərin işğalına məruz qalan Azərbaycan Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə, onların böyük şəhərləri, mədəniyyət mərkəzləri ilə sıx əlaqə saxlamış, imperiya mədəniyyətinə qaynayıb-qarışmış, həmin ölkələrin mədəni inkişafı sahəsində mühüm uğurlar əldə etməyə nail olmuşdu. Bu dövrdə Azərbaycanın şimal və cənubunun vahid imperiya tərkibində olması Azərbaycanın ayrı-ayrı vilayətləri arasında da əlaqələrin yaranmasına, möhkəmlənməsinə səbəb olmuş, mədəniyyətin, elmin, incəsənətin, sənətkarlığın, şəhər quruculuğunun inkişafına müsbət təsir göstərmişdi. Azərbaycan alimləri, yazıçıları və şa-

irləri təkcə Azərbaycanda deyil, bütün imperiya miqyasında məşhurlaşmaqla ümumi müsəlman mədəniyyətinin yaranmasında yaxından iştirak edirdilər. Yüz illər boyunca imperiya əsarətindən qurtarmaq uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan ərazisində yaşayan müxtəlif türk, həmçinin qeyri-türk olan digər tayfaların birləşməsi, qaynayıb qarışması prosesi getmişdi ki, bu da öz növbəsində vahid dilin və mədəniyyətin formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Azərbaycanın bütün Şərqdə tanınan böyük şəhərlərində mükəmməl təhsil verən çoxlu mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Məscidlərin yanında təşkil edilən ibtidai məktəblərdə «Qurani-Kərim» öyrədilir, şagirdlərə müxtəlif fənlərə dair ilkin məlumatlar verilirdi. Azərbaycan zaman keçdikcə xilafətin böyük şəhərləri ilə geniş əlaqələr yaradan, alimlərin yaradıcılıq əlaqələrini təşkil edən böyük elm və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdi. Azərbaycan şəhərlərində ayrı-ayrı elm sahələrinə maraq olduqca artmış, Şərqin görkəmli mütəfəkkirlərindən əl-Birününin, ibn Sinanın, əl-Fərabinin, Rudəkinin, Firdovsinin, Təbərinin, Müqəddəsinin, Məsudinin, Əbül-əl-Vəfanın Əbül-əl-Kindinin, ibn Rüşdün və s. əsərləri Azərbaycanda öyrənilirdi. Azərbaycan müsəlman intibahının əsas mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Azərbaycan alimləri müxtəlif elm sahələrinin: tarix, coğrafiya, fəlsəfə, astoronomiya, təbabət, filologiya və s. elmlərinin öyrənilməsində öncül sahələrdən birini tutur. Azərbaycanda Bəhmənyar İbn Mərzban, Məkki İbn Əhməd Əl Bərdəyi-Səid-Əl Ərdi, Əbdül Əziz Əl, Bərdəyi Xətib Təbrizi və s. kimi görkəmli alimlər yetişmişdi.

Müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan dövlətlərinin mərkəzlərində elm və mədəniyyət canlanmağa başlamışdı. Ərdəbildə, Marağada Şamaxıda, Bərdədə, Gəncədə hökmdarların saraylarında yazıçı, şair və alimləri öz ətrafında toplayan şairləri məclisi yaradılırdı. Hökmdarlar sarayda məktəblərin, kitabxanaların yaranmasına böyük diqqət yetirirdilər. Artıq erkən orta əsrlərdə saray kitabxanalarının yaradılması ənənəyə çevrilmişdi. Yeni yaranan bütün müstəqil dövlətlərdə saray kitabxanalarının təşkili bir dəb halını almışdı. Sevindirici haldır ki, Azərbaycan mühitində bu ənənə son dövrlərə qədər davam etmişdir. Saray kitabxanaları ölkənin elmi və mədəni həyatında çox mühüm rol oynayır, saray ətrafında toplanmış görkəmli alimlərə, şairlərə, sənətkarlara xidmət edirdilər. Saray kitabxanaları hökmdarlar tərəfindən yaradıldığından onların fondunun komplektləşdirilməsinə də böyük diqqət yetirilir, dünyanın ən qiymətli kitablarının saray kitabxanaları üçün əldə edilməsinə, alınmasına xüsusi qayğı göstərilir və istənilən qədər vəsait ayrılırdı. Məhz buna görə də zəngin kitab fonduna malik, yüksək ixtisaslı, alim kitabxanaçıları olan, dövlət tərəfindən yaradılıb idarə edilən saray kitabxanalarını, həmçinin dövlət kitabxanaları kimi də dəyərləndirmək olar.

Beləliklə, orta əsrlərdə Azərbaycanın böyük şəhərlərində xüsusilə əyalət mərkəzlərində əyalətləri idarə edən hakimlər sarayda kitabxanalar yaradırdılar. Tarixi mənbələrdə saray kitabxanaları haqqında geniş məlumat olmasa da bu məsələyə də toxunulur.

Xilafətin zəifləməsi ilə Azərbaycanda X-XI əsrlərdə yaranan müstəqil dövlətlərin (Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər) paytaxt şəhərlərində: Şamaxı, Ərdəbil, Gəncə, Təbriz, Marağa və s. saray kitabxanaları təşkil edilmişdi.

Qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə mövcud olan kitabxanalar içərisində şəxsi kitabxanaların təşkilində geniş inkişaf tapmışdı. Yazıçılar, şairlər, elm xadimləri, ruhanilər, ziyalılar və dövlət xadimləri də şəxsi kitabxanalar təşkil etməyə böyük maraq göstərirdilər. Doğrudur, o zaman əlyazma kitabları çox baha başa gəldiyindən kitablar almaq, şəxsi kitabxanalar yaratmaq hər insana müəssər deyildi. Ancaq biz o dövrlərdə yaşamış böyük şəxsiyyətlərin həyatını öyrənərkən belə bir həqiqət aşkarlanır ki, onlar böyük maddi çətinlik çəksələr də, kitab almağa kitabxana təşkil etməyə vəsait əsirgəmirdilər. Tarixi qaynaqlarda və ayrı-ayrı görkəmli alimlər, şair və yazıçılar, dövlət xadimləri, din xadimləri haqqında tədqiqatlarda olan faktlar dediklərimizi bir daha təsdiq edir.

Orta əsrlər Azərbaycan kitab və kitabxana mədəniyyətinin inkişafında, nadir kitabların qorunub saxlanılmasında, onların zamanəmizə gəlib çatmasında, ictimai kitabxanalarla yanaşı, şəxsi kitabxanaların da böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Azərbaycan xalqı orta əsrlərdə bir çox görkəmli alimlər, şairlər, filosoflar, filoloqlar, astronomlar və s. sənət sahələrində çalışan şəxsiyyətlər yetişdirmişdir. Belə böyük şəxsiyyətlərin yetişməsində o dövrdə Azərbaycanda olan ictimai, elmi mühitlə yanaşı, ictimai kitabxanalar və şəxsi kitabxana-

lar da böyük rol oynamışlar. Məlum olduğu kimi, şəxsi kitabxanalar təkcə onu yaradanlara deyil, onun ailəsinə, şagirdlərinə, tələbələrinə və yetirmələrinə, həmçinin gələcək nəsillərə də xidmət edirdilər.

Beləliklə də onlar ictimai xarakter daşımış, xalqın mənəvi sərvətinə çevrilmişlər. Ancaq təəssüflə deməliyik ki, belə böyük milli sərvət olan şəxsi kitabxanaların tarixi, xüsusilə onun fondunun tərkibi olduqca az öyrənilmişdir. Doğrudur, ayrı-ayrı görkəmli mütəfəkkirlərin həyat və yaradıcılığı öyrənilərkən onların zəngin şəxsi kitabxanaları olması haqqında məlumat verilir və göstərilir ki, belə görkəmli şəxslərin kitabxanalarında ən qiymətli nadir kitablar toplanmışdır. Bəzi hallarda isə kitabxanada olan çox qiymətli kitabların adı çəkilir. Şəxsi kitabxanaların tarixi təkcə Azərbaycanda deyil, ümumiyyətlə, bütün dünyada ən az öyrənilən sahələrdən biridir. Halbuki, dünyanın görkəmli mütəfəkkirlərinin, filosoflarının, alimlərinin, şair və yazıçıların elin və incəsənət xadimlərinin çox qiymətli, bəşəri elmin və mədəniyyətin inkişafına xidmət etmiş, təkcə onu yaradan şəxsə deyil, dövrün bütün elmi, ədəbi, bədii mühitinə, kitabxana sahələrinin məktəbinə, onun davamçılarına xidmət etmiş, beləliklə də ictimai xarakter daşımışlar.

Çox böyük fəxrlə qeyd etmək olar ki, dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan mütəfəkkirlərinin də çox zəngin şəxsi kitabxanaları olmuş, bu kitabxanalar da onları yaradan şəxslərin özü kimi ölkəmizdə elm və mədəniyyətimizin inkişafına xidmət etmişlər.

Apardığımız araşdırmalar zamanı tarixi qaynaqlardan, Azərbaycan tarixçilərinin, ədəbiyyatşünaslarının əsərlərindən məlum olur ki, orta əsrlərdə Azərbaycanın görkəmli alimlərinin, şair və yazıçılarının nadir kitab fonduna malik olan çox qiymətli şəxsi kitabxanaları olmuşdur. VIII-XI əsrlərdə yaşayıb yaratmış, Azərbaycan elminə, mədəniyyətinə qiymətli töhfələr vermiş belə mütəfəkkirlərdən: Əbülhəsən Yəqub ibn Musanın, Əl-Ərdəbili, Səid ibn Əmrül Bərdəinin Əlubəkr-Hüseynin ibn-Əli Yəridaminin, Əhməd ibn Süleyman Təbrizinin, Bakuvi-Pir Hüseyn Şirvaninin, Bəhmənyar İbn Mərzbanın, Məkki ibn Əhməd Əl Bərdəyinin, Səid Əl Ərdinin, Əbdüləziz Əlbərdəyinin, Xəttab Təbrizinin və s. zəngin şəxsi kitabxanaları olmuşdur.

Adı çəkilən görkəmli alimlərin şəxsi kitabxanaları içərisinə Xəttab Təbrizinin və Bəhmənyarın şəxsi kitabxanalarının daha zəngin olması etimal edilir. Tarixi mənbələrdə hələ IX əsrdə Həmədanda böyük bir şəxsi kitabxananın olması haqqında məlumat vardır. Bu kitabxana öz dövrünün görkəmli şəxslərindən biri olan Əbu-əl-Vəfaya mənsub olmuşdur. Mənbələrdə göstərilir ki, ərəb şairi Əbu Təmmam ərəb hakimlərindən Abdulla İbn Tahirin dəvəti ilə əlaqədar Həmədan şəhərində qalmalı olur. Əbu Təmmam qeyd edir ki, Həmədanda Əbu-əl-Vəfanın evində qaldım və burada ev sahibinin böyük kitabxanası ilə tanış oldum. Bu kitabxanada 300 ərəb şairinin əsərlərindən bəhs edən «Əl-Həmasə» əsərini yazıb qurtardım. Əbu-Təmmamın İrana

gəldiyi 821-ci ilə düşdüyündən bu kitabxananın IX əsrə aid olması müəyyən olunur.

Şəxsi kitab kolleksiyası toplamaq, şəxsi kitabxanalar yaratmaq orta əsrlərdə nəinki, Azərbaycanda demək olar ki, bütün dünyada geniş yayılmışdır. Məhz buna görə ki, dünyanın görkəmli alimlərinin əsərlərində şəxsi kitabxanalar o kitabxanalar yaranan ölkənin milli-mədəni sərvəti kimi qiymətləndirilir, onun elminin, mədəniyyətin inkişafında, kitab və kitabxana mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm amil olduğu göstərilir.

IV FƏSİL

XII-XV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA KİTABXANA İŞİ

§ 4.1. XII əsrdə Azərbaycanda kitabxana işi

XII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi həyatında tarixi hadisə baş verdi. Azərbaycanda Atabəylər dövləti yarandı. Yaxın və Orta Şərqi ən qüdrətli dövlətlərindən olan Azərbaycan Atabəylər dövlətinin başında görkəmli dövlət xadimi, uzaqgörən diplomat, Eldəgizlər (1136-1225) sülaləsinin banisi Şəmsəddin Eldəgiz dururdu. Sultan Məsud 1136-cı ildə Arranı iqta şəklində Eldəgizə bağışladı. Bərdədə fəaliyyətini davam etdirən Eldəgiz ölkənin bütün əmrlərini öz tərəfinə cərkərək tədricən bütün Azərbaycana sahib olmağa müvəffəq oldu. Beləliklə də Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin əsası qoyuldu.

Azərbaycanda müstəqil, güclü, mərkəzi dövlətin yaranması ölkədə tez-tez baş verən ara müharibələrinin qarşısını aldı, əhali sakit yaşamağa başladı. Ölkədə davam edən sabillik iqtisadiyyatın, təsərrüfatın, elm və mədəniyyətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Ara müharibələrindən yaxasını qurtarmış Azərbaycanda şəhərlər geniş inkişaf yoluna qədəm qoydu. Şəhər təsərrüfatı, ticarət geniş inkişaf tapdı. Azərbaycanın qədim

şəhərlərindən Təbriz və Naxçıvan Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtı oldu. Ölkənin ən böyük şəhərlərindən olan Həmədan səlcuq sultanlarının əsas paytaxtı idi.

Azərbaycanda Şirvanşahlar və Eldəgizlər dövlətlərinin fəaliyyət göstərdiyi XII yüzillikdə əhalinin kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmasına, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının genişlənməsinə, maldarlığın və baliqçılığın inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaradılmış, beləliklə də məhsul bolluğu əldə edilmiş, iqtisadi tərəqqi baş vermişdir.

Ölkədə şəhərlərin tərəqqisi, onların əhalisinin artması ilə əlaqədar sənətkarların sayı çoxalmış və ticarət xeyli inkişaf etmişdi. XII əsrdə Azərbaycanda Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Urmiya, Səlmas, Xoy, Naxçıvan, Gəncə, Beyləqan, Şamaxı, Dərbənd şəhərləri xeyli inkişaf etmiş, Şərqi və Avropanın şəhərlərindən geri qalmırdılar. Şəhərlərdə gözəl saraylar, məscidlər, mədrəsələr, böyük yaşayış binaları tikilirdi. Mərkəzi şəhərlər Gəncə, Naxçıvan, Təbriz daha sürətlə inkişaf edirdi.

Azərbaycanda XII əsrdə sabitliyin yaranması, ara müharibələrinin kəsilməsi, şəhərlərin tərəqqisi məhsuldar qüvvələrin artması, iqtisadiyyatın tərəqqisinə səbəb olmuşdur. Ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər öz növbəsində elm və mədəniyyətin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Heç də təsadüfi deyil ki, alimlərimiz, elm və mədəniyyət xadimlərimiz XII yüzilliyi Azərbaycan mədəniyyətinin «qızıl dövrü» adlandırmışlar. Məhz bu dövrdə Azərbaycan mədəniyyəti, elmi və ədəbiyyatı ədəbiyyatımızın günəşi olan

Nizami Gəncəvinin şəxsində çox böyük zirvələr fəth etmiş, bəşəri əhəmiyyət kəsb etmişdir.

XI-XII əsrdə Azərbaycanda elm və mədəniyyət sahəsində görkəmli nailiyyətlər əldə edilmişdi. Azərbaycan alimləri Şərqi böyük alimləri ilə çiyin-çiyinə işləməklə Şərqi ölkələri mədəniyyətinin və elminin inkişafına böyük töhfələr vermiş, bütün Şərqi məşhur olmuşlar.

Şərqi böyük mütəfəkkirləri Əbu-Əli ibn Sina, Bırni, Təbəri, Məsudi, Rudəki, Firdovsi və İbn Rüşdün, qədim yunan filosoflarından Aristotelin, Platonun və s. əsərləri Azərbaycanda məlum idi. Bu görkəmli mütəfəkkirlərin əsərlərindən faydalanan Azərbaycan alimləri öz qiymətli əsərləri ilə dünya mədəniyyəti xəzinəsinə qiymətli əsərlər bəxş etmişlər. Belə alimlərə misal olaraq Məkki ibn Əhməd əl-Bərdəi, Səid ibn Əbdüləziz ibn-əl-Həsən əl-Bərdəi, Əbdülhəsən Yaqub ibn Musa əl-Ərdəbili, Səid ibn-Əmrul Bərdəi, Əbubəkr Hüseyn ibn Əli Yəzdani, Əhməd ibn Süleyman Təbrizi, Babakuhi-Bakui, Mirhüseyn Şirvani, Fəqih Əbül-Vəfa Məhəmməd Mərəndi, Bəhmənyar ibn Mərzban, Xətib Təbrizi və s. göstərmək olar. Elmin müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən bu görkəmli alimlər bütün yaxın Şərqi məşhur idilər. Onların əsərləri XII əsr kitab mədəniyyətimizin nailiyyətləri olmaqla kitabxanalarımızın bəzəyi idilər.

XII əsrdə Azərbaycanda dünyəvi elmlərin inkişafı sahəsində mühüm uğurlar qazanılmışdı. Fəlsəfə, nücum, astronomiya, məntiq, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik və s. elmlər sahəsində görkəmli alimlər yetişmiş, onların

əsərləri, elmi kəşfləri bütün Şərqdə məşhur olmuşdur. Belə alimlərdən Bəhmənyar ibn Mərzbanı (fəlsəfə), Fəzəl Fəridəddin Şirvanini (astronomiya), Xətib Təbrizini (fəlsəfə, məntiq, ədəbiyyatşünaslıq), Əbubəkr Məhəmməd Şirvanini (hüquqşünaslıq), Bərdəi Məhəmməd ibn Abdullanı (hüquqşünaslıq) və s. göstərmək olar.

XII yüzillikdə Azərbaycanda nəqqaşlıq və xəttatlıq da xeyli inkişaf etmişdi. Cəmiyyətdə kitaba olan tələbat artdıqca kitabın üzünün köçürülüb çoxaldılmasına, gözəl, nəfis kitablar tərtib edilməsinə böyük maraq əmələ gəlmişdi. Bu işdə xəttatların fəaliyyət dairəsi xeyli genişlənmiş, onların işi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdi. Tədrisən mədrəsə və məktəb-kitabxanalarının yanında kitab üzünü köçürülən kiçik emalatxanalar yaranmağa başlamışdı.

XII əsrdə memarlıq sənəti də geniş yayılmışdı. Azərbaycanın böyük şəhərlərindən Təbrizdə, Marağada, Bakıda, Beyləqanda, Ərdəbildə, Bərdədə, Gəncədə, Şamaxıda, Naxçıvanda çox böyük nüfuza malik olan memarlar fəaliyyət göstərirdilər. Onların inşa etdiyi binalar bütün Şərqin ən nadir arxitektura abidələrindən idi. Bu ölməz sənət abidələrini yaradanlar Azərbaycan xalqının yetişdirmiş olduğu sadə sənətkarlar idi. Bunlardan Gəncəli dəmirçi usta İbrahimi, Bakılı bənnə Aşur İbrahimoglunu, Bakılı memar Möhsünü, Urmiyalı bənnə Əbu Mənzur ibn Musanı və Naxçıvanlı memarlar Əmirəddin Məsudi və Əcəmi Əbubəkr oğlunu göstərmək olar. Onlar təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın Şərqdə və Orta Asiyada məşhur idilər.

XII əsrdə yaranmış olan memarlıq abidələrinin bir çoxu Naxçıvanlı Əcəmi Əbubəkr oğlunun Naxçıvanda yaratdığı Yusif ibn Qasirin və Möminəxatun türbələri, Əlinca çayı sahilindəki Xanagəh kəndində sərdabə Urmiyada üç kümbəz, Marağada qoz kümbəz, həmçinin Araz çayı üzərindəki Xudafərin körpüsü, Şamaxı yaxınlığındakı Gülistan qalası, Bakı memarlıq məktəbinin yadigarı olan Qız qalası zamanəmizə qədər gəlib çıxmışdır.

Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl dövrü olan XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının da qızıl dövrü - intibah dövrü olmuşdur. Məhz XII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində XII əsr sözün həqiqi mənasında bəşəri əhəmiyyət kəsb edən bir dövr kimi xarakterizə olunur. Məhz bu əsrin bəşəriyyətə bəxş etdiyi dühalar onun fəvqəl - bəşəri əhəmiyyətini ön plana çəkir.

Hələ XI əsrdə böyük inkişaf yoluna düşmüş Azərbaycan ədəbiyyatı XII əsrdə daha da tərəqqi və inkişaf etməklə milli ədəbiyyatlarda yeni magistral yolun başlanğıcı olmaqla yeni janrlar, bədii xüsusiyyətlər, özünəməxsus humanist keyfiyyətlər əldə etdi. X əsrdən etibarən Azərbaycanda saray ədəbiyyatı təşəkkül tapmağa başlamış, getdikcə inkişaf edib təkmilləşmişdi. Zaman keçdikcə saray ədəbiyyatının məzmununda da dəyişiklik baş verir, dini mövzularla yanaşı dünyəvi mövzular da əhəmiyyətli yer tuturdu. Çox zaman ölkədə baş verən tarixi hadisələrə ayrı-ayrı hökmdarların tərifinə həsr edilən əsərlər, dünyəvi ədəbiyyatın yaranmasına və inkişafına böyük köməklik edirdi. Saray ədəbiyyatında dini mövzular öz mövqeyini saxlasa da

yeni dünyəvi mövzuların qələmə alınması və getdikcə belə mövzuların çoxaldılması ədəbiyyatın inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

XI əsrdə yazıb-yaradan saray şairlərinin ən görkəmli nümayəndəsi Qətran Təbrizi idi.

Qətran Təbrizi XI əsr şairləri içərisində özünə görkəmli mövqe qazanmaqla, fəlsəfə sahəsində tanınmış olan Bəhmənyar ibn Mərzban və ədəbiyyatşünas Xətib Təbrizi kimi olduqca məşhur idi. Qətran Təbrizinin Gəncə, Təbriz, Naxçıvan sarayları ilə əlaqəsi olmuşdur. XI əsrdə şər sahəsində çox böyük nailiyyətləri olan bu görkəmli şəxsiyyətin yaradıcılığı XII əsrdə Azərbaycan şerinin inkişafına çox böyük müsbət təsiri olmuşdur. XII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı çox böyük inkişaf yolu keçməklə, yeni keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmuş, dünyəvi, humanist demokratik ədəbiyyatın yaranması və inkişafı prosesi baş vermişdi.

XI əsrdə olduğu kimi XII əsrdə də şairlər öz fəaliyyətlərini Şirvanşahların və Eldəgizlərin saraylarında davam etdirirdilər. Şirvan sarayında ədəbi bir məclis də yaranmışdı. Şirvanşahlar sarayında Əbül-Ülə-Gəncəvi, Fələki Şirvani, Xaqani, İzzəddin Şirvani, Eldəgizlər sarayında Mücirəddin Beyləqani və s. kimi görkəmli şairlər yazıb-yaradırdılar. XII əsrdə saray şairləri ilə yanaşı, saraydan kənarda yazıb-yaradan demokratik ədəbiyyatın nümayəndələri Gəncədə yaşayan Qivami Mütəəzzini, Məshəti Gəncəvini və dahi Nizamini göstərmək olar.

Beləliklə, XII əsrdə elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənətin böyük inkişaf yolu keçməsi, ciddi elmi, ədə-

bi-bədii və incəsənət sahəsində nailiyyətlərin əldə edilməsi, böyük alimlər, şairlər, yazıçılar, incəsənət xadimləri ordusunun yaranması XII əsr Azərbaycan cəmiyyətinin intellektual tərəqqisi üçün şərait yaratmış, elm və mədəniyyətimiz sahəsində böyük intibah baş vermiş, Azərbaycan dünyanın ən böyük mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi.

Azərbaycanda elmin müxtəlif sahələrində baş verən inkişaf görkəmli, dünya şöhrətli alimlərin yetişməsi ədəbiyyatın, incəsənətin bütün sahələrinin inkişafı sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər ölkənin mədəni həyatına böyük təsir göstərmiş, bilik mənbəyi, biliyin daşıyıcısı, kitab mədəniyyətinin inkişafında əhəmiyyətli tərəqqiyə səbəb olmuşdu. Kitab cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynamaqla, onun məzmununda böyük keyfiyyət dəyişikliyi baş vermiş miqdarı çoxalmış, kitab mütaliəçilərinin (oxucuların) sayı artmışdı. Əhali arasında oxucuların sayının çoxalması, cəmiyyətdə kitaba böyük tələbatın əmələ gəlməsinə səbəb olmuş, kitabçılığın inkişafına zəmin yaratmışdı.

Azərbaycan kitabının yaradıcıları məhz XII əsrdə böyük inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan elm, mədəniyyət, incəsənət və s. sahələrin görkəmli nümayəndələri: alimlər, şairlər, incəsənət xadimləri, memarlar, musiqiçilər, böyük sənətkarlar olmuşlar. Onlar özlərinin yaratmış olduğu elmi, ədəbi-bədii, incəsənətə, memarlığa və digər sənət sahələrinə dair əsərləri ilə Azərbaycan kitab mədəniyyətini zənginləşdirmiş, onun dünya ədəbiyyatı, bəşəri mədəniyyət səviyyəsinə yüksəlməsinə şərait yaratmışdı.

XII əsr Azərbaycan kitab mədəniyyətinin görkəmli xadimlərindən Əbülülə Gəncəvinin, Məsud ibn Namdarın, Eynəlxurat Həmədaninin, Fələki Şirvaninin, Yusif Tahir oğlu Xoylunun, Ömər Gəncinin, Əbunnəcib Suhərvəddinin, İzzəddin Şirvaninin, Ömər ibn Osmanın, Qivami Gəncəvinin, Şihabəddin Yəhya Sühərvəddinin, Mücirəddin Beyləqaninin, Xaqani Şirvaninin, Nizami Gəncəvinin, Məhsəti Gəncəvinin, Hüveyş Tiflisinin Əbusəid Ürməvinin, Ustad Əbu Bəkirin və başqalarının Mixitar Qoşun adlarını böyük ictimai xidmətlərlə çəkmək olar. Məhz bu görkəmli şəxsiyyətlərin əsərləri Azərbaycan kitabxanalarının fondunu bəzəməklə, bütün Yaxın Şərqdə geniş yayılmış, dünyanın ən böyük kitabxanalarının fonduna daxil olmuşlar. Çox sevindirici haldır ki, Azərbaycan kitabının bu ənənəsi sonrakı əsrlərdə də davam etmiş, gələcək nəsillərə nümunə olmuşdur.

XII əsr Azərbaycan kitabının əldə etmiş olduğu nəəliyyətlər XIII-XV əsrlərin görkəmli ziyalıları tərəfindən dərinlən öyrənilməklə, onların yaradıcılığına, ümumiyyətlə, Azərbaycan kitab mədəniyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

XII əsr Azərbaycan kitab mədəniyyətinin keçdiyi uzun və keçməkeşli yolun zirvəsi olmaqla, yeni inkişaf mərhələsinin başlanğıcı oldu. Kitabın yeni humanist, dünyəvi məzmun kəsb etməsinə təkan verməklə, onun tirajının çoxalması, ictimai xarakter daşması üçün zəmin hazırladı. İlk dəfə olaraq kitabın əhəmiyyəti, onun elm, bilik, təhsil, tərbiyə vasitəsi olması haqqında qiymətli fikirlər meydana gəlib formalaşdı.

Kitab haqqında, onun cəmiyyətin inkişafındakı rolu haqqında, kitab mədəniyyəti haqqında, qabaqcıl dünya görüşü formalaşdı. Kitab fəlsəfəsinin əsası qoyuldu. Böyük şairlərimizin, alimlərimizin, mütəfəkkirlərimizin kitab haqqında fikirləri Azərbaycan kitabına böyük şöhrət gətirdi. Kitab ölkənin inkişafında mühüm vasitə olduğu bilik mənbəyi, tərbiyə və düşüncə, mühakimə mənbəyi, dərk etmə mənbəyi kimi qiymətləndirildi.

Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsərlərində kitabın şərinə deyilmiş çox qiymətli kəlamlarla yanaşı kitabı qoruyub-saxlayan, onu nəsillərin sərvətinə çevirən kitabxanalar haqqında, onların təşkili, formalaşması, cəmiyyətin inkişafındakı rolu haqqında, insanların təlim-tərbiyəsinə kömək edən bir müəssisə olması haqqında çox dəyərli fikirlərə rast gəlmək olurdu. Məhz XII əsrdə söylənmiş bu qiymətli ideyalar kitabxanaların gələcək inkişafı üçün onların haqqında ictimai fikrin formalaşması üçün əsaslı zəmin hazırlanmışdır. Azərbaycan mütəfəkkirlərinin hələ 10 əsr bundan əvvəl kitab və kitabxana haqqında söylədikləri qiymətli fikirlər, qabaqcıl ideyalar bu dövrdə də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Məhz buna görədir ki, dünyanın inkişaf etmiş xalqlarından biri kimi şöhrət tapmış Azərbaycan xalqı kitabı sevmiş, onu elm-mədəniyyətin əsas amili kimi qiymətləndirmiş, müqəddəs saymış, qoruyub saxlanması, nəsildən-nəsilə çatdırılması üçün səy göstərmişdir.

§ 4.2. Nizami kitab və kitabxana haqqında

Kitab, söz, kitabxana haqqında qiymətli fikirlər XII əsrdə yazıb-yaratmış görkəmli şairlərin, alimlərin, mütəfəkkirlərin əsərlərində geniş işıqlandırılmışdır. Bütün görkəmli mütəfəkkirlərimizin kitab və kitabxana haqqında fikirlərinin işıqlandırılması imkanının olumasını nəzərə alaraq, XII əsrdə Azərbaycan xalqının bəşəriyyətə bəxş etdiyi ən böyük düha, milli mədəniyyətimizin «qızıl dövr»ünü yaradanlardan biri olan dahi Nizami Gəncəvinin bu məsələ ilə bağlı qənaətlərini ümumiləşdirməklə kifayətlənirik.

Mədrəsə təhsili almış, ciddi, ardıcıl mütaliə yolu ilə bir çox elmləri: fəlsəfəni, məntiqi, tarixi, astronomiyani, coğrafiyanı və s. elmləri dərinlən öyrənmiş, özünəqədərki elm və mədəniyyəti yaradıcı şəkildə mənimsəmiş bu müdrik insan Azərbaycan ədəbiyyatını bəşəri səviyyəyə qaldırmış, özündən sonra daimi yaşar ölməz irs qoyub getmişdir. Böyük bədii qüvvə və fəlsəfi dərinliyə malik Nizami irsi humanizm və demokratikliyi ilə fərqlənirdi. Nizaminin ölməz poemaları: «Sirlər xəzinəsi», «Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun», «Yeddi gözəl», «İsgəndərnamə» təkcə Azərbaycan ədəbiyyatına deyil, həm Şərq ədəbiyyatına, həm də dünya mədəniyyətinə qüdrətli təsir göstərmiş, bəşəri sərvətə çevrilmişdir.

Dərin mütaliəsi olan Nizami Gəncəvi şəxsi təhsil sayəsində dünya xalqlarının mədəniyyətini öyrənmiş, onu sevmiş, yeri gəldikcə öz əsərlərində bəşəri mədəniyyətdən müvəffəqiyyətlə istifadə etmişdir.

O dövr şairlərindən fərqli olaraq Nizami öz azad ideyalarına, humanist baxışlarına sadıq qalmış, Şirvanşah Axsitan və Atabəy Qızıl Arslan onu saraya dəvət etsələr də, o, bu dəvətləri qəbul etməmişdir. Əsərlərində insanpərvərlik, vətənpərvərlik ideyalarını təbliğ edən, mərdlik, qəhrəmanlıq, dostluq, sədaqət kimi nəcib əxlaqi sifətləri aşıl原因, əməkçi insanlara böyük hörmət bəsləyən Nizami Gəncəvinin ölməz əsərləri zamanın böyük sınaqlarından çıxaraq bütün dünyaya yayılmış, Azərbaycan xalqının milli sərvətinə çevrilmişdir.

Nizami Gəncəvi kimi qüdrətli bir mütəfəkkir quru yerdə yetişə bilməzdi. Nizaminin yetişməsinə o dövrdə yaranıb, formalaşmış Azərbaycan mühiti, xüsusilə Gəncə mühiti təsir göstərmişdir. Görkəmli tarixçi alim Yaqub Mahmudov bu dövrü belə xarakterizə edirdi: «Nizamini Xilafətin süqutundan sonra siyasi və iqtisadi dirçəliş dövrünü yaşayan Azərbaycan mühiti yetişdirmişdir. Bu mühit Sasani və Xilafət imperiyalarının süqutundan sonra da uzun müddət Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə - Orta Asiya, İran, İraq, Misir və Suriyanın mədəni mərkəzləri ilə sıx əlaqədə idi. Nizami yaradıcılığının maya bağladığı Gəncə isə böyük sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi idi. Gəncə həm də bütün Şərqdə ən böyük elm və təhsil ocaqlarından biri idi. Bütün türk-islam hökmdarı islam dünyasının xristian sərhədi yaxınlığında yerləşən ən böyük istehkamlardan biri olan Gəncənin tərəqqisinə mühüm diqqət yetirirdilər. Dünyanın hər tərəfindən ən nadir sənət inciləri, əlyazmaları Gəncəyə toplanmışdı. Gəncə ədəbi mühitində Əbülülə Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi kimi nadir sə-

nətkarlar yetişmişdi. Buna görə də Nizami istedadının parlaması üçün Gəncədə əlverişli şərait var idi. Elə gənc İlyası da Nizami zirvəsinə məhz bu mühit ucaltmışdı». (*Azərbaycan tarixi. - Bakı 1996, səh. 262*). Məhz tariximizə Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl dövrü kimi daxil olan bu dövr, bu mühit Nizami Gəncəvi kimi müdrik bir şəxsiyyət yetirə bilirdi. Tarixi qaynaqlarda XII əsr Gəncə mühiti, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı haqqında çox qiymətli faktlar zamanəmizə gəlib çıxmışdır. Məhz bu dövrdə Azərbaycanda elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət, sənətkarlıq böyük inkişaf yolu keçmiş, məktəblər, mədrəsələr fəaliyyət göstərmiş, kitabçılıq inkişaf etmiş, zəngin kitabxanalar mövcud olmuşdur.

Biz bu məlumatlara tarixi qaynaqlarla yanaşı, şairin öz əsərlərində də rast gələ bilərik.

Görkəmli tədqiqatçı alimlərimizdən Z. Bünyadov və Ə. Mirəhmədov göstərirlər ki, XI-XII əsrlərdə Gəncədə zəngin saray kitabxanası və digər kitabxanalar olmuşdur. Nizamişünas professor R. Əliyev isə bu dövrdə mütaliə üçün lazım olan hər cür kitabın Gəncədə tapılmasını mühüm hesab edirdi.

XII əsrdə Gəncədə «Dar-əl kitab» adlı böyük bir kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Bu kitabxanaya Həddad ibn Asim ibn Bəkran Əbülfərələn Naxçıvani başçılıq edirdi. Bu tarixi faktı o zaman Azərbaycanda olmuş Yaqut Həməvi də «Məcməul Huldən» əsərində təsdiq etmişdir. Gəncə kitabxanaları da Bərdə kitabxanaları kimi çox zəngin və nadir kitab fonduna malik olmuşdur. Gəncə böyük mədəniyyət və ticarət mərkəzi ol-

duğundan dünyanın bütün ölkələrindən gələn tacirlər burada kitaba böyük tələbatın olduğunu nəzərə alaraq kitab gətirməyə də səy göstərirdilər. Kitabşünas alim İ. Zəkiyev «Azərbaycan kitabının inkişaf yolu» adlı əsərində göstərir ki, Gəncə kitabxanasında 10-dan çox xarici dildə kitab saxlanılırdı. Atabəylərin hakimiyyəti dövründə Gəncədə böyük saray kitabxanası (kitab evi) ən zəngin və nadir kitab fonduna malik bir kitabxana kimi şöhrət tapmışdı. Ölkədə mədəniyyətin inkişafına qayğı göstərən Atabəylər kitabxananın inkişafına və fondunun zənginləşdirilməsinə xüsusi qayğı göstərirdilər.

Bu kitabxana demək olar ki, bütün Şərq ölkələrindən ən qiymətli əlyazma kitabları alırdı. Kitabxananın özündə də kitabın üzü köçürülüb çoxaldılırdı. Sarayda şairlər məclisi var idi. Ancaq Nizami heç zaman saraya getmədiyindən bu məclisdə də iştirak etmirdi. Nizaminin dayısı Xacə Ömər saray kitabxanasına rəhbərlik etdiyindən bu zəngin kitabxananın qapısı onun üzünə açıq idi.

Dayısının sağlığında kitabxanadan geniş istifadə edən şair dayısı öləndən sonra bu əlaqənin zəifləməsinə böyük təəssüf hissi ilə qeyd edir.

Şair yazır:

*Xacə Ömər dayım ölüb gedəndə,
Düşdüm müsibətə, bəlaya mən də.*

Nizami Gəncə kitabxanaları ilə yanaşı, Bərdə şəhərində olan zəngin kitabxanalardan da istifadə etmiş-

dir. Bu barədə şairin «Xosrov və Şirin» poemasında müəyyən məlumatlara rast gəlirik.

Şair yazır:

*Məlum hekayədir «Xosrov və Şirin»,
Dastan yoxdur əsla bu qədər şirin.
Ruhu oxşasa da bu gözəl dastan,
Pərdədə qalmışdı bu gəlin çoxdan,
Tanıyan yoxdu bu gözəl alması,
Bərdədə var idi bir əlyazması;
O ölkənin qədim tarixlərindən
Bu dastanı tamam öyrənmişəm mən.
O yerdə yaşayan qoca adamlar
Təşviq etdi, işə mən verdim qərar.*

Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, XI əsrdə Bərdədə Cümə məscidinin yanında böyük bir kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Bu kitabxanada çox qədim dini və dünyəvi əlyazmaların saxlanması haqqında məlumat vardır. Bu kitabxanadan başqa, Bərdədə zəngin saray kitabxanası da olmuşdur. Nizamanin yazdıqları bir daha təsdiq edir ki, şair o dövrdə Bərdədə də olmuş və bu kitabxanalardan istifadə etmişdir.

Bərdə kitabxanalarının mövcudluğunu təsdiq edən akademik Ziya Bünyadov «Azərbaycan Atabəyləri dövləti» kitabında qeyd edir ki, erməni Qriqoryan kilsəsinin havadarları Qarabağa soxularaq bütün mədəni abidələri, o cümlədən qədim Bərdənin zəngin kitabxanalarını vəhşicəsinə məhv edib yandıraraq, külünü Tərtər çayına tökmüşdülər. Nizami əsərlərinin dərinədən öyrənilməsi, təhlili, onun elmi dünyagörüşünün

zənginliyi, əsərlərində adı çəkilən alimlər, şairlər, böyük mütəfəkkirlərin əsərləri göstərir ki, bu böyük şəxsiyyətin çox geniş və hərtərəfli mütaliə dairəsi olmuşdur. Onun toxunduğu hər bir tarixi hadisə, irəli sürdüyü hər bir ideya, fəlsəfi fikir, müxtəlif məsələlərin şərhində ümumiləşdirdiyi hər bir elmi müddəa onun böyük intellektual səviyyəyə, elmi nəzəri təcrübəyə malik olan böyük mütəfəkkir, dünya mədəniyyətinə, elminə, ədəbiyyatına yaxından bələd olan bir şəxs olduğunu sübut edir. Mübaliğəsiz demək olar ki, belə bir şəxs ancaq sistemli, dərin, ardıcıl mütaliə nəticəsində yetişə bilərdi.

Nizaminin «Yeddi gözəl» poemasında oxuyuruq:

*Dünyada nə qədər kitab var belə,
Çalışıb, alləşib gətirdim ələ,
Ərəbcə, dəricə, yeri düşərkən,
Buxari, Təbəri əsərlərindən,
Oxudum, oxudum sonra da vardım,
Hər gizli xəzinədən bir dürr çıxardım.*

Bu parçadan görünür ki, böyük şair kitabı əldə etmək, onu oxuyub öyrənmək üçün xeyli vaxt sərf etmiş, mütaliəyə ciddi səy göstərmişdir. O, təkcə yerli dillərdə olan əsərlərin deyil, eyni zamanda xarici dillərdə olan əsərlərin öyrənilməsinə də mühüm əhəmiyyət vermişdir.

Şair yazır:

*İsgəndər haqqında heç bir əsərdə
Məlumat görmədim yığcam bir yerdə.*

*Sözlərlə dolmuşdu xəzinə içi,
Ancaq hər nüsxə bir dağınıq inci.
Hər köhnə nüsxədən əsus alaraq,
Onu öz şerimlə bəzədim ancaq,
Ən qədim tarixi əsərlərdən mən,
Yəhudi, nəsrani, pəhləvilərdən
Ən incə sözləri əlimə saldım,
Qabığı ataraq, məğzini aldım.
Müxtəlif dillərdən yığdım çox sözlər,
Bunlardan düzüldü yazdığım əsər,
Saydığım dilləri ətraflı bilən
Saxlar öz dilini mənə töhmətdən.*

Bu parçadan göründüyü kimi, şair türk, ərəb, fars mənbələri ilə yanaşı, yəhudi, nəsrani, pəhləvi dilində olan kitabxanalardan istifadə etmiş və bir neçə xarici dilləri bilmişdir. Həmçinin əsərdən gətirdiyimiz bu parça tarixi qaynaqlarda Gəncə kitabxanalarında bir çox xarici dillərdə kitabların olması haqqında fikirləri təsdiq edir. Nizamişünaslar belə hesab edirlər ki, şairin özünün çox zəngin şəxsi kitabxanası da olmuşdur.

Tarixi qaynaqlarla yanaşı, Nizaminin şəxsi kitabxanasının olması haqqında məlumata M.S. Ordubadi-nin «Qılınc və qələm» romanında da rast gəlirik. Romanı göstərilir ki, Sultan Toğrul Gəncəyə gəldiyi zaman Nizamiyə məktubla müraciət etmişdir. Məktubda oxuyuruq:

«Böyük və möhtərəm şair!

Mən Gəncəyə gələn gün Sizin ziyarətinizə gəlməli idim. Qardaşım Qızıl Arslanın getdiyi yolu davam etdir-

məli idim. Lakin səhətimin pozulduğu və güvəndiyimiz xalqdan gördüyümüz etinasızlıq, mənim vəzifəmi vaxtında bitirə bilmədiyimə səbəb oldu. Buna görə də böyük şairin kitabxanasına baxmaq üçün icazə versəydiniz, mən özümü tarixi bir şərəfə nail olmuş hesab edərdim».

Bütün ömrünü elmi araşdırmalara həsr etmiş şairin maraq dairəsi, müxtəlif elmləri öyrənməyə böyük həvəsi və marağı, hər şeyi dərinlən bilmək vərdişi onun qarşısında ciddi elmi araşdırmalar aparmaq, kitablar toplamaq, onları oxuyub öyrənmək vəzifəsi qoymuşdu. O, gecə-gündüz kitablar arasında əlləşməyi, kitabsız, yazı-pozusuz bir dəqiqə belə dayanmamağı vərdiş etmişdi. Bu vərdiş böyük sənətkarı, bütün ömrü boyu müşayiət etmişdi. O, kitab oxumaqdan doymadığını dəfələrlə qeyd etmişdir.

Nizami «Leyli və Məcnun» poemasında yazır:

*Nə qədər oxuyub öyrəndim, heyhat,
Yenə də qəlbimi görmədim rahat.*

Nizaminin elm, idrak, söz, ağıl, kamal haqqında fikirləri orta əsr qaranlıqları içərisindən sönməz günəş kimi dünyaya işıq saçır.

Nizami demişdir:

*İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti, varı.*

Arxanı kamalda, dövləti-varı ağılda görən, insana, onun fəaliyyətinə yüksək qiymət verən humanist şair

insanın böyüklüyünü, gücünü, qüdrətini ancaq onun biliyində, söylədiyi qiymətli sözlərdə, yadigar qoyub getdiyi kitablarda görürdü.

O yazır:

*İnsanın qalacaq sözü yadigar,
Yeldir yerdə qalan başqa hər nə var.*

Daha sonra deyir:

*Alimdir gözümdə ən əziz insan!
Elmlə, hünərlə! Başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz!
Rütbələr içində seçilir biri,
Hamıdan ucadır alimin yeri!*

Nizaminin əsərlərində kitab və kitabxanaya böyük qiymət verilməsi, kitabın bütün biliklərin mənbəyi kimi qiymətləndirilməsi, kitabxanaların xalqın milli sərvəti, ölkənin bilik xəzinəsi adlandırılması bu böyük şəxsiyyətin Azərbaycan kitab mədəniyyətinə verdiyi çox dəyərli qiymət idi. Nizaminin dünya şöhrəti qazanmış «Xəmsə»si XII əsrdə Azərbaycan kitabını elə əlçatmaz bir zirvəyə yüksəltmişdi ki, dünyanın bütün görkəmli alimləri, filosofları və şairləri ona həsəd aparırdılar. Nizami özü sözə, müdrik sözlərin toplanmış olduğu kitablara çox böyük qiymət verirdi. Nizami kitabları toplayıb saxlayan, onu nəsildən-nəslə çatdıran kitabxanalara əhəmiyyət verirdi. Böyük şairin kitaba və kitabxanaya baxışı yüksək inkişaf pilləsinə qalxmış orta əsr Şərq və Azərbaycan intibahı dövründə ən qabaqcıl, demokratik bir dünyagörüşü idi. Nizami əsərlərinin qəhrəmanları

kitaba hörmət edən, onu yüksək qiymətləndirən, böyük filosofları, alim və şairləri mütaliə edən şəxslər idi. Bu cəhətdən İsgəndər surəti diqqəti daha çox cəlb edir.

Böyük alimlərlə əhatə edilən, kitaba, mütaliəyə yüksək qiymət verən İsgəndər uzaq səfərlərə gedərkən belə özü ilə kitab aparırdı. İşğal etdiyi ölkələrdə hərbi qənimət kimi əldə etdiyi kitabları öz ölkəsinə aparmağa, orada kitabxanalar yaratmağa ciddi fikir verirdi. Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, dünyanın yeddi möcüzəsindən biri olan qədim dünyanın fəxri İsgəndəriyyə Kitabxanasının yaranması, onun fondunun toplanması İsgəndərin o dövrdə həyata keçirdiyi siyasətin və onun ideyasının nəticəsi olmuşdur. Məhz bu kitabxananın böyük hissəsini İsgəndər tərəfindən toplanan kitablar təşkil edirdi. İsgəndər kitabları qənimət olaraq öz ölkəsinə toplayıb gətirməklə kifayətlənmirdi. Onları yunan dilinə tərcümə etdirib, sayının çoxalmasına, nüsxələrinin artmasına da xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bütün bunları dərinlən bilən, İsgəndərin həyatını tarixi şəxsiyyət kimi hərtərəfli öyrənən böyük şair «İsgəndərnamə» poemasında yazır:

*Ağıl hər bir sirrə yol açsın deyə,
O verdi fikrini elmə, biliyə,
Xəyalı göyləri gəzdi, dolaşdı,
Bağlı qapıların sirrini açdı.
Bəyəndi pəhləvi, yunan və dəri
Dilində yazılmış bir çox əsəri.
Bir də fars dilində şahənə dəftər
Olmuşdu dilində su kimi əzbər,*

*İstər rum elində, istər yunanda,
Dünya dillərində nə var cahanda,
Buyurdu tərcümə edilsin bütün,
Bilik xəzinəsini doldurmaq üçün,
Dürr yığdı elm üçün bir-bir hər yandan,
Bunlardan yaratdı böyük bir ümman.*

Təkcə elə bu parçanın təhlili çox aydın göstərir ki, böyük Nizaminin kitab və kitabxana haqqında fikirləri, onun yaşadığı dövrün çox yüksək zirvəsi olmaqla yanaşı, müasir dövrümüzdə də çox yüksəkdə duran bir fikir, dünyabaxışı kimi ölməzliyini saxlamış, kitabı və kitabxananı bəşəri mədəniyyətin zirvəsinə çevirmişdir.

Kitabxananı «bilik xəzinəsi, kitabı «dürr» kimi mənalandıran böyük şair kitabxananı «dürr ümmanı» adlandırırdı.

Dünyanın görkəmli alimləri, mütəfəkkirləri, filosofları, şairləri və yazıçıları kitabın və kitabxananın şərinə, şöhrətinə qiymətli fikirlər irəli sürmüş, söz söyləmiş, kəlamlar yaratmışlar. Ancaq dahi Nizaminin kəlamları bunların içərisində ən yüksək zirvə kimi parlayır və əsrlər keçdikcə öz parlaqlığını artırır.

Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, XII əsrdə Gəncə ilə yanaşı, Azərbaycanın digər böyük şəhərlərində də kitabxanalar olmuşdur. Bu dövrdə fəaliyyət göstərən kitabxanalar içərisində saray kitabxanaları fondunun zənginliyi, ardıcıl komplektləşdirilməsi, qiymətli

nadir kitabların toplanması, xarici dillərdə kitabların əldə edilməsi cəhətdən xüsusilə fərqlənirdilər.

Azərbaycanın başqa böyük şəhərləri ilə yanaşı tarixi qaynaqlarda Təbriz şəhərinin adı tez-tez çəkilir. Bu şəhərin böyük mədəniyyət mərkəzi olduğu, alimlər yetişdirdiyi, özünəməxsus kitabçılıq ənənələri, zəngin kitabxanaları olan bir şəhər olduğu göstərilir.

XI-XII əsrlərdə Təbrizdə fəaliyyət göstərən «Rəbib» kitabxanası öz zəngin fondu ilə fərqlənmiş, o dövrün görkəmli alimlərinin istifadə etdiyi bir kitabxana olmuşdur. «Rəbib» (Rəbibəddin) kitabxanasının Azərbaycan Atabəylərindən Məhəmməd Atabəyin oğlu Özbəyin vəziri Xacə Əbdül Qasım Rəbibəddin Harun tərəfindən təşkil edildiyi göstərilir. Kitabxananın Atabəylər tərəfindən himayə edilməsi onun uzun müddət fəaliyyət göstərməsinə, fondun dövrün nadir kitabları ilə zənginləşməsinə, xarici ölkələrdən də kitablar əldə edilməsinə şərait yaratmışdı. Belə bir fakt diqqəti cəlb edir ki, o dövrün görkəmli ziyalılarından biri, «Mərzibənamə» kitabının müəllifi Sədəddin Vəziri bu kitabı «Rəbib» kitabxanasında saxlanılan, pəhləvi dilində olan bir kitabdan tərcümə etdiyini göstərir.

XII əsrdə fəaliyyət göstərən saray kitabxanalarından biri hələ XI əsrin axırlarından yaradılmağa başlayan Şirvanşahlar sarayının kitabxanası olmuşdur. Bu kitabxana Şamaxı şəhərində yerləşirdi.

Şamaxı şəhəri XII əsrdə Azərbaycanın inkişaf etmiş şəhərlərindən biri idi. Gəncədə olduğu kimi, Şamaxıda da çox yüksək mədəni mühit var idi. Şirvan hakimi Mənuçöhrün dövründə Şamaxı şəhəri çox böyük tə-

rəqqi yolu keçmişdi. Şirvanşahlar saray kitabxanası hökmdar Mənuçöhrün dövründə xeyli zənginləşmişdi. Ədəbiyyat tarixçiləri göstərirlər ki, XII əsrin birinci yarısında Şirvan hakimi Mənuçöhr ölkənin məşhur alimlərini, şairlərini, memarlarını, tarixçilərini, digər elm və incəsənət xadimlərini birləşdirən sarayda ədəbi məclis-şairlər məclisi yaratmışdı.

Sarayda fəaliyyət göstərən görkəmli şairlərdən Əbul-ula Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani və b. o dövrün ən görkəmli şairləri kimi öz əsərləri ilə bütün Şərqdə məşhur idilər. Bu yüksək məclisdə onlar öz yaradıcılıqlarından yeni, orijinal əsərlərini oxuyub müzakirə edir, ədəbi-bədii müzakirələr keçirir, xarici dillərdən kitabların tərcümə edilməsində iştirak edir və tərcümə işinə rəhbərlik edirdilər. Belə görkəmli şəxslərin saray ətrafında toplanması saray kitabxanasının inkişafına, onun yeni-yeni əlyazmaları ilə zənginləşməsinə kömək edirdi.

Saray kitabxanasının zənginləşməsinə xəttatların da rolunu qeyd etmək yerinə düşər. Onlar saray kitabxanasında olan ən yaxşı kitabların üzünün köçürülməsində, kitabların bədii tərtibatında, miniatürlərlə bəzədilməsində yaxından iştirak edirdilər.

Şirvanşahlar saray kitabxanası haqqında tarixi mənbələrlə yanaşı, bədii əsərlərdə də məlumatlar vardır. Belə məlumata biz Xaqani Şirvaninin «Təhfətül-İraqeyn» əsərində rast gəlirik.

Xaqani əmisi Kəfiyyəddin Ömər ibn Osmanın ona necə tərbiyə verdiyi barədə yazır:

*Gördü ki, bələdəm hər nişanaya,
Apardı bir böyük kitabxanaya,
Gördükdə olmuşam doğrudan heyran.
Oxutdu əvvəlcə «Xələqəl insan».
Bunlarla bərabər qoydu bir səhah
Qarşıma gözəl bir kitabı-islah.
Əmr etdi oxuyum mən onu təkrar,
Ta gözüm önündə açılsın əsrar.*

Bu şer parçasından məlum olur ki, Xaqani kimi dünya şöhrətli bir şairin yetişməsində onun böyük kitabxana adlandırdığı Şirvanşahlar saray kitabxanasının mühüm rolu olmuşdur. O, kitabxananın fondunda toplanmış dövrün ən nadir kitabları ilə tanış olmaq, onları oxuyub-öyrənmək, bu qiymətli xəzinədən bəhrələnmək imkanı əldə etmişdi. Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, şair Xaqani özü də böyük kitab həvəskarı olmuş, Təbrizdə yaşayarkən zəngin şəxsi kitabxana təşkil etmişdi.

Xaqaninin əmisi Ömər Osman oğlunun onu apardığı böyük kitabxana Şirvanşahların saray kitabxanası idi. Ömər Osman oğlu dövrünün məşhur alimlərindən biri olmuşdur. O, Xaqanini öz yanında böyüdüb tərbiyə etmiş, ona mükəmməl təhsil vermiş, şərə olan marağını görüb onu şer yazmağa həvəsləndirmişdi. Xaqani onun haqqında yazır: «Məni şeytan yoldan çıxartsa, əmim qoymaz. O, elimli və ədəblidir. Mənim böyük imamım əməmdir. Su və ay günəşdən nur aldığı kimi, mən də onun vasitəsi ilə ucaldım. Əmim həndəsəni mükəmməl bilən bir filosofdur; demək olar ki, öz əsrinin Ərəstu-

nudur (Aristotelidir). O, mənim qəlbimdəki qaranlığı işıqlandırır. Mən onun vasitəsilə söz ustası oldum».

Orta əsrlərin məşhur saray kitabxanalarından biri də XII əsrdə fəaliyyətə başlamış Qəzvin şəhərinin şimalında yerləşən Ələmut qalasındakı «Seyyidanə» kitabxanası idi. Qala və kitabxana Həsən Səbbah tərəfindən yaradılmışdı. Həsən Səbbah 1090-cı ildə yaradılmış İsmayililər dövlətinin banisi idi. İsmayililik şüarında tərqiyyət olmaqla VIII əsrdə Xilafətdə ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində meydana gəlmişdi. Bu dövlətin fəaliyyətinə 1256-cı ildə Hülakü xan tərəfindən son qoyulmuşdu.

Həsən Səbbah tərəfindən əsas qoyulan bu kitabxana bir əsrdən artıq fəaliyyət göstərmişdi. Öz fondunun tərkibinə görə çox zəngin olan bu kitabxanada əsasən dini kitablar saxlanılmasına baxmayaraq, tədqiqatçılar təsdiq edirlər ki, kitabxananın fondunda olduqca qiymətli dünyəvi ədəbiyyat da mövcud olmuşdur.

Azərbaycan və Yaxın Şərqlə bir çox görkəmli alim, şair və yazıçıların istifadə etdiyi bu kitabxanada külli miqdarda kitabın olması qeyd edilir. XI-XII yüzilliklərdə fəaliyyət göstərən bu kitabxananın özünəməxsus ənənələri olmuşdur. Burada kitabxanadan istifadə edən, yeni kitablar yazan alimlər bir qayda olaraq öz kitablarının bir nüsxəsini bu kitabxanaya hədiyyə verirdilər. «Seyyidanə» kitabxanasının Azərbaycanla yanaşı, xarici ölkələrdə də oxucuları var idi. Kitabşünas M.H.Müsəddiq göstərir ki, kitabxananın Orta Asiya, Məvəraunnəhər, Türkünstan, Misir, İran, İraq, Şam və başqa yerlərə yayılmış təxminən 200 min nəfərə yaxın

oxucusu əllərinə keçən nəfis kitabları bir ənənə olaraq «Seyyidanə» kitabxanasına göndərirdilər.

XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanın bir çox alim və şairləri, o cümlədən Nəsirəddin Tusi və Ətaməlik Cüveyni uzun müddət bu kitabxanadan istifadə etmiş, öz əsərlərinin bir çoxunu burada yazmışlar. Nəsirəddin Tusi XIII əsrin 30-cu illərində Kuhistanda həbs olunub «Ələmut» qalasına salınmışdı. Bu böyük alim ömrünün bir hissəsini burada keçirmişdi. Nəsirəddin Tusi «Ələmut» qalasında qaldığı müddətdə «Seyyidanə» kitabxanasında işləmiş, bir neçə il həmin kitabxananın müdiri olmuşdu. Nəsirəddin Tusi «Ələmut» qalasında əsir olduğu dövrdə özünün ən qiymətli əsərlərindən «Əxlaqi Nasiri», «Şərhl-ışarət», «Təhriri-məstəsi», «Təhriri-Öqlidis» əsərlərini yazmışdı. Onun 1236-cı ildə İsmaililərin başçısı Nasirin təklifi ilə yazdığı «Əxlaqi Nasiri» əsəri o dövrdə Orta və Yaxın Şərq məktəblərində əxlaq dərslisi kimi böyük şöhrət tapmışdır.

Beləliklə, Tusinin və Tusi kimi bir çox Azərbaycan alimlərinin, şairlərinin, ziyalıların həyatında bu kitabxananın böyük rolu və əhəmiyyəti şübhəsizdir. Kitabxana İsmaililər hökmdarlarının bilavasitə diqqət mərkəzində olduğundan onun zənginləşməsi, kitabların tərcüməsi və üzünün köçürülməsi üçün vəsaitə qızırğanılmışdı. Buna görə ki, bu kitabxanadan istifadə edən məşhur alimlər və şairlər çox qiymətli əsərlərini məhz burada yazmağa müvəffəq olmuşlar.

Bəs bu zəngin kitabxananın taleyi necə olmuşdur?

Tarixi qaynaqlarda saxlanılan belə bir fakt diqqəti daha çox çəkir. Monqollar Azərbaycanı işğal etdikdən

sonra Hülakü xana məlumat verirlər ki, «Əlamut» qalasında böyük bir kitabxana var. Hülakü xan dərhal kitabxananın dağıdılmasını əmr edir. Lakin görkəmli alimlər Nəsirəddin Tusi, Ətamalik Cüveyni və başqaları Hülakü xana kitabxananın böyük əhəmiyyətini çox çətinliklə başa salmağa müvəffəq olmuş, kitabxanayı yandırılıb məhv olmaqdan xilas etmişdilər. Nəsirəddin Tusi və Ətamalik Cüveyninin xahişi ilə Hülakü xan Ə.Cüveyninin nəzarəti altında kitabların seçilib saxlanması razılıq verir. Məhz seçilib saxlanılan həmin kitablar sonralar Marağa Rəsədxanası Kitabxanasının əsasını təşkil etmişdi.

§ 4.3. Azərbaycanla monqol işğalı dövründə kitabxana işi

XIII yüzilliyin birinci yarısında (1239) Azərbaycan monqollar tərəfindən işğal edildi. Azərbaycanı işğal edərkən monqollar ölkənin böyük şəhərlərini: Ərdəbili, Təbrizi, Gəncəni, Şamaxını, Beyləqanı, Bərdəni və s. dağıdıb viran qoymuşdular. Azərbaycanda başlanan monqol əsarəti ölkəni bərbad vəziyyətə salmış, iqtisadiyyatı tənəzzülə uğratmışdı. Monqol zülmü xüsusilə Azərbaycan mədəniyyətinə böyük zərbə vurmuşdu. Məktəblər, mədrəsələr, kitabxanalar yerlə yeskan edilir, kitablar vəhşicəsinə yandırılırdı. Monqollar müsəlman olmadıqlarından işğalın ilk illərində dini müəssisələr, o cümlədən məscidlər və dini məktəblər də böyük zərər çəkinişdi. Elmi kommunizm nəzəriyyəsinin bəni-

lərindən olan Karl Marks monqol qoşunlarının ayaqlarının dəydiyi yerlərin xarabazara çevrilməsi haqqında yazırdı: «...İncəsənət, zəngin kitabxanalar, mükəmməl kənd təsərrüfatı, saraylar və məscidlər - hər şey yerlə yeksan edilmişdi».

Monqollar Azərbaycanda möhkəmləndikdən sonra yeni zəbt etdikləri ərazilər hesabına burada Hülakilər (Elxanilər) dövlətini yaratdılar. Azərbaycan dövlətin siyasi inzibati mərkəzinə çevrilmişdi. Təbriz şəhəri bu böyük dövlətin paytaxtı oldu. Bu da Azərbaycanın gələcək iqtisadi və mədəni inkişafı üçün zəmin yaradırdı.

Monqol işğalı Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafını ləngitsə də, onu tamamilə dayandıra bilmədi. Zaman keçdikcə Azərbaycan yenə də Şərqlə mühüm mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilirdi. Mədəni inkişaf səviyyəsi etibarilə Azərbaycan əhalisindən qat-qat aşağı olan monqolların özləri Azərbaycan mədəniyyətinin təsiri altına düşmüş, yerli mədəniyyəti istər-istəməz qəbul etməli olmuşdular.

Bu dövrdə Hülakilərin mərkəzi olan Marağa və Təbriz şəhərləri daha geniş inkişaf yolu keçmiş, Şərqlə mühüm mədəni mərkəzlərindən biri kimi şöhrət tapmışdı. Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafı sahəsindəki durğunluqlar uzun sürmədi. Hülakilər dövləti möhkəmləndikdən, ölkədə sabitlik yarandıqdan, Azərbaycanın şimalı ilə cənubu arasında əlaqələrin genişlənməsindən sonra maarif, mədəniyyət, elm, ədəbiyyat, memarlıq və incəsənət tədricən inkişaf etməyə başladı. Azərbaycanda görkəmli alimlər, şairlər, yazıçılar, ayrı-

ayrı elm sahələrində çalışan və öz əsərləri ilə dünyada tanınan görkəmli xadimlər yetişməyə başladı.

Bu dövrün xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də xalqımızın ünsiyyət vasitəsi olan Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artması olmuşdur. Azərbaycandilli ədəbiyyat çoxalmağa başlamışdı. Alim İbn Mühənnə («Azərbaycan sözləri lüğəti»), Şair Əli («Qisseyi Yusif») (1233), İzzəddin Həsənoğlu («Divan») (XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəlləri) Azərbaycan dilində yazıb-yaradırdılar. Zaman keçdikcə Azərbaycan dilində yazıb - yaradan şair, yazıçı və alimlərin sayının çoxalması Azərbaycan dilində kitabların miqdarının artmasına səbəb oldu.

Cəmiyyətdə ana dilimizin rolunun yüksəlməsi prosesi sonrakı əsrlərdə də davam etmiş, Azərbaycan dili ölkənin əsas ümumi danışq dilinə çevrilmişdi.

XIII-XV əsrlərdə ölkə daxilində Azərbaycan dilinin nüfuzu artmış, bu dildə yazılan elmi və bədii əsərlər çoxalmışdı. Azərbaycan xalqı bədii hissini öz doğma dilində ifadə edir, zəngin və qədim ənənələrə malik olan folklorunu ana dilində yaradıb inkişaf etdirirdi. Dastanlar, nağıllar, aşiq şerləri, bayatılar, atalar sözləri, tapmacalar və s. ana dilində yaradılırdı. Azərbaycan dilində elmi lüğətlər, bədii əsərlər meydana gəlmişdi. Azərbaycan dilində divan yaradan görkəmli şairlər yetişmişdi. Həsənoğlu, Qazi Bühranəddin, Nəsimi, Əbdülqadir kimi görkəmli şairlər əsərlərinin əksəriyyətini Azərbaycan dilində yazırdılar. Artıq XIII əsrdən etibarən Azərbaycanda üç dil: Azərbaycan, ərəb və fars dilləri ədəbi dil kimi paralel olaraq işlənirdi. Azər-

baycan dilində yazılan kitabların sayının çoxalması, kitabların tirajının artması Azərbaycan kitab mədəniyyətinin inkişafına gətirib çıxarırdı. Kitabxanaların fondunda Azərbaycan dilində kitabların miqdarı artırdı ki, bu da Azərbaycandilli oxucuların sayının çoxalması ilə bağlı idi.

Artıq XIII – XV əsrlərdə kitabxanaların fondunda ərəb, fars dillərində kitablarla yanaşı, Azərbaycan dilində kitablar da saxlanılırdı. Azərbaycan dilində elmi və bədii ədəbiyyatın yaranması onun təsir dairəsini genişləndirmiş, Azərbaycan kitabının gələcək inkişafı üçün böyük perspektivlər açmışdı.

Azərbaycan dilinin ədəbi dil kimi formalaşmış inkişaf etməsi, bu dildə yazan alim və şairlərin getdikcə çoxalması Azərbaycan dilinə, Azərbaycan kitabına marağın artmasına səbəb olmuş, zaman keçdikcə bu dilin hakim dilə çevrilməsinə imkan yaratmışdı. Bu işdə Azərbaycan dilində yazıb-yaradan alim və yazıçıların yüksək istedadı onların əsərlərinin elmiliyi və yüksək peşəkarlığı da böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycan dilini bilməyən oxucular da Həsənoğlunun, Nəsiminin, Füzulinin və başqalarının əsərlərini oxumağa can atırdılar.

XIII-XV əsrlərdə məktəb və mədrəsələrdə Azərbaycan dilinin ərəb və fars dilləri ilə yanaşı işlənməsi xüsusi milli və mədəni əhəmiyyətə malik hadisə kimi diqqətəlayiqdir.

Azərbaycanda maarif sahəsində də xeyli irəliləyiş baş vermiş, yeni dini məktəblər və mədrəsələr açılmışdı. Monqollar İslamı qəbul etdikdən sonra dini müəssisə-

lərin: dini məktəblərin və mədrəsələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. Məktəblər iki pillədə fəaliyyət göstərirdi. Məktəblər ibtidai təhsil, mədrəsələr isə orta təhsil müəssisəsi hesab edilirdi.

XIII-XIV əsrlərdə Xoyda, Marağada və Təbrizdə «Qazaniyyə», «Fələkiyyə», «Şeyx Kəmaləddin Xocəndi», «Dəməşqiyyə», «Qazi Şeyx Əli», «Məqsudiyyə» Şəbi-Qazanda «Şəfiyyə», «Hənəfiyyə», Bakıda Şirvanşahlar sarayının «Şah məscidi» və «Seyid Yəhya», Ərdəbildə «Şeyx Səfi» məqbərəsi yanında «Darül-irşad», Dərbənd məscidinin mədrəsəsi və s. mədrəsələr fəaliyyət göstərirdilər. Tarixi qaynaqlardan göründüyü kimi, Azərbaycanın həm cənub, həm də şimal hissəsindəki bütün böyük şəhərlərdə məscidlərin yanında dini məktəblər və mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Çox təəssüf ki, o dövrdə statistika aparılmadığından onların miqdarı haqqında məlumat vermək olduqca çətinidir. Mədrəsə və məktəb (mollaxana) kitabxanalarının fəaliyyəti hər şeydən əvvəl tədris prosesinə və dinin təbliğinə yönəlsə də, kitabxanaların ictimailəşməsi baxımından da böyük rol oynayırdı. Mədrəsə kitabxanalarının fəaliyyətinin hərtərəfli təhlili onları ictimai kitabxanalar kimi xarakterizə etmək imkanı verir. Mədrəsədə çalışan bütün müəllimlər və təhsil alan tələbələrle yanaşı, kitab mütaliəsinə ehtiyac hiss edən digər şəxslərin də buradan istifadə edə bilməsi mədrəsə kitabxanalarının ictimai kitabxanalar olmasını təsdiq edən amillərdən biridir.

XIII-XV əsrlərdə fəaliyyət göstərən məscidlərin, dini məktəblərin, mədrəsələrin strukturu ilə tanışlıq nə-

ticəsində belə bir fakt aşkara çıxır ki, bütün bu müəssisələrin yanında kitabxanalar olmuşdur. Mədrəsə kitabxanaları xüsusilə öz fondlarının zənginliyi ilə fərqlənirdilər. Mədrəsə kitabxanalarında dini kitablarla yanaşı dünyəvi ədəbiyyat da saxlanılırdı. Bəzi hallarda belə kitabxanalarda mücərrəd xarakterli əsərlərə az da olsa rast gəlmək olurdu. Mədrəsələr də tədris edilən fənlərə dair kitabların toplanılması işinə xüsusi qayğı ilə yanaşılırdı. Mədrəsə kitabxanaları öz dövrünün maarifini yayan, tədris prosesinə kömək edən, təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə xidmət göstərən bir müəssisəyə çevirilmişdi. Mədrəsə kitabxanaları kitab toplayıb saxlamaqla, onları oxucuların istifadəsinə verməklə yanaşı, kitabın üzünün köçürülüb çoxaldılmasına, tirajlarının artırılmasına da köməklik edirdilər. Böyük mədrəsələrin yanında kitab üzü köçürən, kitab istehsal edən emalatxanalar da təşkil edilirdi. Kitabların üzünün köçürülüb çoxaldılması işində görkəmli xəttatlarla yanaşı, mədrəsə tələbələri də yaxından iştirak edirdi. Mədrəsələrdə kitabların üzünü köçürüb çoxaltmaq üçün belə emalatxanaların yaranması ölkədə kitaba olan böyük tələbatla əlaqədar idi. Tarixi qaynaqlarda göstəriləndiyi kimi, Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl əsri olan XII əsrdən başlayaraq kitaba böyük tələbat əmələ gəlmiş, kitab, elm və mədəniyyətin əsas mənbəyi, daşıyıcısı kimi qiymətləndirilmişdir. Bütövlükdə cəmiyyətdə kitaba olan sonsuz ehtiramı onun çətin və baha başa gəlməsi ilə deyil, böyük elm və bilik mənbəyi kimi qiymətləndirilməsi ilə izah etmək lazımdır. Həmçinin bu dövrdə Azərbaycanda yazı materialı kimi

kağızdan istifadə edilməsi dünyanın bir çox mədəni ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da kitabçılıq işini xeyli inkişaf etdirmişdi. Çin və Səmərqənddən sonra İsfahan, Xorasan və Təbriz kimi şəhərlərdə də keyfiyyətli kağız istehsal edən müəssisələr meydana gəlmişdi. Məhz XII-XV əsrlərdə belə bir sistem mədrəsə və məktəblərdə mərkəzləşməyə başlamış və kitabın hazırlanması, təbliği sahəsində ən kütləvi bir mərkəzə çevrilmişdi.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda kitabçılığın və kitabxanaçılığın inkişafında xəttatlıq mühüm rol oynamışdır. İncəsənətin növlərindən biri kimi inkişaf edən xəttatlıqdan əlyazma kitabların, hökmdarlara məxsus məktubların, dövlət sənədlərinin yazılmasında geniş istifadə edilirdi. Azərbaycanda kitab çapının olduqca gec başlanmasını nəzərə alsaq, xəttatlıq sənətinə nə qədər böyük ehtiyac hiss edildiyi göz önünə gəlir. Məhz buna görədir ki, xəttatlıq kitab sənətinin çox vacib və həlledici sahəsi idi. Kitabların meydana gəlməsində, və yayılmasında xəttatların rolu əvəzedilməz idi. Ona görə də yeni əsər yazan hər bir müəllif öz kitabının üzünün köçürülməsini ən peşəkar xəttata verməyə çalışırdı. Öz kitabının üzünü çoxaltmaq istəyən müəlliflər, şəxsi kitabxanalar yaratmaq istəyən insanlar, kitaba daimi ehtiyac hiss edən təhsil müəssisələri, nəhayət, kitab toplamaq işinə ən böyük ehtiyacı olan kitabxanalar da xəttatlıq sənətinin inkişafına, onun daha da genişlənməsinə, xəttatlıq emalatxanalarının yaranmasına xüsusi maraq göstərirdilər. Bütün bunlar cəmiyyətdə xəttatlıq sənətinin inkişafına gətirib çıxarmış, bu sənət orta əsr

Azərbaycanında çox geniş yayılmışdı. Görkəmli, peşəkar, ustad xəttatlar incəsənət xadimləri hesab edildiklərindən xəttatlıq sənəti cəmiyyətdə yüksək mövqe tutmağa başlamışdı. Əlyazma kitabları qiymətləndirilərkən onu yazan xəttatın tituluna da diqqət yetirilirdi. Məhz buna görədir ki, əsər yazan müəllif öz kitabının üzünün köçürülməsini ən yaxşı, ustad xəttata verməyə çalışırdı. Ustad xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş kitablar daha yüksək qiymətə malik olurdular. İslam dininin insan surətini çəkməyi qadağan etməsi bir çox istedadlı rəssamları xəttatlıq sənətinə gətirib çıxarmışdı. Xəttatlar kitabın üzünü köçürərkən öz rəssamlıq bacarıqlarından istifadə edir, kitabları gözəl rəsmlərlə və miniatürlərlə bəzəyirdilər. Məhz buna görədir ki, qədim Şərq əlyazmalarının, o cümlədən Azərbaycan əlyazma kitabının böyük bir qismi öz dövrünün incəsənət əsərləri hesab edilir.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda xəttatlıq sənəti olduqca genişlənməmiş, böyük xəttatlıq məktəbi yaranmış, xəttatlarımız tərəfindən yeni xətlər icad edilmişdi. Bu dövrdə Azərbaycan xəttatları, bütün Yaxın Şərqdə də tanınmışdılar. Həmin əsrlərin görkəmli Azərbaycan xəttatlarından Mahmud Sərraf, Seyid Heydər, Abdullah Seyrəfi, Hacı Məhəmməd Bəndgöz, Səddədin, Səfər Təbrizi, Mirəli və başqaları xüsusilə məşhur idilər. Bu görkəmli xəttatlardan Seyrəfi «Müsənnə» (1342), Mirəm «Nəstəliq» (1446) xəttini kəşf etmiş və onları kitab üzü köçürmək işinə tətbiq etmişdilər.

Xəttatlıq sənətinin belə yüksək inkişafı Azərbaycan kitabına dünya şöhrəti qazandırmışdı.

Orta əsrlərdə kitab üzü köçürmək və ümumiyyətlə, kitabın tərtibi işinin kitabxanalarda cəmlənməsi kitabxanaların ictimai rolunu xeyli artırmış, onları kitab sərvətimizin yaradılması və yayılması işində, kitab mədəniyyətinin inkişafında mühüm mərkəzə çevirmişdi. O dövrün «naşirləri» və «poliqrafçıları» olan xəttat, nəqqaş, müzəhhib, səhhaf və mücəllidlərin kitabxanalarda toplaşması onları kitab istehsalını təşkil edən bir mədəni müəssisə kimi məşhurlaşdırırdı. Məhz buna görədir ki, orta əsrlərdə kitabxanaların idarə edilməsi dövrün ən görkəmli alimlərinə, şairlərinə və incəsənət xadimlərinə tapşırılırdı.

XIII əsrin ikinci yarısından başlayan monqol zülmü Azərbaycan mədəniyyətinin tərəqqisinə ciddi zərər vursa da, onun inkişafını dayandırsa da, bu proses uzun sürmədi. Xalqın yaradıcı intellektual gücünü qırmaq mümkün olmadı. Azərbaycan hətta monqol işğalı dövründə də öz mədəniyyətini qoruyub saxlamağa və onu tədricən inkişaf etdirməyə qadir olduğunu göstərirdi. Monqollar tədricən istər-istəməz yerli mədəniyyəti qəbul etməli olurdular.

Beləliklə, monqol zülmü dövründə Azərbaycanda XII əsrin mədəni yüksəlişi özünün böyük potensialını saxlamışdı. XIII əsrdə bu böyük potensial üzərində Azərbaycan elmi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, incəsənəti inkişaf yolunu davam etdirməyə başladı.

XIII-XV əsrlərdə Azərbaycan elmi böyük inkişaf yolu keçmiş, nəinki Şərqdə, həmçinin bütün dünyada məşhur olan istedadlı alimlər yetişdirmişdi. Bunlardan Nəsirəddin Tusini, Marağalı Fəxrəddini, Şirvanlı Şəm-

səddini, İzzəddin Əbu-Məhəmməd Əbdül Vahabı, Mahmud ibn İlyası, Xacə Fəzlullah Rəşidəddini, Sədi Ərdəbilini, Şükür İllah Şirvanini, Nəcməddin Əhməd Naxçıvanini, Übeyd Təbrizini, Əbül Qasım Kaşanini, Şeyx Abdulla Şəbüstərinini, Məhəmməd Təbrizini, Şeyx Mahmud Şəbüstərinini, Seyid Yəhya Bakuvini, Ziyəddin Şirvanini, Əbdül Məcid Şirvanini, Bədrəddin Seyid Əhməd Laləvini, Nəcməddin Məhəmməd Uskuini, İbrahim Səlməsini, Cəlaləddin Məhəmməd Dəvvanini, Əbülhica əl-Rəvvadini, Məhəmməd ibn Hinduşa Naxçıvanini, Həmidullah Qəzvinini, Əbdülrəşid Bakuvini və başqalarını göstərmək olar.

Təbiət və humanitar elmlər sahəsində fəaliyyət göstərən bu görkəmli alimlərin əsərləri Azərbaycanda və demək olar ki, bütün Şərq ölkələrində sürətlə yayılmış, dünya kitabxanalarının rəflərini bəzəmiş, Azərbaycan kitab mədəniyyətinə dünya şöhrəti qazandırmışdır. Bu alimlərin bir çox kitabları Şərq ölkələrinin kitabxanaları ilə yanaşı, dünyanın ən böyük kitabxanalarında da saxlanılmaqdadır.

XIII-XV əsrlərdə elm və mədəniyyətin başqa sahələrində olduğu kimi, bədii ədəbiyyatın inkişafı sahəsində də mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdi. Azərbaycan bədii ədəbiyyatını öz qiymətli əsərləri ilə zənginləşdirən, saray ədəbiyyatından uzaqlaşan, milli zəmində əsərlər yazan, milli ədəbiyyat ənənələrinə sadıq qalan, öz qiymətli ədəbi töhfələri ilə ölkəmizlə yanaşı, bütün Yaxın Şərqdə məşhur olan, doğma ana dilində yazmağa üstünlük verən görkəmli şairlər və yazıçılar meydana gəlmişdi. Bunlardan İzzəddin Həsənoğlu, Zülfüqar Şir-

vani, Marağalı Əvhədi, Əssar Təbrizi, Şah Qasım Ənvar, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Həbib, Kişvəri və başqalarını göstərmək olar.

XIII-XV əsrlərdə saray ədəbiyyatının, qəsidə janrının zəifləməsi bir çox şairlərin yaradıcılığının ideya istiqamətlərini dəyişmiş, daha realist əsərlər meydana çıxmışdır. Bu dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi Azərbaycan dilində poetik əsərlərin meydana çıxmasını və zaman keçdikcə daha geniş vüsət almasını göstərə bilərik. Belə şairlərə İzzəddin Həsənoğlunu, Bakuvi Nəsiri, Qazi Bürhanəddini, İmadəddin Nəsimini, həmçinin musiqişünas müğənni Əbdülqadir Marağayını misal göstərmək olar.

Tarixi qaynaqlardan məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində yazılan poetik əsərlər xalqın hədsiz sevgisinə və marağına səbəb olduğundan cəmiyyətdə belə əsərlərə tələbat olduqca çox idi. Azərbaycan dilində yazılan poetik əsərlərin üzü dəfələrlə köçürülür, əldən-ələ gəzirdi. Bu dövrdə Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin, incəsənətinin inkişafı sahəsində baş verən inkişaf ölkəmizin mədəni, ictimai-siyasi həyatına mühüm təsir göstərməklə, Azərbaycan kitab mədəniyyətinin və kitabxana işinin inkişafına da ciddi təkan vermiş, hələ XII əsrdən başlayaraq bəşəri əhəmiyyət kəsb edən Azərbaycan kitabı dünya şöhrəti qazanmağa başlamışdı. Elm və mədəniyyətin inkişafı Azərbaycan dilində yazılan kitabların ilbəl çoxalmasına, Azərbaycan kitabının repertuarının genişlənməsinə, xalq arasında geniş yayılmasına, təhsil sisteminin əsas vasitəsinə çevrilmişdi.

Azərbaycanda elm və mədəniyyətin, kitab nəşrinin inkişafı öz növbəsində xalqın yaddaşı olan kitabı toplayıb saxlayan, onu yenidən xalqın ixtiyarına verən, kitabxana işinin inkişafına, yeni kitabxanaların yaranmasına müsbət təsir göstərmişdi. Azərbaycanın böyük şəhərlərində zəngin kitab fonduna malik olan kitabxanalar meydana gəlmişdi. Marağada, Təbrizdə, Ərdəbildə, Gəncədə, Şamaxıda və digər böyük şəhərlərdə yeni-yeni kitabxanalar fəaliyyətə başlayırdı. Təhsil sisteminin genişlənməsi, yeni məktəblərin və mədrəsələrin yaranması ilə əlaqədar təhsil kitabxanası şəbəkəsi meydana gəlib formalaşmışdı.

Monqollar islamı qəbul etdikdən sonra dini kitabxanaların sayının artması ilə yanaşı məscid və dini məktəblərin (mollaxanaların) kitabxanalarına və onların yeni ədəbiyyatla komplektləşdirilməsinə də diqqət artmışdı. Kitabçılığın inkişafı, kitab repertuarının genişlənməsi, şəxsi kitabxanaların təşkili üçün də əlverişli şərait yaratmışdı. Demək olar ki, bütün görkəmli alimlərin, şair və yazıçıların, mədəniyyət xadimlərinin zəngin kitab fonduna malik olan şəxsi kitabxanaları var idi. Şəxsi kitabxanaların sayının artması ictimai və elmi kitabxanaların yaranmasına da müsbət təsir göstərirdi.

§ 4.4. Marağa Rəsədxanasının Elmi Kitabxanası

XIII əsrdə Azərbaycanda Şərqdə tayı-bərabəri olmayan, öz fondunun nadirliyinə və zənginliyinə görə dünyanın ən böyük kitabxanaları ilə yarışa girə bilən Marağa Rəsədxanasının Elmi Kitabxanası fəaliyyətə başlamışdı. Bu kitabxana Azərbaycanda kitabxana işinin tarixində öz məqsədi, vəzifələri və yaranma tarixi dəqiq məlum olan ilk elmi kitabxanadır. O dövrdə bütün Şərqdə məşhur olan bu elm məbədinin əsası xalqımızın görkəmli oğlu, ensiklopedik biliyə malik alim Nəsirəddin Tusi tərəfindən qoyulmuşdur.

Nəsirəddin Tusi (1201-1274) zamanəsinin çox görkəmli mütəfəkkiri, riyaziyyat, nücum, kosmologiya, minerologiya, triqonometriya, coğrafiya, tarix, hüquq, təbabət, əxlaq, məntiq, ilahiyyat, poetika, kalliqrafiya və s. elm sahələrində tədqiqatlar aparan, Azərbaycan elminə dünya şöhrəti gətirən, onu çox yüksək zirvələrə qaldıran məşhur alim olmuşdur.

Azərbaycanda Atabəylər dövlətinin hakimiyyəti zamanında mədəniyyət böyük tərəqqiyə nail olmuş, elm, ədəbiyyat, poeziya, memarlıq və incəsənət çiçəklənmişdi. Azərbaycan mədəniyyəti öz qızıl dövrünə məhz dünyanın ən kamil və müdrik insanı, bəşərin ustası, alimlər sultanı olan Nəsirəddin Tusinin fəaliyyəti zamanında çatmışdı.

Nəsirəddin Tusi Azərbaycan Atabəyləri, Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan və Əbu Bəkr dövründə Azərbaycan elminin güclü inkişafına və tərəqqisinə nail ol-

muş, onu yeni-yeni elmi kəşflərlə zənginləşdirmiş, daha yüksək zirvələrə qaldıra bilmişdi. Bilavasitə təbiət elmləri ilə məşğul olan Nəsirəddin Tusi həm də humanitar və siyasi elmləri yaxşı bilən, dövrün təhsil və tərbiyə prosesinə ciddi təsir göstərən görkəmli şəxsiyyət, vətənpərvər bir ziyalı olmuşdur. Nəsirəddin Tusi həm də gözəl şair, mahir şer nəzəriyyəçisi, poetika alimi idi.

Nəsirəddin Tusinin ən böyük elmi nailiyyəti onun yaratdığı Marağa Rəsədxanası və bu böyük elm məbədgahının dünya elminə verdiyi yeni elmi tədqiqatlar olmuşdur. Bu elm mərkəzi Nəsirəddin Tusinin rəhbərliyi ilə tikilmişdi. Bütün Şərq mədəniyyətində əzəmətli bir abidə olan rəsədxananın bünövrəsi 1258-ci ildə qoyulmuş, 1261-ci ildə isə tikilib başa çatdırılmışdı. Tusi Marağada ciddi elmi iş aparmaqla yanaşı, rəsədxananın layihəsini vermiş, bir sıra dəqiq cihazlar ixtira etmiş, quraşdırmış, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi kimi ən ağır işi öz üzərinə götürmüşdü.

Rəsədxananı inşa etmək, onu lazımi texniki vasitələrlə təchiz etmək böyük məbləğdə vəsait tələb edirdi. O, bu vəsaiti əldə etmək üçün o zaman münasibətləri yaxşı olan Hülakü xana müraciət etmişdi. Hülakü xan nə qədər vəsait tələb edildiyini soruşmuşdur. Tusi vəsaitin miqdarı barədə Hülakü xana dedikdə o, təəccüblənmiş və soruşmuşdur: «Yəni ulduzlar haqqında elm o qədər xeyirlidir ki, rəsədxana üçün bu qədər məbləğ sərf edilsin?». Cavab olaraq Nəsirəddin Tusi demişdi: «İcazə verin, tam məxfi şəraitdə bir nəfər bu dağa qalx-sın və oradan böyük bir təsti dığır layıb gətirsin, ancaq bu barədə heç kimin məlumatı olmasın».

Belə də edirlər. Teşə dağın zirvəsindən endirilən zaman böyük səs-küy qalxır. Bu, Hülakü xanın qoşunları arasında böyük vahiməyə səbəb olur. Nəsirəddin Tusi ilə Hülakü xan birlikdə bu səs-küyü sakit halda müşayiət edirlər. Bu zaman Nəsirəddin Tusi Hülakü xana müraciətlə deyir: «Biz bu səs-küyün səbəbini bilirik, ancaq ordu bilmir, ona görə də biz sakitik, ordu isə həyəcanlıdır. Biz göy cisimlərinin sirlərini bilsək, yer üzərində sakit olacağıq». Bu əhvalat Hülakü xana təsir göstərir və o, rəsədxananın tikilməsi üçün 20.000 dinar məbləğində vəsait ayrılmasına razılıq verir.

Rəsədxana üçün vəsait ayrıldıqdan sonra tezliklə onun tikintisinə başlanmış, rəsədxananın memarı Fəxrəddin Əhməd ibn Osman Marağayi olmuşdur.

Bu rəsədxana təqribən 50 il fəaliyyət göstərmiş, dünya astronomiya elminə çox qiymətli kəşflər və elmi əsərlər vermişdir. Mütəxəssislər göstərir ki, rəsədxanada öz dövrü üçün çox qiymətli cihazlar və avadanlıqlar olmuşdur. Rəsədxanada aparılan elmi tədqiqatlarla Avropa elminin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Tusinin burada yazdığı : «Zic Elxani», «Elxani cədvəlləri», «Şəkil-ül Qita», «Kəşimələr şəkli», «Əxlaqi-Nasiri», «Cavahirnamə», «Risaleyi-fəlsəfi» «Qəvaidi elmi tibb» və s. kimi 100-dən artıq qiymətli əsəri Azərbaycan elmini zənginləşdirmişdir.

Görkəmli alim maliyyə məsələlərinə, musiqiyə və s. sahələrə dair də sanballı əsərlər yazmışdır. O dövrdə onun nücum və həndəsəyə dair tərtib etdiyi kitabları tədris vəsaiti kimi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. N. Tu-

sinin həndəsi üsulları uzun müddət tədris vəsaiti kimi kitabxanada istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatçı alimlər göstərir ki, Marağa Rəsədxanasında kadr hazırlamaq üçün xüsusi mədrəsə təsis edilmişdi. Mədrəsəyə təhsilə ən ləyaqətli tələbələr seçilib göndərilirdi. Mədrəsənin işinə bilavasitə rəhbərlik edən Nəsirəddin Tusi özü də orada dərs deyirdi. Həmçinin mədrəsədə dərs demək və rəsədxanada işləmək üçün burada həm ölkədaxilindən, həm də xaricdən çox görkəmli alimlər dəvət edilmişdir. Bu ali təhsil müəssisində həmçinin onlarla xarici tələbələr təhsil alırlardı. Burada xarici dillərdən qiymətli kitabların tərcüməsi işinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. Tusinin başçılığı ilə bir çox nadir kitablar yunan dilindən ərəb və fars dillərinə tərcümə olunmuşdur. Tusinin başçılığı ilə burada böyük alimlər ordusu fəaliyyət göstərir, elmi-tədqiqat işi ilə məşğul olurdular. Tarixi mənbələrdə bu elmi müəssisədə 100 nəfərdən artıq elmi işçinin işləməsi haqqında məlumat vardır. Görkəmli riyaziyyatçı alim N.Məmmədbəyli bunlardan 20 nəfərinin kimliyini müəyyənləşdirmişdir. Öz tədqiqatlarında Marağa Rəsədxanasının fəaliyyətinin öyrənilməsinə geniş yer verən akademik Ziya Bünyadov bu rəsədxana haqqında çox qiymətli faktları üzə çıxarmışdı. O, «Nəsirəddin Tusi və XIII əsrdə Azərbaycanda elmin inkişafı» («Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti) adlı məqaləsində yazır:

«Nəsirəddin Tusinin təklifi ilə Elxanilərin paytaxtı olan Marağaya Hülakü xan o zamanın görkəmli alimlərini, Fəxrəddin Marağayını, Fəxrəddin Hülakünü, Müəyyəddin Verdini, Nəcməddin Qəzvinini dəvət etdi.

Onlar Nəsirəddin Tusinin başçılığı altında Marağa Rəsədxanasının layihəsini hazırlayıb tikintisini sona yetirməli olan baş alimlər şurası təşkil etdilər».

Hülakü xan 1259-cu ilin mayında rəsədxananın tikintisinə başlanılması barədə göstəriş verdi. Rəsədxananın tam tikintisi 1273-cü ildə başa çatdı. Hülakü xan rəsədxananın, eləcə də «Elm və müdriklik evinin (Dar əl-İlm və Hikmə)» tikilməsinə böyük miqdarda pul ayırmışdı.

Tusinin əsasını qoyduğu «Dar əl-İlm və Hikmə» və Marağa Rəsədxanasını öz statusu və quruluşu etibarlı ilə Şərq ölkələrində ilk akademiya hesab etmək olar. Nəsirəddin Tusi elm və müdriklik evinin və rəsədxananın elmi əməkdaşlarının seçilib yerləşdirilməsinin qeydinə qalır, onların maddi cəhətdən təmin edilməsinə, iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirirdi.

Rəsədxanada böyük həcmdə və hərtərəfli bir çox elm sahələrini əhatə edən elmi tədqiqatlar aparılırdı.

Akademiyanın orta əsrlərdə əldə etmiş olduğu bu böyük uğurlar da akademiyanın öz dövrünün ən zəngin və nadir elmi kitabxanasının mühüm rolu olmuşdur.

Kitabxananın yaranması bilavasitə Nəsirəddin Tusinin adı ilə bağlıdır. 100-dən artıq elmi əsərin müəllifi olan Nəsirəddin Tusi böyük kitab həvəskarı, kitabı sevən, onu yüksək qiymətləndirən bir şəxs idi. Onun ömrünün çoxunu kitabxanalarda, kitabların arasında keçirdiyini, yüzlərlə kitab oxuduğunu, böyük mütaliəçi olduğunu desək səhv etmərik. O, hələ gənc yaşlarından «Əlamut» qalasında saxlanılarkən buradakı «Seyyidənə» kitabxanasına müdirlik etmiş, bütün ömrünü bu ki-

tabxanada keçirmişdi. O, kitabxana işini, onun təşkili məsələlərini bilən bir şəxs idi. Tusi rəsədxananı yaratmağa başlayarkən onun yanında böyük bir kitabxana yaratdığı nəzərdə tutmuşdu. Nəsirəddin Tusi Hülakü xandan aldığı vəsaitin 20 min dinarını rəsədxananın yaradılmasına, xüsusilə kitabxananın təşkilinə xərcləmişdi. Nəsirəddin Tusinin Şərq ölkələrinin böyük kitabxanaları ilə və görkəmli alimlərlə olan geniş əlaqələri kitabxananın yaradılmasına kömək olmaqla, yeni-yeni qiymətli kitabların əldə edilməsinə şərait yaradırdı.

Böyük elmi tədqiqat aparmaq təcrübəsinə malik olan Nəsirəddin Tusi bilirdi ki, heç bir elmi tədqiqat müəssisəsi kitabxanasız keçinə bilməz. Dərin elmi tədqiqat işi zəngin kitabxanaların yaradılmasını tələb edir. Nəsirəddin Tusi Şərqin bir çox böyük elm və mədəniyyət mərkəzlərinə getmiş, onların kitabxana quruculuğu ilə tanış olmuşdu. Xüsusilə Bağdadda «Nizamiyyə» akademiyaşının kitabxanası və xəlifənin «Xəzünətül kütüb» (Kitabların xəzinəsi) adı ilə məşhur olan kitabxanasının elmi qaydaları ilə dərinlən tanışlığı rəsədxana kitabxanasının elmi əsaslar üzərində qurulmasına müsbət təsir etmişdi.

Məhz buna görədir ki, Nəsirəddin Tusinin səyi nəticəsində rəsədxanada Şərqdə əsaslı elmi kitabxana kimi məşhur olan və o dövrdə ağıla gəlməyən dərəcədə böyük fonda malik bir kitabxana yaranmışdı. Kitabxanada 400.000 kitab (əlyazması) toplanmışdı. 330 kvadrat metr sahəsi olan bu kitabxana rəsədxananın yaxınlığında tikilmiş gözəl bir binada yerləşirdi. Kitabxana binasında aparılan qazıntılar zamanı müəyyən edilmiş-

dir ki, bu binada 400.000 cild kitab saxlamaq qeyri-mümkün olardı. Deməli, kitabxana kitablarının bir hissəsi rəsədxana binasında saxlanılmışdır. Bu o dövr üçün əlçatmaz bir zirvə hesab olunurdu.

Bu böyük elm və mərifət məbədgahını, bilik xəzinəsini böyük Nəsirəddin Tusinin şah əsəri hesab etmək olar. Alim öz ömrünün çox məhsuldar və qiymətli bir dövrünü bu məbədgahın yaradılmasına və inkişafına sərf etmişdi.

Tarixi mənbələrdəki məlumatlara görə bu böyük alimin çox zəngin şəxsi kitabxanası olmuşdur. O, uzun illər boyu yaratdığı zəngin şəxsi kitabxanasını da rəsədxana kitabxanasına vermişdi.

Görkəmli alim Nəsirəddin Tusi həm də öz dövrünün ən müdrik siyasətçisi idi. Onun siyasi hadisələri düzgün qiymətləndirməsi Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin inkişafına, Azərbaycanın milli sərvəti olan kitab və kitabxanaların qorunub saxlanmasına böyük xeyir vermişdi. Monqollar Azərbaycana işğal edən zaman «Əlamut» qalasında həbsdə olan alim İsmaililərə xidmət edərkən bu dövlətin süqut qarşısında olduğunu sezerək və son hökmdar Xurşah Rukəddin ibn Məhəmmədə monqollara müqavimət göstərməyin faydasız olmasını sübut edir və onu yola gətirir ki, 1256-cı ildə Hülakü xana təslim olsun. Bu barədə Fəzlullah Rəşidəddin «Cami ət-Təvarix» əsərində yazır: «Hülakü xan Tusinin uzaqgörənliyini qiymətləndirir və mükafat olaraq ona ürəyindən keçən hər hansı bir iş üçün icazə verir. Nəsirəddin yeganə və ən düzgün yolu seçir - İsmaililərin zəngin kitabxanası xilas edilir. Xilas edilmiş

«Seyyidanə» kitabxanasının zəngin fondu rəsədxana kitabxanasına daxil edilmişdi.

Akademik Ziya Bünyadov göstərir ki, 1252-ci ildə monqollar Bağdadı alarkən də Abbasilər xilafətinin paytaxtının fəthini məhz Nəsirəddin Tusi əsaslandırmışdı və hökmdarı bu işə məhz o təşviq etmişdi. Hülakü xan Nəsirəddin Tusinin fikrini soruşanda o demişdi ki, Bağdadın alınması Hülakü üçün heç bir təhlükə törədə bilməz («Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti). Ağıllı məsləhətinə görə bu dəfə də Nəsirəddinin mükafatı Bağdad kitabxanalarında saxlanılan külli miqdarda kitabların xilas edilməsi oldu. Hülakü xan 1258-ci ildə Bağdad şəhərini tutduqdan sonra Nəsirəddin Tusinin xahişi ilə Xilafət kitabxanasında saxlanılan kitabları Marağa şəhərinə köçürtdü. Nəsirəddin Tusi «Zici El-xani» əsərində yazır: «Hülakü xan rəsədxana üçün Bağdad, Şam və Mosuldan kitablar gətirilməsinə əmr verdi».

Dünya kitabxanalarının tarixindən məlum olduğu kimi, Şərq ölkələrində qədim dünyanın və orta əsrlərin yüz illər boyu kitabı toplayıb, qoruyub saxlayan ən zəngin kitabxanaları Bağdad şəhərində olmuşdu. Bu kitabxanalarda dünyanın ən qiymətli, nadir əlyazmaları saxlanılırdı. Burada saxlanılan kitabların Marağa Rəsədxanasının kitabxanasına gətirilməsi onun fondunu zamanənin qızıl fonduna çevirmişdi. Bağdaddan gətirilən kitablarla yanaşı, rəsədxana kitabxanasına İrandan, Suriyadan, Orta Asiyadan və dünyanın digər dövlətlərindən kitablar daxil edilmişdir.

Kitabxananın yaradılması, onun fondunun zənginləşdirilməsi sahəsində görülməli bu böyük dövlət səviyyəsində tədbirlər onu dünyanın ən zəngin və nadir kitabxanasına çevirdi. Kitabxananın fondunun sürətlə artıb 400.000 nüsxəyə çatması, mübaliğəsiz demək olar ki, onu dünyanın böyük kitabxanalarının ön cərgəsinə çıxardı.

Kitabxananın fondu kəmiyyətcə çox böyük rəqəm təşkil etdiyi kimi, keyfiyyətcə də çox zəngin və qiymətli idi. Demək olar ki, Şərqi ən qiymətli inciləri hesab edilən əlyazmaları, yüz illər boyu Bağdad Xilafət kitabxanasına toplanmış qiymətli kitablar kitabxananın fondunu zənginləşdirirdi. Bu kitabxananın ən böyük nailiyyətlərindən biri də Azərbaycan müəlliflərinin kitablarını toplayıb saxlaması olmuş, Azərbaycan kitab mədəniyyətinin xəzinəsinə çevrilmişdi.

Akademik Ziya Bünyadov yazır: «Marağa Rəsədxanasındakı əlyazmaları arasında azərbaycanlı müəlliflərin də əsərləri olub. Əbu Əli Əhməd ibn Məhəmməd Bərdəinin (498-də (1104) vəfat edib) tarix; Şəmsəddin Məhəmməd ibn Osman Sərəvinin (660-da (1262) hələ sağ imiş), «Sicili Fətan əl fityan» (Cavanmərclərə nəsihətlər toplusu); Mühtəsəddin Əbülxeyrin «Tarixi Azərbaycan» (Azərbaycan tarixi) (təxminən 540-cı (1145) ildə yazılıb); Qazi Əfrələddin Təbrizinin (620 1223) «Sürət Nüsrət əd-Din Piskin əs -Sani» (II Nüsrətdin Pişkinin ömür yolu) və başqalarını göstərmək olar.

İbn Həcər yazır ki, Marağa kitabxanasındakı əlyazmalarının arasında «Marağa tarixi», «Arran tarixi» kimi tarixi əsərlər də var imiş. «Azərbaycan tarixi

əsərlərinin birinin müəllifi Xətib Fəxrəddin Əbülfəzl İsmayıl ibn əl-Müzənnə Təbrizi olub» (Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti). Orta əsrlərdə Şərqi ölkələrinin kitabxanaları elmi mərkəzlər kimi çıxış edir, elmlə məşğul olan oxuculara pulsuz xidmət edir. Yeri gəldikcə onlara elmi məsləhətlər verir, mühazirələr təşkil edirdilər. Məhz buna görədir ki, dövrünün ən görkəmli adamları kitabxanalara başçılıq edir, kitabxanalarda zamanının ən savadlı, elmi insanları, alimləri çalışdırırdılar. Marağa kitabxanasına bilavasitə Nəsirəddin Tusi özü başçılıq edirdi. Kitabxanada çox görkəmli alimlər işləyirdilər. Tədqiqatçılar rəsədxananın kitabxanasında fəaliyyət göstərən katiblərdən (kitabxanaçılarından) Kəmaləddin Məsud ibn-Məhəmməd Tiflisinin, Nəcməddin Bağdadının, Kəmaləddövlə əbu əli ibn əbu Fərəcin adlarını göstərir. Kitabxanada 400.000 kitabın toplanması, burada kitabxana işinin elmi əsaslar üzərində qurulduğundan xəbər verir. Kitabxanada kitabları saxlamaq üçün xüsusi elmi kitabxana təsnifatından, xüsusi kitabxanaçılıq texnikasından istifadə edilməsi heç bir şübhə doğurmur. Tədqiqatlar göstərir ki, Nəsirəddin Tusi Xəlifə Mütəsimin Bağdaddakı dünya şöhrətli «Xəzənətül kitab» (Kitablar xəzinəsi) adı ilə məşhur olan kitabxanasında müdriklik edən Kəmaləddin Əbdülrəzzaq ibn Əhməd Bağdadi ilə yaxın əlaqədə olduğundan Bağdad kitabxanasının quruluşundan, elmi təsnifatından, kitabxana texnologiyasından və kitabxanada tətbiq edilən digər elmi qaydalardan, kitabxananın məlumat sistemindən xəbəri olmuş və yeri gəldikcə bu böyük təcrübədən rəsədxana kitabxanasında istifadə etmişdir. Ki-

kitabxanada kitabların düzülməsi zamanı elmi təsnifatdan istifadə edilməsi, hər bir kitaba ayrıca şifrə vermək qaydalarından istifadə edilməsi, təsvir qaydalarının olması kitab siyahılarının (kataloqların) tərtibi Azərbaycan kitabxanaşünaslığının elmi əsaslarının hələ o dövrdə rüşeym halında olsa da yaranmasından xəbər verir. O dövrdə bu kitabxananın hazırladığı məlumat, bibliografik tipli, ensiklopedik xarakterli əsərlərdə diqqəti cəlb edir. Bu baxından kitabxananın baş kitabxanaçısı görkəmli tədqiqatçı-alim əl-Füvatin kitabxanada saxlanılan kitablar əsasında yazdığı «Şərqi məşhurları» adlı əsəri diqqəti xüsusilə cəlb edir. 53 cildən ibarət olan bu qiymətli ensiklopedik əsər mütəxəssislərin böyük marağına səbəb olmaqla, Şərqi böyük alimlərinin həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi sahəsində böyük elmi əhəmiyyət kəsb edirdi. Heç şübhəsiz ki, belə əsərlərin izinə düşmək, dünyanın böyük kitabxanalarında onları axtarıb tapmaq müasir tədqiqatçılarımızın vəzifəsi olmalıdır. (Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 1978.-4 may)

Akademik Ziya Bünyadovun tədqiqatına görə, Nəsirəddin Tusinin vəfatından sonra rəsədxanaya və onun kitabxanasına kiçik oğlu Fəxrəddin Əbülqasım Əhməd Marağayi rəhbərlik etmişdir. Əhməd Marağayi Mükəmməl astronom alim və həkim olmuşdur. Riyazi elmlərlə məşğul olmağa böyük üstünlük verən Əhməd Marağayi mükəmməl nitq qabiliyyətinə malik idi. Onu elm təşkilatçısı kimi də tanıyırdılar. Onun ölümündən (1301) sonra Marağa Rəsədxanasının rəhbəri-direktoru vəzifəsinə Nəsirəddinin ikinci oğlu Sədrəddin Əbülhə-

sən Əli, sonra isə üçüncü oğlu Elxanilərdən Qazan xanın (1295-1304) və Ulçaytının (1304-1317) məsləhətçisi olan Əsiləddin Həsən rəhbərlik etmişdir.

Marağa Rəsədxanasının kitabxanası 1335-ci ilə qədər, yəni Elxani Sultan Səid Bahadur xanın ölümünə qədər qalırdı. Əbu Səidin ölümündən sonra Elxanilər dövlətində baş verən parçalanma, dövlətin zəifləməsi rəsədxananın və kitabxananın baxımsızlıq üzündən dağılmasına səbəb oldu. Kitabşünas, tədqiqatçı M.H.Müsəddiq göstərir ki, Cəlairi, Teymurilər və Ağqoyunlular bir-birinin ardınca Azərbaycana gəldikdən sonra Marağada rəsədxana və kitabxana dağıldı, kitabxananın bir hissəsi Sultan Əhməd Cəlairin və Səmərqənddə olan Uluq bəyin kitabxanasına göndərildi. Rəsədxana kitabxanalarının bu günkü günümüze qədər gəlib çatan nüsxələrinə vurulmuş möhürlərdən onların sonrakı ünvanlarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Xoşbəxtlikdən bu kitablardan bizim zamanımıza gəlib çıxıb. Əlimizdə olan «Sürvərül Kəvakib» adlı kitabın üzərində Sultan Əhməd, Uluq bəy və türk sultanı II Bayazidin möhürləri qorunub saxlanılır. Kitab hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi Kitabxanasındadır. Çox təəssüf ki, kitabxananın fondu, oxuculara xidmət işinin təşkili, məlumat-bibliografiya işi və digər fəaliyyəti haqqında əlimizdə geniş məlumat yoxdur. Gələcək elmi tədqiqatlar heç şübhəsiz ki, kitabxananın fəaliyyətinin hərtərəfli öyrənilməsinə imkan verəcəkdir.

Bununla belə, kitabxananın fəaliyyətinin öyrənilməsi haqqında əlimizdə olan tarixi faktlar, dəlillər və

elmi mənbələr belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, görkəmli Azərbaycan ensiklopediyaçı-alimi, mütəfəkkiri, bütün Şərq elminin inkişafına böyük təkan vermiş, 100-ə qədər qiymətli elmi-tədqiqat əsəri yaratmış, bir çox əsaslı elmi kəşflər etmiş Nəsirəddin Tusi tərəfindən yaradılmış Marağa Rəsədxanasının kitabxanası Azərbaycanda tarixi dəqiq məlum olan ilk elmi kitabxanadır. Öz fondunun zənginliyinə, oxucuya xidmət işinin təşkilində tətbiq olunan yeni forma və üsullarının müxtəlifliyinə və səviyyəsinə görə bu kitabxana Şərqdə ən böyük kitabxanalardan biri olmuşdur. Kitabxanada kitabların saxlanması, elmi təsnifatı, düzülüşü, kitabxanada məlumat işinin tətbiqi haqqında mövcud olan elmi üsullar və qaydalar böyük elmi mədəni əhəmiyyət kəsb etməklə, kitabxana işinin yüksək elmi səviyyəyə qalxmasına əsaslı dəlildir.

Beləliklə, görkəmli Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin böyük zəhməti və möhkəm iradəsi nəticəsində yaranmış ilk Azərbaycan elmi kitabxanası olan Marağa Rəsədxanasının kitabxanası dünya kitabxana tarixində öz fondunun zənginliyinə və nadirliyinə görə bəşəri əhəmiyyət kəsb edən, rəsədxananın alimləri ilə yanaşı digər oxucuların da üzünə açıq olan ilk kitabxanalardan biri kimi şərəfli yer tutur, dünyanın kitabxana incilərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Monqol hökmdarlarından Hülakü xanın və Qazan xanın hökmdarlığı dövründə Azərbaycanda elm və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi, yeni elm və mədəniyyət müəssisələrinin yaradılması sahəsində mühüm işlər görülmüş, beş böyük elm və mədəniyyət sahəsi ya-

radılmışdır. Bu barədə tədqiqat aparan kitabşünas M. H. Müsəddiq göstərir ki: Monqolların Azərbaycandakı hakimiyyəti dövründə alimlərimiz Azərbaycanda beş böyük elm çağı yaratdılar... Bunlardan biri Marağa Rəsədxanası, ikincisi, ədəbiyyat və tarix elmlərini tədqiq etmək məqsədilə Təbrizdəki Əlişah məscidində təsis edilən universitet, üçüncüsü, Şərqi Qazandakı elmi mərkəz, dördüncüsü, Rəşidəddin Fəzlullah tərəfindən təsis edilən Təbriz yaxınlığında Rəbərreşid şəhərciyindəki universitet, beşincisi, Azərbaycanın Sultaniyyə şəhərindəki elmi mərkəz idi. Belə böyük elmi mərkəzlərin yaranması və onların fəaliyyəti Azərbaycan elminin çox böyük nəəiliyyətlərindən xəbər verir. Kitabxana tarixçiləri üçün böyük maraq doğuran belə bir fakt diqqəti cəlb edir ki, göstərdiyimiz bu beş elmi müəssisənin hər birinin o dövrdə böyük şöhrət qazanan zəngin kitabxanaları olmuşdur. Bu kitabxanaların yaranmasında və fəaliyyət göstərməsində elmi mərkəzlərin ən görkəmli alimləri yaxından iştirak etmiş, onun idarə olunmasını üzərlərinə götürmüşlər. Elmi müəssisələr kitabxanaları müəssisənin struktur bölməsi kimi qiymətləndirir, elmi müəssisənin yaradılmasının əsas amillərindən biri hesab edirdilər. O dövrdə belə bir elmi fikir formalaşmışdı ki, elmi- tədqiqat- müəssisəsi yaranmazdan əvvəl onun kitabxanası yaradılmalıdır. Bu kitabxanalar öz qarşılarına elmi mərkəzlərin məqsəd və vəzifələrinə xidmət etmək, elmi müəssisədə çalışan alimlərin tələb və sorğularına cavab vermək vəzifəsini qoyduğundan, bunlar elmi kitabxana statusunu daşıyırlar.

Beləliklə, XIII-XIV əsrlərdə meydana gəlib formalaşan elmi müəssisələrin kitabxanalarını öz məqsəd və vəzifələrinə, fəaliyyət statusuna görə ilk elmi kitabxanalar adlandırmaq olar. Elmi kitabxanalar bilavasitə alimlərə, müəssisədə elmi-tədqiqat işi aparan elmi işçilərə və ziyalılara xidmət etdiyindən belə kitabxanalarda işləmək böyük professionallıq tələb edirdi. Məhz buna görədir ki, elmi kitabxanalarda görkəmli alimlər və səriştəli ziyalılar işləyir, kitabxanaları idarə edirdilər.

§ 4.5. Təbriz kitabxanaları

XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanın böyük mədəniyyət mərkəzləri içərisində Təbriz xüsusi yer tuturdu. Monqol zülmünün dəhşətli illərində belə Azərbaycan xalqı öz mədəni nailiyyətlərini böyük çətinliklə olsa belə qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuş və tədricən onu inkişaf etdirmişdir. 1258-ci ildə Bağdad monqollar tərəfindən dağıdıldıqdan sonra Təbriz xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Paytaxt kimi orada böyük tikinti işləri aparılır, mədəniyyət mərkəzləri yaradılır, əhalisi durmadan artırdı. Təbriz Şərqi ən böyük ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Elxanilərin hakimiyyəti dövründə onun sahəsi 5-6 dəfə genişlənmişdi. Bu barədə XIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycana gəlmiş Venesiyalı Marko Polo yazır ki, "Təbriz böyük şəhərdir... Orada başqa böyük və kiçik şəhərlər də çoxdur. Lakin Təbriz ən gözəl şəhərdir».

Hələ Arqun xan öz xanlığı dövründə Təbrizin qərb tərəfində "Şəm" adlı yerdə "Arquniyyə" adlanan böyük bir şəhər saldırmışdı. Qazan xan dövründə Təbriz daha da böyümüşdü. O, Təbrizin cənub qərbində "Qazaniyyə" adlanan böyük şəhər saldırmışdır. Bu şəhərcikdə Qazan xan məqbərəsi, Cümə məscidi, Şafsiyyə və Hənifeyyə mədrəsələri, rəsədxana, dar-əş-şəfa (xəstəxana), kitabxana, beyqül-qanun (qanun evi), xanəgah, seyidlər evi, mütəvəlli evi, hamam və digər binalar tikilmişdi.

Qazan xan görkəmli alim Rəşidəddinin təsiri ilə böyük bir islahat həyata keçirmişdi. Bu islahat ölkənin iqtisadiyyatının və ticarətin inkişafına kömək etməklə yanaşı, mədəniyyətin inkişafına da böyük təkan vermişdi. Monqollar hələ islamı qəbul etmədikləri bir dövrdə təbiət elmləri xeyli inkişaf etmişdi. Yeni elmi və tarixi əsərlər meydana çıxırdı. Elmin, mədəniyyətin inkişafı kitabçılığın və kitabxanaların inkişafına da ciddi təkan verirdi. Saray ətrafında toplanan alimlər, şairlər, sənətkarlar monqol hökmdarlarına böyük təsir göstərirdi, onları mədrəsə, rəsədxana, kitabxanalar yaratmağa sövq edirdilər.

Təsədüfi deyil ki, Qazan xanın islahatında kitabxananın saxlanması, kitabların bərpası və s. haqqında qeydlər vardır.

Qazan xanın hakimiyyəti dövründə Təbrizin mədəni inkişafı haqqında o dövrdə yazılmış "Camiat – təvarix", "Tarixə Vəssaf" və s. əsərlərində geniş məlumat verilmişdir. Bu məlumatlardan aydın olur ki, o zaman Qazan xan sarayda böyük bir kitabxana binası tikdirmiş, burada zəngin kitabxana yaratmışdı. Bu kitabxa-

nada kitablarla yanaşı, dövlət fərmanları da saxlanılırdı. Qazan xanın islahata dair fərmanları taxta, daş kitabələrə yazılıb ölkənin müxtəlif yerlərinə göndərilir və bildirilirdi ki, bu sənədlərin əsl Təbriz kitabxanasında saxlanılır. Həmin kitabələr xarab olduqda camaat və dövlət məmurları Təbriz kitabxanalarına müraciət edirdilər. Qazan xan bu kitabxanaya yeni əlyazmaların toplanmasına xüsusi diqqət yetirirdi, onun ayrı-ayrı vilayətlərdən topladığı kitablar bu kitabxanaya daxil edilirdi. Kitabxanayı kitabdarlar idarə edirdilər. Onlara əmək haqqı verilirdi. Dövlət fərmanları, qanunları, vəqfnamələri, ayrı-ayrı dövlətlərlə bağlanmış müqavilələrin əsl surəti bu kitabxanada saxlanılırdı. Məhz buna görə ki, Qazan xan vəqfnamədə kitabxananın qorunması üçün bir sıra qaydalar müəyyənləşdirmişdi.

Təsadüfi deyildir ki, o dövrün görkəmli alimlərindən Abdulla bin Fəzlullah Şirazi (XIV əsr) bu kitabxanayı "Qiymətli kitablar xəzinəsi" adlandırmışdır.

Bu böyük dövlət kitabxanasından başqa Təbrizin Şənbi-Qazan adlanan hissəsində daha iki böyük dövlət kitabxanası var idi. "Beytül-kütüb" (kitab evi) və "Beytül qanun" adlanan bu kitabxanalar olduqca zəngin kitab fonduna malik idilər. Tarixi mənbələrdən göründüyü kimi, bu kitabxanaları bir neçə kitabdar idarə edir, yeni kitabların əldə edilməsi, üzünün köçürülüb çoxaldılması üçün geniş iş aparılırdı. Qazan xanın hakimiyyəti dövründə Təbrizdə mədəni həyatın yüksəldilməsində onun vəziri görkəmli Azərbaycan alimi Rəşidəddinin böyük rolu olmuşdur. Xacə Rəşidəddin Fəzlullahın əsl Həmədan şəhərindən olub alim İnadüdüvlə

Əbülxeyir Həmədanlının oğlu idi. Rəşidəddin Fəzlullah Həmədanda doğulmuş və burada mükəmməl təhsil almışdır. Rəşidəddin Abağa xanın yanında həkim işləmiş, bu vasitə ilə də monqol sülaləsinə yaxınlaşmış və Qazan xanın vəziri vəzifəsinə qədər yüksəlmişdi. Həkimliklə yanaşı, görkəmli tarixçi alim kimi şöhrət tapan Xacə Rəşidəddin monqolların böyük hörmətini qazanmışdır.

Qazan xanın ölkənin inkişafına müsbət təsir edən islahatlarının hazırlanmasında və onların həyata keçirilməsində Rəşidəddinin böyük rolu olmuşdur. Rəşidəddin özü tarixi əsərlər yazmaqla yanaşı, ölkədə elmin inkişafına xüsusi diqqət yetirir, Şərq ölkələrindən görkəmli alimlərin Təbrizə gəlməsinə, onların burada elmi fəaliyyətlə məşğul olmasına şərait yaradırdı. Rəşidəddin ölkədə kitabxanaçılığın inkişafına, kitabxanalar yaradılmasına, Şərq ölkələrindən qiymətli kitablar gətirilməsinə, kitab üzünü köçürmək işinin daha da genişləndirilməsinə xüsusi qayğı göstərirdi.

Paytaxta toplanmış Şərq alim və sənətkarları üçün Rəşidəddin Təbrizin şimal-qərbində "Rəb-i Rəşidi" və ya "Şəhristane-Rəşidi" adlı kiçik şəhər salmışdı. Bura "Rəşidiyyə" də adlanırdı. Rəbi-Rəşidinin əsasının 1300-cü ildən əvvəl qoyulduğu ehtimal edilir. Təbriz şəhərinin inkişafında, elmin və təhsilin yüksəlməsində Rəb-i Rəşidi şəhərciyinin böyük rolu olmuşdur. Görkəmli şərqşünaslardan: fransız şərqşünas E. Bloş və Ş. Katremer, Sovet şərqşünasları V. Barotoldi, İ. Petruşevski, Ə. Əlizadə, M. Şərifli və İran alimi Abbas İqbal

və başqaları öz əsərlərində Rəb-i Rəşidinin böyük elm və mədəniyyət mərkəzi olmasını qeyd etmişlər.

Təbriz şəhərinin tarixinə dair qiymətli elmi tədqiqat əsərlərinin müəllifi S. Onullahi bu barədə yazır: "Həqiqətən abad bir şəhər olan Rəb-i Rəşididə 30 min ev, 1500 dükan, 24 karvansara, mədrəsə binaları, xəstəxana (dar-əş-şəfa), müəllimlər evi, həkimlər evi, tələbələr üçün yaşayış evləri, əczaxana, universitet binası, zərəbxana, kağız hazırlayan bina, boyaqçılıq, toxuculuq karxanaları, məscid, kitabxana, yoxsullar evi, (dar-əl-məsakin), qonaq evi, (dar-ül-ziyafə) dəyirman və s. binalar tikilmişdir.

Göründüyü kimi, Rəb-i-Rəşid dövrünün ən görkəmli mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuş, öz mədəni nailiyyətləri ilə bütün Şərqdə məşhur olmuşdur.

XIV əsrdə Rəb-i-Rəşididə bütün Yaxın Şərqdə məşhur olan, ölkəmizdə ilk dəfə təşkil edilən akademiya tipli universitetin təşkili Azərbacan ali təhsilinin çox böyük nailiyyəti idi. Bu universitetdə 7 mindən çox tələbə təhsil alır, 450-dən çox müəllim çalışırdı. Tələbələrədən 1000 nəfəri yerli (azərbaycanlı), yerdə qalanları isə başqa Şərq ölkələrindən gəlmişdilər. Azərbaycanlı tələbələr, əsasən Rəb-i-Rəşididə, başqa ölkələrdən gələnlər isə Təbrizdə yaşayırdılar.

XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanda əldə edilən elmi nailiyyətlərdən biridə sağlamlıq evlərinin açılması olmuşdur. Bu işdə Elxani hökmdarlarının vəziri, peşəsinə görə həkim olan Rəşidəddinin çox böyük xidmətləri olmuşdur. Bu dövrdə yaradılmış olan xəstəxanaların tam miqdarı məlum olmasa da, yalnız Güney Azər-

baycanda 67 belə müəssisə xidmət göstərirdi. Bu müəssisələr içərisində Təbrizdə təşkil edilmiş "Dar üş-Şəfa" xüsusi mövqeyə malik idi. «Dar-üş-Şəfa»da 100 nəfərə kimi xəstə müalicə olunurdu. Burada Çin, Misir, Hindistan, Suriya və başqa şəhərlərdən gəlmiş 50 nəfər həkimin işləməsi, tibbə dair tədqiqatların aparılması, tibb elmini öyrənmək üçün tələbə qəbulunun aparılması, tədris prosesinin təşkili onu ali məktəb, tibb universiteti səviyyəsinə yüksəltmişdi. Şərq ölkələrindən buraya oxumağa bir neçə min tələbə gəlirdi. Həkimlər sağlamlıq evində işləməklə yanaşı tədris prosesində iştirak edir, tələbələrə dərs deyirdilər. Universitetdə təbabətlə yanaşı, başqa elmlərin: astronomiya, məntiq, fəlsəfə, tarix, ilahiyyat və s. elmlərin öyrənilməsi bu universiteti dünyanın klassik universiteti səviyyəsinə yüksəldirdi. «Dar-üş-Şəfa»da tələbə və müəllimlərə xidmət etmək üçün böyük kitabxana açılmışdı. Bu kitabxanada tibb elminə dair çox nadir və qiymətli əlyazmaları toplanmışdı. Dahi İbn-Sinanın kitabları bu kitabxananın rəflərini bəzəməklə, tələbə və müəllimlərin stolüstü kitabına çevrilmişdi. Bu kitabxanada da Şərq ölkələrindən gətirilmiş çox qiymətli əlyazmaları var idi. Universitetin təsisçisi Rəşidəddin özü elmin müxtəlif sahələrinə aid xeyli əsərlərin müəllifi idi. Onun çiçək xəstəliyinə dair yazdığı "Bayanəl-Həqayid" adlı əsəri universitetdə dərslik kimi istifadə edilirdi. Bu kitabxanayı Azərbaycanı ilk elmi tibb kitabxanası hesab etmək yerinə düşərdi.

«Dar-üş-Şəfa»nın işinə Rəşidəddin özü rəhbərlik edirdi. «Dar-üş-Şəfa» Rəşidəddin Təbrizin qərbində

saldırdığı “Rəşədiyyə” şəhərçiyində yerləşirdi. Bu şəhərdə 30 min ev var idi. Burada xəstəxana, həkimlər, müəllimlər, tələbələr üçün yaşayış evləri, tədris otaqları, apteklər də yerləşdirilmişdi. Həmçinin burada kağız emalatxanaları da fəaliyyət göstərirdi.

Rəşidəddin öldürüldükdən sonra düşmənləri-cahil-lər şəhərçiyi dağıtdılar. Sonralar onun oğlu Qiyasəddin binaları təmir etdirdi. «Dar-üş-Şəfa» sonralar Ağqoy-unlu Sultan Yaqubun yaxınlıqda tikdirdiyi “Həştbe-hişt” («Səkkiz cənnət») sarayına qatıldı.

Rəb-i-Rəşidəddin görkəmli tarixçi Rəşidəddin Fəz-lullah (1248-1318) tərəfindən qiymətli bir kitabxana ya-radılmışdı. Rəşidəddin öz dövrünün görkəmli alimi ki-mi kitabxananın təşkilinə, onun ədəbiyyatla zənginləş-məsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Rəşidəddinin xahişi ilə Şərq ölkələrindən nadir nüsxələr və qiymətli kitablar əldə edilib bu kitabxana üçün gətirilirdi. Kitabxananın yanında kitab üzü köçürən, onu tərtib edən, kitablara rəsmlər, şəkillər çəkən, onu nəfis işləyən xəttatların, nəqqaşların, rəssamların toplanması Rəşidəddinin yüksək qiymət verdiyi və təbliğ etdiyi kitabçılıq sənəti-nin inkişafına böyük təkan verirdi. Burada bir çox əsər-lər başqa dillərə tərcümə edilir, üzü köçürülür və digər xarici ölkələrə göndərilirdi.

Rəşidəddin tərəfindən yazılmış “Cəmiyyət-ət- ta-rix” və s. əsərlərin bu kitabxanada çox nəfis və qiymətli nüsxələri yaradılmışdır. Rəşidəddin 24 cildə ibarət olan “Əl-assar-vəl-əhya” əsəri də məhz həmin kitabxa-nada hazırlanmışdır. Bu əsər bir növ ensiklopediya idi. Məlumat xarakteri daşıyırdı. XIV əsrin əvvəllərində bu

kitabxanada rəssamlıq emalatxanası təşkil edilmişdi. Bu emalatxana Təbriz rəssamlıq məktəbinin formalaş-masında və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu ema-latxanada Rəşidəddinin əsərlərinə və Şəms Aşaninin “Şahnamə” əsərinə çəkilmiş illustrasiyalar zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır.

Görkəmli şərqşünas-tarixçi Ə.Əlizadə özünün «XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və siyasi tarixi» adlı əsərində Rəşidəddinin “Vəsiyyətna-mə” sinə əsaslanaraq bu kitabxana haqqında çox qi-y-mətli məlumat vermişdir. Müəllif yazır: “Vəsiyyətna-mə»nin mətnindən görünür ki, bütün bunlardan başqa Rəşidəddin müxtəlif ölkələrdən: İran, Turan, Misir, Qərb, Rum, Hindistan və s. əldə edilmiş, müxtəlif elm sahələrinə aid olan 60.000 cild əlyazmasına malik ol-muşdur. Həmçinin min kitabın adı çəkilir ki, bunlar-dan 300 nüsxəsi qızıl /şriftlə/ xətlə, 10-u yaqut (şriftlə) xətlə, 2 nüsxəsi (kalliqraf) ibn-Moklanın xətti ilə 20-nüsxəsi Əhməd Səhreverdinin xətti ilə, 20 nüsxəsi ən məşhur kalliqrafların xətti ilə, 548 nüsxəsi isə ən yaxşı oxunan xətlə yazılmışdır. Həmçinin «Vəsiyyətna-mə»dən məlum olur ki, Rəşidəddinin kağız hazırlayan xüsusi karxanası olmuşdur.

Kitabxana universitetin təşkil edildiyi vaxtdan fəaliyyətə başlamışdır. Bu barədə Xacə Rəşidəddinin Sədrəddin Məhəmməd Türkcə göndərdiyi vəsiyyətnamə-sində oxuyuruq: «Məqbərəmin sağ və solunda iki ki-tabxana düzəltmişəm. Buraya min Quran vəqf etmi-şəm. Rəberrəşidin təfsilatı (yəni kitabların tərkibi) be-lədir: qızıl suyu ilə yazılmış Quran 400 cild, Yaqut xətti

ilə yazılmış Quran on cild, ibn Muqallənin xətti ilə 8 cild, Səhrəvərdinin xətti ilə 20 cild, Əkabirin xətti ilə yazılan başqa quranlar 546 cildədir. Bunlardan əlavə, İran, Turan, Misir, Rum, Hind və Çindən topladığım, tarix, şer, hekayə, təmsil və başqa elmlərə aid 60 min kitabı Rəberrəşidə vəqf elədim.

Göründüyü kimi, Rəşidəddinin kitabxanası o dövrdə Şərqi ən böyük və ən nadir kitabxanalarından biri olmuşdur. 60.000 kitab və əlyazması toplanan bu kitabxanada min cildən artıq olduqca nadir nüsxələrin və qiymətli əlyazmaların toplanması onun böyük elm və mədəniyyət xəzinəsi olmasını bir daha sübut edir. O, dövrdə Təbrizdə kitabçılıq işinin inkişafında böyük rol oynayan Rəşidəddin kitabxanalar yaradılmasına, kitab fondlarının qorunub saxlanılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Bu məqsədlə o öz kitabxanasında olan kitabların siyahısını tutmuşdur. Bu siyahı "Camə-ül-təsnifi-Rəşidi" Rəşidin əsərlərinin külliyyatı adlanırdı. Bu siyahını həmin kitabxananın kataloqu kimi qiymətləndirmək olar. Maraqlıdır ki, Rəşidəddinin vəqfnaməsinin üçüncü fəslinin ikinci hissəsində bu kitabxananın qorunub saxlanması qaydalarından və s. bəhs edilir. Xacə Rəşid kitabxanaya böyük qiymət verirdi. O, dəfələrlə qeyd etmişdir ki, kitablar gələcək nəsillər üçün tarixi, elmi mənbə hesab edildiyindən onu qoruyub saxlamaq zəruridir. Bu məqsədlə o, həm öz əsərlərinin, həm də digər qiymətli nadir kitabların üzünü köçürtdürüb ölkənin ayrı-ayrı kitabxanalarına göndərirdi. Məqsəd bu idi ki, bu əsərlərdən biri hər hansı bir kitabxanada itə, başqasında saxlanılıb, gələcək nəsillər çatdırılsın. O, öz əsər-

lərinin kitabxanada saxlanmasına ciddi diqqət yetirirdi. Kitabxanada Xacə Rəşidəddinin böyük miqdarda əsərləri saxlanılırdı. O, ayrı-ayrı əsərləri ilə yanaşı, əsərlərini toplayıb "Camə-ül-təsnifi Rəşidi" («Rəşidin əsərləri külliyyatı» adı ilə şəkil və cədvəllərlə birlikdə qalın külliyyat düzəldib Rəberrəşid kitabxanasında saxlayırdı. O, vəfat etdikdən sonra kitab və kitabxanadan ayrılmamaq üçün Rəb-i-Rəşid Universitetindəki kitabxana binasının ortasında özünə məqbərə də düzəltmişdir.

1318-ci ildə Rəşidəddin öldürüldükdən sonra bu zəngin elm və mədəniyyət mərkəzi onun düşmənləri tərəfindən dağıdılmışdı. Bu kitabxananın o dövrdə dağıdılmasına baxmayaraq həmin kitabxanada toplanmış, tərtib edilib hazırlanmış, minatürlərlə, gözəl rəsmlərlə bəzədilmiş qiymətli və nadir kitablar Şərqi ölkələrinin böyük kitabxanalarında, həmçinin Avropa ölkələrinin kitabxanalarında uzun müddət saxlanmış, hətta bir çoxları zamanımıza belə gəlib çıxmışdır. Belə bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Rəşidəddin tərəfindən yazılmış və həmin kitabxanada xəttatlar tərəfindən üzünə köçürülmüş bəzi kitablar hazırda Paris Milli Kitabxanasında saxlanmaqdadır. Bu kitabxanadan başqa Rəşidəddin hələ öz sağlığından tikdirdiyi məqbərəsində bir kitabxana da təşkil etmişdi. Bu kitabxanada oxuculara azad istifadə etmək və kitabların üzünü köçürmək üçün şərait yaradılmışdı. Göründüyü kimi, görkəmli alim, dövlət xadimi Rəşidəddinin fəaliyyətində ölkədə kitabçılığın inkişaf etdirilməsi, zəngin kitabxanalar ya-

radılması, onların qiymətli və nadir kitablarla təchiz edilməsi mühüm yer tutmuşdur.

XIII-XIV əsrlərdə yaradılmış saray kitabxanaları içərisində "Sultaniyyə" kitabxanası da mühüm yer tuturdu. Azərbaycanın Sultaniyyə şəhərini Sultan Məhəmməd Xudabəndə Elçaytu (1304-1316) tikdirmişdir. 1304-cü ildə Qazan xanın vəfatından sonra hakimiyyəti ələ keçirən Sultan Məhəmməd Xudabəndə Elçaytu paytaxtı Təbrizdən Sultaniyyəyə köçürtdü. Tarixi qaynaqlarda göstərilir ki, XIV əsrin birinci yarısında Sultaniyyə şəhəri xeyli böyümüş, məscidlər tikilmiş, mədrəsələr fəaliyyətə başlamışdı. Həmçinin Dar-üş-Şəfa (xəstəxana) və böyük kitabxana təşkil etmişdir. Bu kitabxananın zəngin və nadir fondu olmuşdur. Kitabxana haqqında məlumatın olmaması onun fəaliyyətini geniş təhlil etmək imkanı vermir. Kitabxananın XVIII əsrə qədər fəaliyyət göstərməsi ehtimalı vardır.

O dövrdə dövlət kitabxanaları adlandırılan göstərdiyimiz kitabxanalarla yanaşı, Təbrizdə məscid kitabxanaları, mədrəsə kitabxanaları və zəngin şəxsi kitabxanalar da mövcud idi. Məlumdur ki, bir qayda olaraq orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində mövcud olan məscidlərdə əsasən dini kitablardan ibarət çox da böyük fonda malik olmayan kitabxanalar təşkil edilirdi. Böyük və qədim məscidlərin kitabxanaları da böyük olurdu. O dövrə aid məscidlərin sənədlərindən məlum olur ki, məscidlərdə bu kitabxanaları idarə etmək üçün xüsusi kitabdar ştatı mövcud imiş. Kitabxanalar kitabların qorunub saxlanmasına, onun istifadəyə verilməsinə, yeni kitablar əldə edilməsinə məsul idilər.

Məscidlər müqəddəs dini müəssisələr hesab edildiyindən müharibələr, talanlar zamanı onlar toxunulmaz qalırdı. O dövrdə məscidlərə kitab vəqf etmək savab iş hesab edildiyindən məscidlərdə qiymətli əlyazmaların toplanması xeyli genişlənmişdi. Adlı-sanlı ruhanilər, din xadimləri, görkəmli alimlər və onların ailələri qiymətli kitabları məscidlərə vəqf edirdilər. Bu da bir tərəfdən məscid kitabxanalarının fondunun artmasına səbəb olur, digər tərəfdən, onların əhəmiyyətini artırırdı. Məscid kitabxanaları qapalı müəssisələr olsalar da kitab toplayıb saxlamaq, gələcək nəsillərə çatdırmaq işində onların böyük rolu var idi. Heç də təsadüfi deyil ki, zamanəmizə gəlib çatan bir çox qiymətli kitablar, hətta elmi kitablar məscid kitabxanalarında qorunub saxlanılmış, zamanəmizə gəlib çıxmışdır. Belə ehtimal etmək olar ki, müxtəlif vaxtlarda Təbrizdə tikilmiş məscidlərdən "Cümə" məscidində "Tacəddin Əlişah" məscidində (1311), "Ustad-şagird", "Süleymaniyyə" və "Əlaiyyə" (1340-1343) məscidlərində, "Göy məscid", "Nəsryyə" məscidi və s. məscidlərdə kitabxanalar olmuşdur.

XVII əsrin ortalarında Təbrizdə 350 məscid var idi. Həmçinin orta əsrlərdə mədrəsələrin yanında da kitabxanalar təşkil edilirdi. Mədrəsələr dini məktəblər olduğundan buradakı kitabların böyük əksəriyyəti dini kitablar olurdu. Eləcə də orada olan əsərlərin böyük əksəriyyətini tədris xarakterli ədəbiyyat, əsasən Quran və onun şərhinə aid ədəbiyyat təşkil edirdi. Bununla belə, mədrəsə kitabxanalarında görkəmli klassik şair və yazıçıların əsərlərinə, tarixi əsərlərə, bəzi halarda isə

elmi əsərlərə rast gəlmək olurdu. Belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, mədrəsələr kitabların üzünün köçürülüb yayılmasında da yaxından iştirak edirdilər. Mədrəsədə təhsil alan tələbələr, kitab üzünü köçürməkdə, onları mədrəsə kitabxanalarına bağışlamaqda, beləliklə də onların fondunun zənginləşməsində az iş görmürdülər.

XIV-XV əsrlərdə Təbrizdə və Azərbaycanın digər böyük şəhərlərində xeyli mədrəsə var idi. Mədrəsələr üçün xüsusi binalar tikilməsinə diqqət artmışdı. Bu dövrdə Təbrizdə «Tacəddin Əlişah» mədrəsəsi, Rəşidəddinin oğlu Qiyasəddin Məhəmmədin «Qiyasiyyə» mədrəsəsi, Əmir Şeyx Həsən Cələri mədrəsəsi, Şeyx Üveys mədrəsəsi, Sultan Əhməd Cələri mədrəsəsi, Cahən Şahın arvadı Bəyim tərəfindən tikdirilmiş «Müzəffəriyyə» və «Bəyim» mədrəsəsi, Ağqoyunlu hökmdarı Uzun həsənin «Nəsiyyə» mədrəsəsi və s. mövcud idi. Bu mədrəsələrin hamısının yanında kitabxana var idi.

Sultan Əhməd Cələri və Uzun Həsənin «Nəsiyyə» mədrəsələrinin kitabxanaları daha zəngin idi. Sultan Əhməd Cələri mədrəsəsi kitabxanasında çoxlu nadir kitablar saxlanılırdı. Görkəmli Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin qiymətli əlyazmalarının bir çoxu və həmçinin öz əli ilə yazdığı kitab «Cələri» mədrəsəsi kitabxanasında saxlanılırdı. «Nəsiyyə» mədrəsəsi kitabxanasında 50 nəfər işçinin olması haqqında məlumat bu kitabxananın xeyli zəngin olması haqqında fikir söyləmək imkanı verir.

Tarixçi S.M.Onullahi göstərir ki, «Müzəffəriyyə» və «Nəsiyyə» kitabxanaları I Şah İsmayıl və Şah Təhməsinin hakimiyyəti dövründə də fəaliyyət göstərmişdi.

Həmin dövrdə «Müzəffəriyyə» kitabxanasının rəisi əvvəl şair İsmayıl Kəmal, sonra Əmir Fəsih olmuşdur. «Nəsiyyə» kitabxanasına isə Əmir Feyzulla Hacı Bərməki başçılıq etmişdir.

Böyük kitabxanalardan biri də Sultan Yaqub tərəfindən təşkil edilmiş kitabxana idi. Bu kitabxanada da kitabxanaçılarla yanaşı, alimlər, rəssamlar, nəqqaşlar, cəldçilər və s. çalışırdı. Kitabxananın fondunda xeyli nadir kitablar toplanmışdı. XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanda kitabxanaların inkişafına onların ədəbiyyat fondunun çoxalmasına o dövrdə geniş inkişaf yolu tapmış kitabçılığın, xüsusilə xəttatlığın inkişafı olduqca müsbət təsir göstərmişdi. Xəttatlığın dövrün mühüm sənətlərindən birinə çevrilməsi, görkəmli xəttatların yetişməsi, ümumiyyətlə, kitabçılıq işinə diqqət və marağı xeyli artırmışdı. Azərbaycan kitabşünaslığında mühüm xidmətləri olan görkəmli alim Ə. Mirəhmədov çox haqlı olaraq yazır ki, «Əlyazma kitabı gərgin, çoxcəhətli bir əməyin məhsulu idi. Bu kitabın üzünün köçürülüb çoxaldılmasında xeyli adam iştirak edirdi. Dövrün «nəşirləri», «poliqrafistləri» olan bu kitab xadimləri xəttat, nəqqaş, müzəhib, səhhaf və mücəllidlər idi. Xəttatlıq, xoşnəfislik (kalliqrafiya) incəsənətin növlərindən biri olmaqla bərabər, kitab sənətinin çox vacib, həlledici bir sahəsidir. Müəlliflərdən sonra əsərin zəhmətini çəkən onun təsir dairəsini genişləndirən ikinci sima xəttatdır. Keçmişdə bunlara çox vaxt katib də deyilirdi.

Görkəmli xəttatlar tərəfindən üzünü köçürülmüş kitablara əksər hallarda məşhur rəssamlar gözəl rəsmlər və miniatürlər çəkir və beləliklə də gözəl kitabın bədii

tərtibatını gözəlləşdirirdilər. Xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş, rəssamlar tərəfindən bədii tərtibat verilmiş əlyazmaları rəssamlığın nəliyyətlərini əks etdirən qiymətli incəsənət əsəri kimi də nəzər-diqqəti cəlb edirdi. Məhz buna görədir ki, bu cür kitablara ölkədə böyük tələbat əmələ gəlmişdir. Dövlət xadimləri, görkəmli sərkərdələr, ayanlar, alim və yazıçılar qiymətli əlyazmaları əldə etməyə çalışırdılar. Kitaba əmələ gəlmiş bu tələbat kitab üzü köçürtmək işinin, xəttatlığın və kitabın bədii tərtibatının daha da inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaratmışdı. Bu dövrdə Azərbaycanda bir çox görkəmli xəttatlar yetişmişdi ki, onların yaradıcılığı bütün Şərqdə məşhur idi. Bunlardan Mahmud, Sərraf, Seyid Heydər, Səfər Təbrizi, Abdulla Seyrəfi, Cəfər Təbrizi, Mirəli və s. xüsusilə fərqlənirdilər. Bunlardan Abdulla Seyrəfi “Müsənnə” xəttini, Mirzəli isə “Nəstəliq” xəttini icad etmişdir. Seyrəfinin Təbriz şəhərində binalar üzərində yazıları bu günə qədər qalmaqdadır.

XV əsr Azərbaycan xəttatlarından Şəmsəddin Məhəmməd və Hüseyn Təbrizi böyük şöhrət qazanmışdılar. Olduqcu gözəl xətti olan Şəmsəddin Məhəmmədə “Şirin qələm” ləqəbi verilmişdir.

Kitabın bədii tərtibatında, o dövrün rəssamları mühüm rol oynayırdılar. İnsan surətini çəkməyi qadağan edən İslam dini rəssamlığın inkişafına mane olurdu. Ona görə də istedadlı sənətkarların böyük əksəriyyəti öz sənətlərini kitab miniatürləri yaratmaqda sınayırdılar. Məhz buna görədir ki, o dövrün ən qiymətli, dünya şöhrəti qazanmış rəsm əsərləri kitablarının bədii tərtibatı prosesində meydana çıxmışdır. Kitablara çə-

kilmiş miniatürlər öz incəliyi və bədiiyliyi ilə fərqlənirdi. Belə miniatürlə bəzədilmiş kitablər olduqca nadir nüsxələr hesab edilirdi. Məhz buna görədir ki, orta əsrlərdə meydana gələn Azərbaycan əlyazmaları öz gözəlliyi, bədii tərtibatı, qiymətli və təkraredilməz miniatürləri ilə bütün Şərqdə fərqlənirdi. Heç təsadüfi deyil ki, Azərbaycan rəssamlığı tarixində mühüm rol oynayan “İlk Təbriz” rəssamlıq məktəbi bu zaman əsaslandırılmışdı. Bu məktəb Azərbaycan kitabçılığının inkişafında, xüsusilə onun bədii tərtibatında mühüm rol oynamışdır. Rəşidəddinin tarixi əsəri olan “Cameub” tarixinin 1306-14-cü illərdə üzü köçürülən nüsxələrində, “İlk Təbriz” rəssamlıq məktəbinin yaradıcılıq nümunələri saxlanmaqdadır. O dövrdə üzü köçürülən “Şahnamə” əsərində isə Təbriz rəssamlıq məktəbinin ən yaxşı sənət nümunələri öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərdə çəkilmiş miniatürlər öz orijinallığı, xüsusi üslubu və zərifliyi ilə fərqlənirdilər. Kitablara rəssamlar tərəfindən verilən bədii tərtibatın bu cür gözəlləşməsi onlara marağı getdikcə daha da artırırdı. Azərbaycan kitabçılığının yeni mərhələdə inkişaf etməsi, kitabxana fondunun daha qiymətli kitablara zənginləşməsinə səbəb olurdu.

XIII-XV əsrlərdə kitabçılığın inkişafına kitabın yayılmasına səbəb olan amilərdən biri də o dövrdə kağız hazırlayan emalatxanaların yaradılması və kitab satan müəssisələrin, kitab dükanlarının meydana gəlməsi olmuşdur.

Təbrizdə kağız istehsal edən emalatxanalar hələ XIV əsrdə Rəşidəddinin saldırdığı “Rəb-i-Rəşidi” şəhərciyində təşkil edilmişdi.

§4.6 Azərbaycan feodal dövlətlərinin saray kitabxanaları

XIV əsrin axırı - XV əsrin əvvəllərində meydana gələn möhkəmlənən Azərbaycan feodal dövlətlərinin Şirvanşahların, Ağqoyunluların, Qaraqoyunluların, ərazisində mədəniyyət tədricən də olsa inkişaf edir, elm, ədəbiyyat, incəsənət, memarlıq sahəsində mühüm irəliləyiş baş verirdi. Feodal dövlətləri şəhərlərin inkişafına, yeni elmi, dini, maarif müəssisələrinin, karvansaraların tikintisinə diqqəti artırırdılar. Ölkədə yeni məscidlər tikilməyə, mədrəsələr və məktəblər açılmağa başlanmışdı.

XV əsrdə təşkil edilmiş, mədrəsələr içərisində Qaraqoyunlu dövlətinin başçısı Cahan şahın Təbrizdə tikdirdiyi Göy məscidin, Ağqoyunlu dövlətinin başçısı Uzun Həsənin yenə orada tikdirdiyi Nəsiriyə məscidinin, Şirvanşah I Xəlilullahın Bakıda Şirvanşahlar sarayında tikdirdiyi Şah məscidinin və onun Dərbənddə tikdirdiyi məhəllə məscidinin yanında çoxlu tələbələrin təhsil aldığı mədrəsələr yaranmışdı. Məscidlərdə təhsil alan tələbələrə dərs demək və mədrəsələri idarə etmək işi dövrün ən görkəmli alimlərinə tapşırılırdı.

Ərdəbil şəhərində “Dar-ül-irşad” adı ilə məşhur olan Şeyx Səfi məqbərəsi şüəliyi təbliğ edən bir mədrəsəyə çevrilmişdi. Şeyx Səfi məqbərəsinin yanında təşkil edilmiş kitabxana öz dövrünün ən zəngin kitabxanalarından birinə çevrilmiş və XVI əsrdə dünya şöhrəti qazanmış əlyazmaları kitabxanasına çevirmişdir.

Məscidlər tikmək, mədrəsələr və məktəblər açmaq təkcə mərkəzi şəhərlərdə deyil, ölkənin digər şəhərlərində də həyata keçirilmişdir. Ölkədə məscid, mədrəsə məktəblərinin böyük şəbəkəsi yaranmışdı. Ölkə miqyasında onlarla təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərir ki, bu da Azərbaycanda maarifin inkişafında böyük nəəliyyətlər qazanmağa gətirib çıxarırdı.

XV əsrin feodal dövlətləri maarif işində mədrəsələrin fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirir, onun təşkili və fəaliyyətini genişləndirməyə hər cür şərait yaradırdılar. Buna misal olaraq Ağqoyunlu dövlətinin başçısı Yaqub padşahın 1488-ci ildə mədrəsələrin təşkili və fəaliyyəti ilə bağlı imzaladığı fərman maraqlıdır: “Hakimlər, vəzirlər, divan əhli, müstəfilər, Şirvanın bütün bələdiyyə idarəsinin xidmətçiləri bilsinlər ki, elm və maarifin, hikmət və fəzilətin yüksəldilməsi məqsədilə cəmiyyəti-xeyriyyə təşkil olunur. O cümlədən mən Sultan Yaqubun əmri ilə bu müqəddəs Xəlifənin dövründə anamın adına olan Şiraz mülkündə yüksək bir mədrəsə təşkil edilsin”

Feodal dövlətləri mədrəsələrin təşkili işinə xüsusi əhəmiyyət verdiklərindən Azərbaycan şəhərlərinin hamısında mədrəsələr var idi. Mədrəsələr əsasən ruhanilərin ixtiyarında olmasına baxmayaraq burada dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlərdə öyrədilirdi. Mədrəsə təhsili görmüş adamlar öz dövrünün yüksək ziyalı insanları hesab edilirdilər. Məktəblərin və mədrəsələrin inkişafı ölkədə təhsil sistemini genişlənməsinə səbəb olmuşdu. Ölkədə müəllimlərin, elm adamlarının, tələbələrin sayı çoxalmışdı. Bu da öz növbəsində ölkədə kitaba böyük

tələbat yaratmışdır. Mədrəsələrdə təhsil alan tələbələr və müəllimləri dərsliklə və digər kitablarla təmin etmək zərurəti meydana çıxmışdı.

Məhz buna görədir ki, bu dövrdə mədrəsələr kitabların nüsxələrini çoxaltmaq, mədrəsə kitabxanalarını zənginləşdirmək üçün kitab üzünü köçürmək işinə xüsusi diqqət yetirir, tələbələr bu mühüm işə cəlb edildilər.

Bu dövrdə feodal dövlətlərində kitabxanaçılığın və kitabxana işinin inkişafı sahəsində mühüm işlər görülmüşdü. Bütün təhsil və dini müəssisələrdə kitabxanalar təşkil etmək təhsil sistemini və maarifi inkişaf etdirməyin əsas amili hesab edilirdi. Tarixi qaynaqlarda bu dövrdə təhsil müəssisələrinin yanında onlarla kitabxanaların yaradılması və fəaliyyəti haqqında məlumatlara rast gəlirik.

Azərbaycan hökmdarlarının saraylarında böyük kitabxanalar təşkil etmək bir ənənəyə çevrilmişdi. Şirvanşahlar sarayında hələ XII əsrdən yaranıb fəaliyyət göstərən zəngin kitabxanalar bərpa edilirdi. Şirvanşahlar kitabxanasının işinə böyük diqqət yetirdiklərindən bu böyük mədəniyyət mərkəzi sonrakı əsrlərdə də öz fəaliyyətini davam etdirmişdi. Tarixi qaynaqlar da göstərir ki, Şamaxı və Şirvanşahlar sarayı nəzdində olan kitabxanalarda kitabların üzünü köçürmək üçün görkəmli xəttatların fəaliyyət göstərdiyi emalatxanalar var idi. Belə emalatxanalar kitabı istehsal etmək üçün öz ətrafında istedadlı rəssamlar, cildçilər, nəqqaşla, zərkublar toplamışdılar. Bunların yaratdığı əsərlər öz dövrünün ən gözəl sənət inciləri hesab edilirdilər. Şirvanşahlar saray kitabxanasına məxsus bir çox nadir əsərlər Şərq və

Qərb ölkələrinin böyük kitabxanalarında saxlanılmaqdadır. Britaniya Muzeyi Kitabxanasında saxlanılan “Şamaxı antologiyası” belə qiymətli kitablardandır. 12 şairin «Divan»larından seçilərək tərtib edilmiş, gözəl nəstəliq xətti ilə köçürülmüş, nəfis miniatürlərlə bəzədilmiş bu antologiya qiymətli sənət nümunəsidir.

XV əsrin 30-cu illərindən möhkəmlənməyə başlayan Qaraqoyunlu dövləti Azərbaycanın mədəni inkişafında və Azərbaycan xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə Cahanşahın (1438-1467) hakimiyyəti illərində Qaraqoyunlu dövləti möhkəmlənmiş, ölkənin inkişafında böyük iqtisadi və mədəni tərəqqi baş vermişdi. Maarifin, elmin, ədəbiyyatın, incəsənətin inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşan Cahanşah maarif və mədəniyyətin inkişafında bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirmişdi. Cahan şahın həyata keçirdiyi mədəni tədbirlər içərisində kitabçılıq və kitabxana işi də mühüm yer tuturdu.

Qaraqoyunlu dövlətinin başçısı Cahan şah elmin, mədəniyyətin inkişafına böyük qayğı göstərirdi. O, həm də istedadlı şair idi. “Həqiqi” təxəllüsü ilə Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazırdı. Sarayda ədəbi məclis təşkil etmişdi. Bu məclisdə o dövrün görkəmli şairləri öz yeni bədii əsərlərini oxuyub müzakirə edirdilər. Cahan şahın bədii yaradıcılığı haqqında XV əsrdə yaşayıb-yaratmış Əbdülrəhman Saminin “Risaleyi-minşaat” adlı əlyazmasında qiymətli fikirlər söyləmiş, onun şeirlərindən parçalar verilmişdir. Qaraqoyunlu Cahan şahın divanı və Azərbaycan dilində yazdığı şeirlər məcmuəsi XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının qiymət-

li yadigarlarından. Öz dövrünün şer-sənət adamı, görkəmli ziyalı olan Cavan şah kitabçılığın inkişafına və yaradılmasına da xüsusi diqqət yetirirdi. O, Təbrizdə tikdirdiyi "Göy məscid"də, Ərdəbildə tikdirdiyi "Şeyx Səfi türbəsi"ndə və Təbrizdə Şah sarayında zəngin kitabxanalar yaratmışdı. Təbriz kitabxanası qaraqoyunluların ən zəngin dövlət kitabxanası idi. Kitabxananın fondunda Cahan şahın xüsusi qayğısı ilə çox nadir və qiymətli əlyazmalar toplanmışdı. Kitabxananın fondunda Azərbaycan dilində də əlyazmalar saxlanılırdı. Kitabxanaların təşkili və idarə edilməsində görkəmli alimlər, şairlər və ziyalılar iştirak edirdilər.

Qaraqoyunlu dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycan xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynayan ağqoyunlular hakimiyyəti XV-əsrin ikinci yarısında daha da möhkəmləndi. Ağqoyunlu dövləti qüdrətli bir dövlətə çevrildi. Ölkənin ictimai-iqtisadi həyatında böyük canlanma baş verdi, elm və mədəniyyət inkişaf etməyə başladı. Elm və mədəniyyətin inkişafı kitabçılığın və kitabxanaların inkişafı üçün də əlverişli şərait yaratmışdı. Ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda çox qiymətli kitabxanalar yaranmışdı. Bunlara misal olaraq Uzun Həsənin kitabxanasını, Sultan Xəlil kitabxanasını və Sultan Yaqub kitabxanasını göstərmək olar. Bunlardan başqa Təbrizdə bir neçə kitabxana da fəaliyyət göstərir. Onlardan "Nəsryyə" məktəbinin kitabxanası, "Müzəffəriyyə" məktəbinin kitabxanası, Həmzə bəy Ağqoyunlunun kitabxanası və s. daha çox tanınırdı. Bu kitabxanalar içərisində "Nəsryyə" məktəbinin kitabxanası uzun müddət fəaliyyət

göstərməklə ən zəngin məktəb kitabxanası olmuşdur. Tarixi mənbələrdə bu kitabxananın Səfəvilər sülaləsinin axırına qədər fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumatlar vardır.

Uzun Həsən dövründə kitabçılığın inkişafı, beynəlxalq kitab mübadiləsi sahəsində də mühüm işlər görülmüşdür. Dünyanın bir çox dövlətləri ilə diplomatik əlaqəsi olan Ağqoyunlu dövləti Azərbaycan kitabının xarici ölkələrə göndərilməsi və xarici dillərdə olan kitabların öz ölkəsinə gətirilməsi üçün xüsusi tədbirlər həyata keçirir, xarici dillərdə olan qiymətli kitabların Azərbaycan dilinə tərcüməsini təşkil edirdi. Doğrudur, xarici dillərdən kitab tərcümələri əvvəlki illərdə də olmuşdur. Ancaq Uzun Həsən dövründə bu iş mütəşəkkil xarakter daşımağa başlamışdır. Bu işdə ona diplomatiya sahəsində fəaliyyət göstərən anası Sara Xatun yaxından kömək edirdi. O, xarici ölkələrə gedərkən özü ilə milli kitabımızı yaymaq məqsədi ilə Azərbaycan kitabları aparıb, xarici dövlətlərin kitabxanalarına hədiyyə edirdi. Səfərdən qayıdarkən isə saray kitabxanası üçün xarici dillərdə qiymətli kitablar gətirirdi. Sara Xatun xarici dillərdə kitabların ölkəyə gətirilməsi ilə kifayətlənmir, onların ana dilimizə tərcümə edilməsi işinə də rəhbərlik edirdi. Görkəmli diplomat və siyasətçi kimi tanınan Sara Xatun ölkədə mədəniyyətin inkişafında mühüm işləri ilə məşhurlaşmışdı. O, mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi işində oğlunun ən yaxın köməkçisi olmuş, oğlunun müdrik bir dövlət başçısı, görkəmli alim kimi yetişdirilməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdi. Uzun Həsən ardıcıl olaraq sarayın geniş salonunda

görkəmli alimlərin iştirakı ilə elm, mədəniyyət məsələlərinə və ayrı-ayrı kitablara dair müzakirə – mübahisələr keçirir yeni kitablar haqqında söhbətlər aparırdı. Belə müzakirələrin saray kitabxanasının kitablarla komplektləşməsi işində böyük əhəmiyyəti var idi. Yeni kitablar haqqında məlumat alan kitabxana tezliklə onu əldə etməyə çalışırdı. Uzun Həsən “Qurani Kərimi” ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə etdirmişdi. O deyirdi ki, müqəddəs kitabı türkcə (azərbaycanca) oxumaq da ibadətdir və savab qazanılır. Bu tərcümə zamanəmizə qədər qalmaqdadır.

Beləliklə, Uzun Həsən dövründə kitabxanaların xarici dillərdə kitablarla komplektləşdirilməsi və kitabxanalar arasında beynəlxalq kitab mübadiləsinin təşkili sahəsində də ardıcıl siyasət yeridilmişdir. Bu da kitabxanaların fondunun zənginləşməsinə, onun bəşəri xarakter daşmasına səbəb olmaqla, beynəlxalq kitab mübadiləsinin, Şərq ilə Qərb kitabxanaları arasında əlaqələrin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ağqoyunlu dövləti saray kitabxanasının banisi Uzun Həsən olmuşdur. Təbriz paytaxt elan edildikdən sonra Uzun Həsənin təşəbbüsü ilə dövlət kitabxanası (saray kitabxanası) yaradılmışdı. Kitabxananın ətrafında çoxlu alimlər, rəssamlar, xəttatlar, yazıçı və şairlər toplanmışdı. Həmçinin Uzun Həsən Təbrizin Sahibət meydanında “Nəsryyə” adlanan kompleks tikdirmişdi. Dövrünün ən gözəl memarlıq abidəsi olan bu kompleksdə mədrəsə və böyük kitabxana təşkil edilmişdi. Bu kitabxanada 50 nəfər kitabxana işçisi çalışırdı. Kitabxananın müdiri vəzifəsi o dövrün görkəmli

ziyalısı Əmir Feyzulla Hacı Bərməkiyə tapşırılmışdı. “Nəsryyə” kitabxanasının 1780-ci ilə qədər fəaliyyət göstərməsi onun cəmiyyətin mədəni və təhsil həyatında çox mühüm yer tutmasına sübutdur.

Bundan başqa, tarixi mənbələrdə Uzun Həsənin “Əməliyyati-kitabxanayi humaün” kitabxanasında 58 mahir xəttat və rəssamın işləməsi haqqında məlumat vardır. O dövrdə “Nəstəliq” xəttini icad etmiş xəttat Mir Əli Təbrizi bu kitabxanada fəaliyyət göstərirdi.

Ağqoyunlu Baysunqurun saray kitabxanasında isə 45 xəttat işləyirdi. Məşhur xəttat Səfər Təbrizi bu kitabxanaya uzun müddət rəhbərlik etmişdir.

Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsəndən sonra hakimiyyətə gələn Ağqoyunlu hökmdarları da bir ənənə olaraq saray kitabxanalarının qayğısına qalır, işin təşkili, yeni binaların tikilməsi üçün vəsait ayırmaqla onların fəaliyyətini davam etdirməsinə çalışırdılar. Uzun Həsəndən sonra hakimiyyətə gələn Sultan Xəlil də saray kitabxanasının inkişaf etdirilməsi üçün xeyli iş görmüş, kitabxana üçün qiymətli əlyazmalar almağa, əlyazmaların üzünün köçürülüb saxlanılmasına səy göstərmişdi.

Uzun Həsənin vəfatından sonra onun oğulları kitabxana işi sahəsində xeyirxah işlərini davam etdirmiş, ümumiyyətlə, atalarının qoyub getdiyi mədəni irsi də qorumağa çalışmışdılar. Bu sahədə Sultan Yaqub xüsusilə fərqlənirdi.

Uzun Həsənin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub atasının siyasətini davam etdirmiş, onun tikdirdiyi böyük memarlıq

abidəsi olan Saray kompleksini yenidən qurmuş, kompleksə bir çox yeni binalar artırmışdı. O, özünün tikdirdiyi səkkizküncü və hər bir hissəsi səkkiz otaqdan ibarət olan bu əzəmətli kompleksə “Həst-behişt” (“Səkkiz cənnət”) adını vermişdi. Bu kompleksdə padşahın şəxsi imarətindən başqa 100 çarpayılıq xəstəxana, müxtəlif əlyazmalar və qiymətli kitabların toplandığı zəngin kitabxana, məscid, hamam, böyük park və digər müəssisələr yerləşmişdi.

Sultan Yaqub öz dövrünün görkəmli ziyalılarından biri, tanınmış şair idi. Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazırdı. O, həm şair, həm də dövrün bilikli alimi olduğundan mədəniyyətin, şer və sənətin, elmin inkişafına böyük qayğı göstərir, ölkədə kitab mədəniyyətinin, kitabxana işinin inkişafı üçün tədbirlər görürdü. Kitabxanaların yeni kitablarla zənginləşməsi üçün vəsaitini əsirgəmirdi. O ölkə daxilində mövcud olan kitabları əldə etməklə kifayətlənmir, xarici ölkələrdən də kitab almaq işini zəruri hesab edirdi. Sultan Yaqub kitabların yayılması işinə də böyük əhəmiyyət verirdi. Sarayda şair və alimlərin böyük bir məclisini düzəltdirmişdi. Burada da yeni kitablar oxunub müzakirə edilir, qiymətli əsərlər oxucuların mühakiməsinə verilir və alıcılara tövsiyə edilirdi. Saray kitabxanası ilə yanaşı, burada kitab dükanı da var idi. Sultan Yaqub sarayında yerləşən kitab mağazasında dövrün görkəmli ziyalılarından biri olan Xatəli Təbrizi işləyirdi. Onu kitab həvəskarı-bibliofil kimi tanıyırdılar. Beynəlxalq kitab mübadiləsi və kitab ticarəti sahəsində mütəşəkkil işin təşkili, kitabçılıqla, kitabxanaçılıqla bağlı digər ənənə-

lər ölkəmizdə qonşu xalqların və dövlətlərin birgə səyi nəticəsində meydana gəlib formalaşırdı. Kitab mübadiləsi xüsusilə ərəb, fars və türk (Azərbaycan) dilləri anlaşılan bütün qonşu ölkələrdə fəal şəkildə həyata keçirilirdi.

Sultan Yaqubun gözəl memarlıq abidəsində yerləşən kitabxanası böyük kitab sarayını xatırladırdı. Burada kitablar yazılır, hazırlanır, üzü köçürülür, bütün kitab texnologiyasını keçir, kitabxananın fonduna daxil edilir və oxuculara verilir. Kitabxana kitabları toplayan, saxlayan, oxucuların istifadəsinə verən bir müəssisə olmaqla yanaşı, kitabı hazırlayan, istehsal edən bir müəssisə kimi də fəaliyyət göstərirdi. Kitabxanada dövrün tanınmış alimləri, şairləri, xəttatları, rəsamları, müzəhhibləri (kitabı qızıl suyuna çəkənlər), müsəhhibləri (korrektorlar), səhhafları (kitab cildləyənlər), kitab satıcıları və başqaları işləyirdilər.

Ölkədə mədəniyyətin inkişafına xidmət edən alim, şair və sənətkarlara böyük hörmət var idi. Onların fəaliyyəti dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyindən, yaradıcılıqları daha da təkmilləşir, Azərbaycan mədəniyyətinin çiçəklənməsinə şərait yaradırdı. Xalqımızın kitaba, mütaliəyə olan böyük tələbi bu mühüm işi daha da sürətləndirir, böyük ümumxalq əhəmiyyəti kəsb edən bir işə çevirirdi.

V FƏSİL

XVI-XVIII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA KİTABXANA İŞİ

§ 5.1. I Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti dövründə kitabxana işi

XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin meydana gəlməsi Azərbaycan tarixində olduqca mühüm rol oynadı. Bu dövlətin başında görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətai dururdu. 1510-cu ildə Azərbaycan və İranın hüduqlarını aşaraq geniş bir ərazi - Amu-Dəryadan tutmuş Fərat çayına kimi I Şah İsmayılın hakimiyyəti altına keçmiş, Səfəvilər dövlətinin qüdrəti xeyli artmışdı. K.Marks yazırdı: «Şah İsmayıl istilacı idi: 14 illik hakimiyyəti dövründə o, 14 əyalət fəth etmişdi».

Mərkəzləşmiş qüdrətli dövlətin yaranması, xarici basqınların nisbətən azalması, ölkənin iqtisadi tərəqqisi ölkədə elm və mədəniyyətin inkişafı üçün zəruri şərait yaratmışdı. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dilinin rolu artmış və təsir dairəsi genişlənmiş, şah sarayında, orduda Azərbaycan dilindən dövlət dili kimi istifadə edilməyə başlanmışdı. Şah İsmayıl Azərbaycan dilindən diplomatik yazışmalarda da istifadə edirdi. Belə bir fakt maraqlıdır ki, Çaldıran döyüşündən sonra Şah İsmayıl Macarıstan kralına Azərbaycan dilində iki məktub yazmışdı.

Görkəmli rus şərqşünası V.V.Bartold bu məsələdən danışarkən yazır: «Xənədanın təşəkkül etdiyi yerdə Azərbaycan əhalisi hələ o zaman türkcə (azərbaycanca) danışdı və nəticə etibarilə türk dili Səfəvilər dövlətində saray və ordu dili olaraq qaldı.»

XVI əsrdə Xətai, Həbib, Füzuli və s. kimi böyük şairlərin Azərbaycan dilində yazıb-yaratmaları Azərbaycan ədəbi dilinin xeyli zənginləşməsinə səbəb olmuş, bu dildə yazılan əsərlərin üzü köçürülüb geniş surətdə yayılmağa başlamışdı.

Şah İsmayıl özü də şair idi. O, Xətai təxəllüsü ilə Azərbaycan dilində əsərlər yazırdı. Onun elm və mədəniyyətə yüksək qiymət verməsi, ədəbiyyat, elm və incəsənət xadimlərinə himayədarlıq etməsi ölkədə elm və mədəniyyətin inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Səfəvilərin Şərqin xeyli hissəsini əhatə edən böyük bir dövlət yaratması Təbrizin paytaxt kimi rolunu xeyli artırmış, Şərq ölkələrində bir çox görkəmli alimlər, şairlər, rəsəmlər və digər sənətkarlar Təbrizə toplaşmışdı. Bu da Təbrizin o dövrdə Şərqin ən böyük mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə səbəb olmuşdu. Ölkədə elm və mədəniyyətin inkişafında Şah İsmayılın xüsusi xidmətləri var idi. Özü Azərbaycan dilində şeirlər yazan Şah İsmayıl ədəbiyyat, elm, incəsənət xadimlərinə himayədarlıq edir, elm, və mədəniyyətin inkişafı üçün tədbirlər həyata keçirirdi. XVI əsrdə bədii sənətkarlıq xüsusilə inkişaf etmiş, memarlıq sahəsində xüsusi müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdi. Olduqca böyük ictimai əhəmiyyətə malik olan tikintilər: körpülər, karvansara-

lar, məqbərələr, hamamlar, ovdanlar, məscidlər və s. tikilmişdi.

XVI əsrdə Azərbaycanda elmin və təhsilin inkişafında da nailiyyətlər qazanılmışdı. Astronomiya, tarixşünaslıq və fəlsəfə sahəsində bir sıra əsərlər yaranmışdı. Azərbaycanın bir çox böyük şəhərlərində: Təbrizdə, Ərdəbildə, Bakıda, Şamaxıda, Gəncədə, Naxçıvanda və s. məktəblər, ruhanilərin ixtiyarında olan dini məktəblər və mədrəsələr var idi. Bu da ölkədə təhsilin genişlənməsinə səbəb olurdu. Xalqın mədəni irsinin öyrənilməsinə geniş maraq əmələ gəlmişdi. Böyük mədəni və məlumat əhəmiyyətinə malik olan topluların təzkiyələrin meydana gəlməsi ədəbiyyatımızın öyrənilməsində xüsusi rola malik idi.

Görkəmli Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusi tərəfindən yaradılmış Marağa Rəsədxanasının bərpa edilməsi elmi fikrin inkişafına böyük təkan verdi. Bu işdə Şah İsmayıl tərəfindən Təbrizdən Marağaya göndərilən məşhur münəccim və riyaziyyatçı Qiyasəddin Şirazi mühüm rol oynamışdı. Həmin dövrdə ölkənin tarixinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, bir sıra orijinal tarixi əsərlər meydana çıxmışdı. Belə əsərlər içərisində Həsən bəy Rumlunun 12 cildlik «Əhsən-ət təharix» («Tarixlərin ən yaxşısı») əsərini göstərmək olar. Bu kitabın ancaq iki cildi, yəni XI və XII cildlər zamanəmizə qədər gəlib çatıb.

Bu dövrdə xəttatlıq sənəti xüsusi inkişaf yolu keçmiş və daha da təkmilləşmişdi. Təsviri incəsənətin mühüm sahəsinə çevrilən bu sənət olduqca kamilləşməklə yanaşı, həm də genişlənmişdi. Azərbaycanın

müxtəlif şəhərlərində: Təbrizdə, Şamaxıda, Gəncədə, Bakıda, Ərdəbildə, Naxçıvanda böyük xəttatlıq emalatxanaları yaranmışdı. Bu emalatxanalar əlyazma kitablarının üzünü köçürüb yayan, onları gözəl miniatürlərlə bəzəyən müəssisələr kimi şöhrətlənmişdi. Ölkədə kitabçılığın inkişafı bilavasitə bu müəssisələrin adı ilə bağlı idi. Kitabın üzünü köçürən ayrı-ayrı şəxslər, ayrı-ayrı xəttatlar olduğundan kitabların hazırlanıb meydana çıxması da fərdi xarakter daşıyırdı. Hər bir xəttatın şəxsi qabiliyyətinə, istedadına, fantaziyasına, bədii tərtibat bacarığına uyğun əlyazmalar meydana çıxırdı.

Belə kitablar olduqca baha olurdu. Bu cür qiymətli kitablar şah saraylarında, böyük məscidlərin kitabxanalarında və görkəmli adamların şəxsi kitabxanalarında saxlanılırdı.

O dövrdə təsviri incəsənətin bu sahəsində fəaliyyət göstərən xəttatlar içərisində Mövlana Məhəmməd Həsən Təbrizi, Mövlana Əla bəy Təbrizi, Əbdülbaqi Kitabnəfis və başqaları ən görkəmli sənətkarlar kimi xüsusilə fərqlənirdilər. Onların yaratdıqları əlyazmalar ən qiymətli sənət əsərləri kimi saray kitabxanalarının, böyük şəxslərin şəxsi kitabxanalarının bəzəyi idi. Bu dövrdə Azərbaycanda yaranmış nəfis əlyazmalar Avropada da geniş şəkildə yayılmışdı. Bu əlyazmalar Avropanın şəkil qalereyalarındakı məşhur rəsm əsərləri kimi böyük kitabxanaların fondlarını və şəxsi ev kitabxanalarını bəzəyirdi.

XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanda meydana gələn formalaşan rəssamlıq məktəbi XVI əsrin əvvəllərində özünün inkişafının ən yüksək mərhələsinə qalxmışdı.

Şərqi Rafaeli hesab edilən görkəmli Azərbaycan rəssamı Kəmaləddin Behzadın başçılıq etdiyi Təbriz rəssamlıq məktəbi dünya şöhrəti qazanmışdı. Bu məktəb öz dünyəviliyi, monumentallığı, dərinliyi, nikbinliyi ilə fərqlənirdi. Məşhur Təbriz rəssamı Seyid Əhmədin tələbəsi olan Behzad (1455-1535) 1506-cı ildə Heratdan Təbrizə köçmüş və yaradıcılığını burada davam etdirməyə başlamışdı. Təbriz rəssamlıq məktəbinin yetirmələrindən Ağa Mirək Təbrizi, Müzəffər Əli Nəqqaş, Hafiz Təbrizi də dövrünün görkəmli rəssamları kimi məşhur idilər.

Uzun müddət Səfəvi şahlarının sarayında fəaliyyət göstərən Kəmaləddin Behzad Şah İsmayıl Xətəinin ən çox hörmət etdiyi sənətkarlardan idi. O, Behzadın yaradıcılığına yüksək qiymət verirdi. Elmə, maarifə böyük qayğı göstərən Şah İsmayıl Xətəi Yaxın Şərqi görkəmli sənətkarlarını: şairlərini, alimlərini, rəssamlarını, xəttatlarını Təbrizə dəvət edir, onların fəaliyyətini genişləndirmək üçün şərait yaradırdı. Alimlərə, sənətkarlara böyük hörmət və qayğı Şah Xətəinin həyat devizinə çevrilmişdi. Şah İsmayıl Şərqi mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Heratı tutduqdan sonra Herat məktəbinə toplaşan bir çox alim, rəssam və xəttatı Təbrizə gətirmişdi. Bunların içərisində Herat və Təbriz miniatür məktəbinin banisi hesab edilən Kəmaləddin Behzad da var idi. Behzad görkəmli rəssam olmaqla yanaşı, kitabxana işini yaxşı bilən, kitabların hazırlanmasında böyük təcrübəsi olan bir sənətkar idi. O, Təbrizə gələndə Herat saray kitabxanasının rəisi vəzifəsində işləmiş, kitabçılıq və kitabxana işi sahəsində bacarıqlı təş-

kilatçı kimi özünü göstərmişdi. Herat miniatür məktəbinin yaranması və bu sahədə görkəmli rəssamların yetişməsi onun adı ilə bağlı olmuşdur. Onun Nizaminin əsərlərinə çəkdiyi miniatürlər bu gün də dünyanın böyük kitabxanalarında saxlanılmaqdadır. Behzad Təbriz miniatür məktəbinin yaranması və inkişafında böyük rol oynamış, Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində miniatür sənətinin tərəqqisinə böyük təsir göstərmişdi.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Şah İsmayıl Xətəi Kəmaləddin Behzadı çox yüksək qiymətləndirmiş, onun qayğısına qalmış, sarayda ona yüksək vəzifə tapşırırmışdı. O, həmçinin müharibələr zamanı əvvəlcədən sənət adamlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tədbirlər görürdü. Şah İsmayıl Xətəinin tədqiqatçılarından olan şərqşünas Ə.Məmmədov göstərir ki, Şah İsmayıl Xətəi 1514-cü ildə I Sultan Səlimlə başlanan müharibədən əvvəl məşhur rəssam Behzadın və öz şəxsi saray xəttatı Mahmud Nişapurinin düşmən əlinə keçməsindən ehtiyat edərək, onların salamat qalması üçün tədbir görmüşdü. Ə. Məmmədov yazır: «Sultan Səlim Şah İsmayıl ilə Çaldıran səhrasında yaxın bir məsafədə idi. «Kim bilir, bəlkə müharibədə öldüm və ya məmləkətimdə qarət və qarışıqlıq baş verdi, «deyərək Sultan Səlimin əlinə əsir düşməmək üçün əvvəl şah Mahmud Nəjmadı və ikincisi, misilsiz ustad rəssam Behzadı bir mağarada gizlətmişdi. Və «Sizin hişfinizi Allaha tapşırıdım»,- deyib müharibəyə getmişdi. O zaman ki, müharibədə məğlub olub qayıtdı, cümlədən əvvəl yuxarıda adları zikr olunanları tapmaq üçün həmin məhəl-

ləyə varıb diqqətlə axtardı. Hətta ki, onları gizlin saxladığı yerdə tapdı, Allaha şükür etdi.»

XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatında görkəmli yer tutan Şah İsmayıl Xətai qiymətli bir ədəbi irs qoyub getmişdir. Özünün şer və poemalarını doğma Azərbaycan dilində yazan Xətai Azərbaycan dilinin inkişafında, zənginləşməsində, onun ədəbi dil kimi formalaşmasında bir sənətkar kimi olduqca böyük rol oynamışdır. Şahın özünün Azərbaycan dilində yazıb-yaratması, şah sarayında bu dildən istifadə edilməsi bu dilə olan marağı artırmış, Azərbaycan dilində yazıbyaradan çoxlu şair və yazıçıların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Bu, həmçinin Azərbaycan kitabçılığının inkişafına böyük təkan vermiş, Azərbaycanın bütün əyalətlərində, şəhər və qəsəbələrində Azərbaycan dilində kitabların çoxalmasına, kitabxana fondlarında Azərbaycan dilində kitabların artmasına səbəb olmuşdu.

Şah İsmayılın bizə gəlib çatan ədəbi irsi içərisində Azərbaycan dilində yazdığı «Divan», lirik qoşmalar, didaktik mənzumələr, «Dəhnamə» poeması və «Nəsihətnamə» adlı məsnəvi vardır. Şah İsmayılın poeziyasının diqqətlə təhlili göstərir ki, bu poeziya çox vaxt onun siyasi-ictimai fəaliyyəti ilə birləşmiş, dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət etmişdir. Xətainin əsərlərində elmə, maarifə, fəlsəfəyə, tərbiyə prosesinə böyük hörmət, insanlara mühüm əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaqda sözün, kitabın böyük qüdrətə malik olmasına inam vardır. Onun bir sıra lirik şerləri və qoşmaları, «Nəsihətnamə» məsnəvisi və «Dəhnamə» poeması buna parlaq misaldır.

Şair bir şerində sözün qüdrətini tərif edərək yazır:

*Sözünü bir söyləyənin
Sözünü edər sağ bir söz.
Pir nəfəsin dinləyənin
Yüzünü edər ağ bir söz.*

*Söz vardır kəsdirər başı,
Söz vardır kəsər savaşı,
Söz vardır ağulu aşı,
Bal ilə edər yağ bir söz.*

*Şah Xətai ayatından,
Sözün söylə öz zatından,
Olmaya kim, pir qatından
Səni edər irag bir söz.*

Bu şer parçasından göründüyü kimi, şair sözün ecazkar qüvvəsinə yüksək qiymət vermişdir.

Şah İsmayıl qoşmalarında öz tərəfdaşlarını elm öyrənməyə, kəlam sahibi olmağa, şeri, musiqini, sevməyə, cəmiyyətin qanunlarını, həyatın sirlərini öyrənməyə çağırır. O yazır:

*Bu gün ələ almaz oldum mən sazım,
Ərşə dirək-dirək çıxar avazım,
Dörd şey vardır bir qarındaşa lazım,
Bir elm, bir kəlam, bir nəfəs, bir saz.*

Şah İsmayıl Xətai xalqın tərbiyə edilməsində poeziyanı, yazılı abidələri, sözün bütün qüdrətini özündə toplayan kitabın gücünə böyük inam bəsləyir, öz siyasi

hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsində ondan istifadə etməyə çalışırdı.

Məhz buna görədir ki, öz hakimiyyətinin ilk illərindən Şah İsmayıl Xətai kitabxanalar təşkil edilməsi işinə xüsusi diqqət yetirməyə başladı.

Görkəmli şərqşünas-alim H. Araslı yazır ki, «hələ XVI əsrin ilk günlərindən siyasi fəaliyyətə başlayan Şah İsmayıl Xətai (1502-1524) qədim Ağqoyunlu sarayının bütün mədəni irsinə sahib olub. Təbrizdə öz sarayında və Ərdəbildə Şeyx Səfi məqbərəsində böyük kitabxana təşkil etməyə müvəffəq olmuşdu. Bu kitabxananın əsası hələ XV əsrin axırlarında Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin hökmdarlığı dövründə qoyulmuş, onun oğlu Sultan Yaqub tərəfindən inkişaf etdirilmişdi. Sultan Yaqubun kitabxanasında çox qiymətli əlyazmaların olması haqqında məlumat vardır. Bu əlyazmalar içərisində Əbdülrəhman Caminin əsərləri və digər nəfis əsərlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Şərqşünas-alim Ə.Məmmədov göstərir ki, Uzun Həsənin saray kitabxanasında «Əmələyi-kitabxaneyi humayun» deyilən 58 nəfərdən ibarət kitabxana məmurlarının xidmət etdiyi tarixi bir həqiqətdir.

Səfəvilər sülaləsinin banisi Şah İsmayıl görkəmli dövlət başçısı olmaqla yanaşı, istedadlı alim və şair idi. Onun sayəsində ölkədə Azərbaycan dilində yazılan kitabların sayı çoxaldı, Azərbaycan kitabı beynəlxalq arenaya çıxmağa başladı. Həmçinin Azərbaycan kitabxanalarının fondunda milli dildə kitabların sayının artmasına, Azərbaycan dilində kitab oxuyan oxucuların miqdarının çoxalmasına səbəb oldu. Şah İsmayıl Azər-

baycan dilində yazılan kitabların sayının çoxalmasına diqqət yetirməyi lazım bilirdi. O, özü Azərbaycan dilində yazır, Azərbaycan dilində kitab oxumağa üstünlük verirdi.

Şah İsmayıl kitab yaymaq, kitab yaratmaq və kitabxanalar təşkil edilməsi işinə xüsusi qayğı göstərirdi. Şah kitabxanasında saxlanılan kitabxanalara öz adı ilə yazılmış möhür vurulmasını məsləhət bilirdi. Kitablara şah möhürünün vurulması kitabın şah kitabxanasına məxsus olduğunu bildirməklə, onların itibitməsinə şərait yaradırdı.

Kitabxana işinə böyük diqqət yetirən Şah İsmayıl sarayda kitabxana üçün ən yaxşı otaqlar ayırmışdı və kitabxananın yaradılmasına, avadanlıqla təchiz edilməsinə, tərtibatına xeyli vəsait sərf etmişdi. Nizaminin, Firdovsinin, Əssar Təbrizinin, Sədinin əsərləri saray kitabxanasının rəllərini bəzəyirdi. Bu kitabxana üçün kitabların əldə edilməsinə, kitab fondunun yeni, qiymətli əlyazmalarla zənginləşməsi işi ilə Şah İsmayıl şəxsən maraqlanırdı. Kitabxana öz dövrünün ən zəngin kitabxanalarından biri hesab edilirdi. Bu kitabxanada demək olar ki, Şərqin ən nadir əsərlərinə rast gəlmək olardı.

Şah İsmayılın şəxsi təşəbbüsü sayəsində bu kitabxana dövlət kitabxanası səviyyəsinə yüksəlmiş, kitabxana haqqında ilk dövlət fərmanı imzalanmışdı. Görkəmli rəssam Kəmaləddin Behzadın kitabxanaya rəis təyin edilməsi haqqında olan bu fərmanda Kəmaləddin Behzadın şəxsiyyətinə, sənətinə böyük şahın etimadı və hörməti ifadə edilir. O, görkəmli, nadir rəssam, şaha

sədaqətli, bacarıqlı insan, Şah kitabxanasının böyük kollektivini idarə edən bir şəxs kimi göstərilir. Həmçinin fərmanda kitabxananın dövlət kitabxanası olması haqqında, o dövrdə kitabxananın quruluşu, kitabxana işçilərinin tərkibi haqqında çox qiymətli məlumatlar vardır. Bu fərman Şah İsmayıl tərəfindən 1522-ci ildə imzalanmışdı. Fərmanda göstərilirdi (*ixtisarla verilir*): «...Bu ölkədə zamanənin nadiri, rəssamların ustadı və müzəhhiblərin rəisi ustad Kəmaləddin Behzaddır. Onun çöhrə açan fırçasından Maninin ruhu xəcil olmuş və surət bəzəyən qələmindən «Ərtəng» (*Maninin kitabının adıdır-red.*) utandırılmışdır. O, həmişə başını qələm kimi lazımi işlərdən ötrü fərman xəttinə qoyaraq, itaət etmiş və ayağını hərgah kimi xilafət astanasının xidmət mərkəzində sabit etmişdir. Onu şahın lütfərinə və xalqının təvəccühlərinə şamil edib fərman verdik:

Bütün padşah kitabxanasının üzvləri və katibləri, rəssamlar və müzəhhiblər, cədvəl çəkənlər, bəzəkçilər, zərgublar və başqa adı çəkilənlərin işləri məmləkət daxilində rəislik məqamı ona (Behzada) bağışlanmış və əlaqədar edilmişdir. Bütün ziyalı əmrlər, misilsiz vəzirlər, padşah dərğahının naibləri, göylə fərqlənməyən sarayın elçiləri, ümumən, sultanlıq işinin müdirləri, divan işinin məsulları, şah kitabxanasının əhalisi qeyd olunmuş cəmiyyət ustad rəisliyinə tanılıb, kitabxananın işlərini onun səlahiyyətinə və nəzərinə çatdırırlar. O, şeyləri ki, lazım bilir onu yazsın və möhürünü etibarlı düşünməlidir. Onun məsləhət və sözünə, şah kitabxanası işlərinin saxlanması və buraxılmasına təcavüz və hörmətsizlik etməməli və bütün lazımi işlər ona məxsus

tanılmalıdır. O da görək əmanət və dəyanət surətini işıqlı qəlbinin səhifəsinə və xatirə lövhəsində təcəssüm etdirib, düzlük yolu ilə işə başlasın və bu yoldan çıxmasın Şahın bu fərmanını zati-alilərin imzası şərafinə yetişdi, imza ilə bəzədildi və etimad etsinlər».

Bu fərmanın şərtindən göründüyü kimi, Şah İsmayıl Xətəinin kitabxanası çox böyük kitabxana olmuş, burada müxtəlif sənət sahibləri olan onlarla görkəmli şəxslər işləmişdir. Ümumiyyətlə, kitabxananın böyük işçi kollektivi olmuşdur. Kitabxanada kitabxanəçilər, katiblər, rəssamlar, müzəhhiblər, cədvəl çəkənlər, bəzəkçilər, zərgublar fəaliyyət göstərirdilər. Deməli, kitabxana təkcə kitabı toplayıb saxlayan bir müəssisə deyildi. Burada xəttatlar tərəfindən kitabın üzü köçürülür, rəssamlar tərəfindən rəsmlərlə, miniatürlərlə bəzədilir, müzəhhiblər (qızıl suyu ilə yazan rəssam) tərəfindən qızıl suyu ilə işlənir, diaqramlar, cədvəllər və s. ilə təmin edilir, bədii tərtibat verilir, qiymətli materiallardan istifadə edilərək cildlənir, kitabxanaya təhvil verilirdi. Göründüyü kimi, kitabxana həmçinin əlyazma kitabının hazırlanması üçün lazım olan bütün iş prosesini və sənətkarları özündə birləşdirən bir mərkəz-kitab sarayı olmuşdur. Buradan aydın olur ki, orta əsr Şərq kitabxanaları öz quruluşu etibarilə Avropa kitabxanalarından, müasir kitabxanalardan o qədər də fərqlənmirdi. Şərqşünas alim, prof, B.K. Zaxoder Qazi Əhmədin «Kalliqraflar və rəssamlar haqqında traktat» əsərinin rusca tərcüməsinə yazdığı müqəddimədə göstərir ki, orta əsrlərdə kitabxana kitab saxlanılan otaqla yanaşı, kitablara bədii tərtibat vermək, onları bərpa etmək və

bəzəmək işlərilə məşğul olan emalatxanadan ibarət olmuşdur.

Orta əsr kitabxanamızın tarixinə dair ilk elmi məqalənin müəllifləri şərqşünas Ə. Minayinin və Ə. Rəhimovun belə bir fikri ilə razılaşmaq olar ki, orta əsr saray kitabxanaları üç şöbədən ibarət olmuşdur: Birinci şöbə kitabsaxlanan yer idi. Burada qiymətli materialdan hazırlanmış kitab rəfləri və təmtəraqlı geniş salonlar olurdu. Bu şöbədə kitabları toplayıb, xüsusi qaydalara görə düzüb saxlayan və oxuculara verən kitabxanaçılar işləyirdi. İkinci şöbə rəssam, xəttat və müzəhhiblər işləyən, yəni kitabın üzünü köçürən, onu gözəl rəsmlərlə bəzəyən, qızıl suyu ilə zینətləndirən sənətkarlara məxsus emalatxana idi. Üçüncü şöbə isə kitabı cildləyən emalatxanalardan ibarət olmuşdur.

Həmçinin orta əsr kitabxanalarının müdiri və işçiləri vəzifəsində çox görkəmli alimlər, rəssamlar, şairlər işlədiklərindən bu kitabxanalarda geniş elmi iş aparılır, bədii əsərlər, rəsm əsərləri nəfis incəsənət nümunələri yaradılırdı. Elmi müəssisələr olmadığından və yaxud az olduğundan kitabxanaların işində dövrün kitab mədəniyyəti haqqında elmi-məlumat fəaliyyəti də diqqəti cəlb edirdi.

Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə yaranmış kitabxanalardan biri də Ərdəbildə Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanası olmuşdur. Bu kitabxana dini kitabxana idi. Tarixi mənbələrdə orta əsr kitabxanaları içərisində Şeyx Səfi kitabxanasının adı çox tez-tez çəkilir. Bu kitabxananın əsasının Şeyx Səfi tərəfindən 1301-ci ildə Ərdəbildə təşkil edilən Səfi xanəgahının yanında qo-

yulmasını ehtimal edirlər. Səfi xanəgahları sufilərə təhsil və tərbiyə verdikləri üçün bir qayda olaraq onların yanında məktəblər və kitabxanalar təşkil edilirdi. Xanəgahlarda təşkil edilən kitabxanalarda əsasən dini kitablar saxlansa da, sufilərin təlim və tərbiyəsi üçün elmi ədəbiyyatın toplanmasına da diqqət yetirilirdi. Şeyx Səfi tərəfindən əsas qoyulan bu kitabxana az bir müddət içərisində öz dövrünün ən zəngin kitabxanalarından birinə çevirilmişdi. Şeyx Səfi təkcə Azərbaycanda deyil, bütün İranda, Orta Şərqdə yaxşı tanındığından bu kitabxanaya qiymətli kitablar göndərilirdi. Şeyx Səfi böyük şöhrətə malik olduğundan dövrün hökmdarları da ona böyük hörmətlə yanaşırdılar. Qazan xanın baş vəziri Xacə Rəşidəddinin ona ehtiram göstərərək məktub yazması dediklərimizə sübutdur. Şeyx Səfi bu kitabxanasının saxlanılmasına və inkişafına böyük diqqət yetirirdi. Bir qayda olaraq şeyxin bütün müridləri kitabxanaya kitab toplamaq işində yaxından iştirak edirdilər. Şeyx vəfat edərkən xanəgahda dəfn edildi. Beləliklə, ziyarətgaha çevrilmiş bu xanəgahın kitabxanasının zənginləşməsində onun canişinləri yaxından iştirak edirdilər.

Şah İsmayıl Xətai hakimiyyətə gəldikdən sonra bu kitabxanaya xüsusi qayğı göstərməyə başladı. O, Ərdəbil şəhərində babası Şeyx Səfinin şərəfinə əzəmətli bir məqbərə tikdirdi. Onun göstərişi ilə bu məqbərənin yanında olan zəngin kitabxana daha da genişlənməyə başladı. Şah İsmayıldan başlamış bütün Səfəvi hökmdarlarının nadir kitabları Şeyx Səfi məqbərəsindəki kitabxanaya verməsi və vəqf adı ilə təqdim etməsi bir

ənənəyə çevrilmişdi. Vəqf edilən kitabı satmaq və bağışlamaq qadağan olunduğundan, əsasən vəqf hesabına təkmilləşən Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanası xeyli zənginləşmişdi. Həmçinin Şah İsmayıl işğal etdiyi şəhərlərdən əldə etmiş olduğu qiymətli kitabları da bu kitabxanaya göndərirdi. 1510-cu ildə Herat şəhəri işğal edildikdən sonra Herat xəttatlıq məktəbində hazırlanmış ən qiymətli əlyazmalar da Ərdəbil kitabxanasına gətirilmişdi. Məhz buna görədir ki, bu kitabxana o dövrdə olduqca nadir və qiymətli əlyazmalara malik olan zəngin bir kitabxanaya çevrilmiş, uzun müddət fəaliyyət göstərə bilmişdi. Səfəvi dövlət başçılarının ənənəsinə görə hər bir padşah bu kitabxananın qeydinə qalmalı idi.

Səfəvilər hakimiyyəti dövründə hökmdarların öz kitabxananın olmasına baxmayaraq onlar Ərdəbil kitabxanasını yaddan çıxarmır, onun qeydinə qalır, kitabxanaların yeni kitablarla zənginləşməsinə diqqət yetirirdilər. Tarixi mənbələrə görə, 1607-ci ildə Şah Abbas babasının kitabxanasına külli miqdarda kitab göndərmişdi. Şeyx Səfi məqbərəsinin binası bütünlüklə dövlət tərəfindən qorunur, onun saxlanması üçün vəsait ayrılırdı. Bu ənənə bütün Səfəvi hökmdarları tərəfindən davam etdirilmişdi.

Məhz buna görədir ki, həmin kitabxana müntəzəm olaraq Şərqi ən nadir kitabları ilə zənginləşirdi. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın xarici dövlətlərlə ticarət əlaqələrinin genişlənməsi nəticəsində ölkəyə gələn səyyahların sayı xeyli çoxalmışdı. Belə səyyahlardan biri 1637-ci ildə Azərbaycana gəlmiş Qol-

şteyn Hersoqunun elçisi Adam Oleari olmuşdu. Oleari Ərdəbildə olarkən Şeyx Səfi məqbərəsinə getmiş, məqbərənin kitabxanası ilə tanış olmuşdu. O, öz xatirələrində məqbərə kitabxanasının zəngin fonda malik olmasını, orada ərəb, fars və türk (Azərbaycan) dillərində nadir kitablar toplandığını göstərir. O yazır: «...Şeyx Səfi kitabxanasında fars, ərəb və türk dillərində yazılan yüzlərlə kitab mövcuddur. Bu kitablar həm məzmunu, həm də tərtibi nöqteyi –nəzərindən dünyanın nadir kitablarındanır. Kitablar bağlı rəflərdə saxlanılır, dikinə deyil, üst-üstə qoyulmuş vəziyyətdə düzülmüşdü. Kitabların bir çoxu perqament üzərində yazılmışdı. Kitabların cildləri qırmızı dəridən idi. Qızılı rəngdə gül və yarpaq ilə bəzənmişdi».

1667-ci ildə Ərdəbildə olmuş hollandiyalı səyyah Yan Stereysin kitabxananın quruluşu haqqında fikirləri maraq doğurur. O yazır: «Kitabxanada kitabları düzülməsi və onların mühafizəsi üçün şkaflar üzərindən başqa, rəf üsulundan da istifadə edilirdi. Şkaflarda olduğu kimi, kitabxana rəflərində də kitablar bir-birinin üstünə yığılmışdı. Onların bəzilərinə qızılı və gümüşü parçalardan üz çəkilmişdi».

Səyyahların fikri Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanasının dünyanın ən zəngin və nadir kitab fonduna malik bir kitabxana olduğunu, kitabxanaya şahlar tərəfindən böyük qayğı göstərildiyini, müqəddəs bir yer hesab edildiyini bir daha təsdiq edir.

Səfəvilər sülaləsinin süqutundan sonra kitabxana Ərdəbildə öz əhəmiyyətini itirmişdi. Hakimiyyət başına gəlmiş yeni sülalə Səfəvilərə böyük hüsnirəğbət yara-

dan, onların keçmiş şöhrətini xatırladan bu ocağı söndürmək məqsədilə onu bir ovuc ruhanilərin ixtiyarına verdi. Tez bir müddət içində baxımsızlıq üzündən bu məqbərə və onun zəngin kitabxanası pis hala düşdü. Kitabxanaya yeni kitabların alınmaması onun əhəmiyyətini xeyli azaltmışdı.

1812-ci ildə Ərdəbildə olmuş məşhur «Hacıbaba» romanının müəllifi C.Moriyer kitabxana ilə maraqlanmış və kitabların olduqca pis vəziyyətdə saxlanmasını görmüşdü. O yazırdı ki, kitabların xeyli hissəsi kitab rəflərinə yığılmaq əvəzinə döşəməyə tökülmüşdü.

Tarixi mənbələrə əsaslanaraq demək olar ki, Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanası Şərqi ən zəngin və nadir kitab fonduna malik kitabxanalarından biri olmuş, XVI əsrin əvvəllərindən XIX əsrin əvvəllərinə, yəni 20-ci illərə qədər, düz 4 əsr fəaliyyət göstərmişdir. Şeyx Səfi məqbərəsi müqəddəs yer hesab edildiyindən bu kitabxana həmişə toxunulmaz qalmış, müntəzəm olaraq vəqf kitabları hesabına zənginləşmişdi.

XIX əsrin əvvəllərində rus şərqşünaslarının bu kitabxanada olduqca qiymətli nadir kitablar saxlanması haqqında ətraflı məlumatları var idi. Onlar bu qiymətli xəzinənin əldə edilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Bu barədə İ.K.Yenikolopovun «Qriboyedovun həyatı» adlı əsərində geniş məlumat verilir. İ.K.Yenikolopov göstərir ki, 1827-ci ildə şərqşünas Senkovski baş qərərgahın rəisi Qraf Dibiçə «İran kitabxanalarında saxlanılan nadir Şərq əlyazmalarının alınması haqqında» bir layihə təqdim edir. Qraf Dibiç Senkovskinin layihəsini Qafqaz canişini Paskeviçə göndərərək xahiş etmişdi ki, bu

məsələni nəzərdən qaçırməsın və göstərilən əlyazmaları axtarıb tapmağı və ümumiyyətlə, qiymətli əsərlərin yerini öyrənməyi Qriboyedova tapşırınsın.

Bu işə böyük əhəmiyyət verən Qriboyedov nə Yerevanda, nə də Naxçıvanda qiymətli əlyazmaları əldə edə bilmədi. Təbrizdə olan Abbas Mirzənin kitabxanası isə tamamilə müasir kitablardan ibarət idi. Qədim əlyazmalar yox dərəcəsinə idi. Şeyx Səfi məqbərəsində qiymətli əlyazmaların saxlanılmasını bilən Qriboyedov nə cür olur-olsun bu qiymətli xəzinənin ələ keçirilməsinə çalışırdı. Bu dövrdə Rusiya və İran arasında hərbi əməliyyat davam edirdi. Ərdəbili işğal etmək və orada olan kitabxanaları ələ keçirmək Qarabağda duran xüsusi qoşun dəstəsinə həvalə edilmişdi. Bu dəstəyə general Suxtelin başçılıq edirdi.

1828-ci il yanvarın 25-də general Suxtelin Ərdəbilə daxil oldu və Şeyx Səfi məqbərəsinə başçılıq edən ruhaniləri öz yanına çağıraraq Paskeviçin arzusunu onlara bildirdi. Mollalar əlyazmalar üçün pul istədilər. Onların tələbini general Suxtelin sözsüz yerinə yetirdi. Fevralın əvvəllərində əlyazmalar iki piyada rotanın mühafizəsi altında furqonlarda Tiflisə göndərildi. Peterburq Kitabxanasına göndərilməzdən əvvəl Tiflisdə əlyazmaların siyahısı tərtib edilmişdi. Guman etmək olar ki, siyahının tərtibində A.Bakıxanov iştirak etmişdir. Bu dövrdə Bakıxanov Qriboyedovla çox yaxın olmuşdu. Qriboyedov ondan ərəb dilini öyrənirdi. Həmçinin o dövrdə Qafqazda, İranda, Türkiyədə hərbi qənimət kimi əldə edilən kitabların siyahısının tərtib edilməsi A.Bakıxanova tapşırılırdı. Rusiya-Türkiyə müharibəsi

zamani rus qoşunları Axalsıxı alan zaman A.Bakıxanova və polkovnik N.N.Muravyova tapşırılmışdı ki, Axalsıxda Əhməd Paşa məscidinin yanında olan türk məktəbinin qiymətli kitablarını hərbi qənimət kimi götürsünlər. Bu kitabxanadan götürülmüş kitabların siyahısı da A.Bakıxanov tərəfindən tərtib edilmişdi.

Şeyx Səfi məqbərəsinin Tiflisə gətirilmiş kitablarının siyahısı tərtib edildikdən sonra Peterburqa göndərilmişdi. Bu kitablar o dövrdə Peterburq İmperator Kitabxanasına (indiki M.Saltıkov-Şedrin adına Rusiya Mili Kitabxanasına) verilmişdi. Bu kitabların bir çoxu indi də orada saxlanılmaqdadır.

Yekun olaraq demək olar ki, XVI əsrdə Azərbaycanda mərkəzləşmiş, qüdrətli Səfəvilər dövlətinin yaranması ölkənin iqtisadi cəhətdən inkişaf edib möhkəmlənməsinə böyük təsir göstərməklə yanaşı, mədəni inkişaf üçün də əlverişli şərait yaratmışdı. Bu nailiyyətlər içərisində kitabçılıq və kitabxana işi mühüm yer tuturdu. Qiymətli elmi və bədii əsərlərin yarandığı bu dövrdə kitabçılıq özü bir sənət kimi formalaşmış, öz formasına, bədii və texniki tərtibatına görə fərqlənən, olduqca qiymətli rəsmlərə, miniatürlərə malik, nəfis tərtib edilmiş, incəsənət əsəri səviyyəsinə yüksəlmiş nadir əlyazmalar meydana çıxmışdı. Zamanın tələbatına müvafiq əlyazmaların çoxalması, onların üzünün köçürülüb artırılması, məscidlərin, mədrəsələrin və ayrı-ayrı görkəmli şəxslərin şəxsi kitabxanaları meydana gəldi və zaman keçdikcə onların sayı çoxalmağa başladı.

Şah İsmayıl Xətai ənənələrinin davam etdirilməsi nəticəsində XVI əsrin axırları və XVII əsrin əvvəllərin-

də şahzadələr, əmirilər, ayrı-ayrı bəylər, bir sözlə, bütün dövlət adamları məşhur xəttatların üzünü köçürdü, qiymətli əlyazmalardan ibarət şəxsi kitabxanalar yaradırdılar. Tanınmış şairlərin, alimlərin, rəssamların da qiymətli və zəngin şəxsi kitabxanaları var idi. O dövrdə «ev kitabxanası» adlandırılan şəxsi kitabxanalar içərisində böyük miqdarda ədəbiyyata, nadir əlyazmalara malik olan kitabxanalar az deyildi.

§ 5.2. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda kitabxana işi

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda kitab çapına başlanmadığından kitablar əl ilə köçürülürdü. Ona görə də xəttatlıq dövrün mühüm sənətlərindən biri kimi böyük inkişaf tapmışdı. Görkəmli şərqşünas alim Həmid Araslı göstərir ki, «Xəttatlıq XVII-XVIII əsrlərdə də öz əhəmiyyətini saxlamaqda və incəsənətin müxtəlif növlərilə-şer, rəsm və memarlıqla əlaqədar inkişaf etməkdə idi. Hələ çapçılığın olmadığı, əsərlərin əlyazmaları ilə yayıldığı bu dövrlərdə gözəl xətt incəsənətin bir növü kimi qiymətləndirilirdi. Bu zaman qədim xəttatların üslubunu təqlid edərək işlədilən xətlərlə yanaşı, yeni-yeni xətlər yaradıb müəyyən xətti yazmaqda xüsusi şöhrəti olan xəttatlar da yetişirdi. Təbrizli Mirzə Şərif İsfahan xəttatları içərisində ən çox şöhrət qazanmışdı».

Həmçinin bu dövrdə əlyazma kitabların çoxalması mollaxana və mədrəsələrdə təhsil alan tələbələr də mühüm rol oynayır. Onlar təlim aldıkları kitab-

ların üzünü köçürməyə məcbur idilər. Mədrəsədə dərs deyən müəllimlər də kitabların üzünün köçürülməsində yaxından iştirak edirdilər.

Səfəvilərin hakimiyyəti illərində kitabxana işi sahəsində xeyli iş görülmüşdü. Səfəvilər sarayında yaranıb fəaliyyət göstərən Saray (dövlət) kitabxanalarından başqa Səfəvi hökmdarlarının şəxsi kitabxanası, həmçinin böyük rütbəli dövlət adamlarının təşkil etdiyi kitabxanalar da olmuşdur. Belə kitabxanalardan bəziləri uzun müddət fəaliyyət göstərməklə öz dövrünün ən zəngin kitabxanaları kimi tanınmışlar. Səfəvilər dövründə fəaliyyət göstərən kitabxanalardan bəhs edərkən kitabxanaşünas-tədqiqatçı M.H.Müsəddiq yazır: Səfəvilər dövründə yaranan kitabxanalardan Şah İmayıl, Şah Təhmasib, İbrahim Mirzə, Sam Mirzə, Bəhram Mirzə kitabxanalarını göstərmək olar. Bunlardan başqa, Səfəvi Şahzadələrindən Xüdəbəndə Məhəmmədin, Əbül-fət Mirzənin, Şah Səfinin, Şah Süleymanın, Rüstəmxanın və başqalarının zəngin şəxsi kitabxanaları olmuşdur. Bakı hökmdarlarının şəxsi kitabxanaları içərisində Şah Süleyman kitabxanası xüsusilə fərqlənmişdir. Bu kitabxanada ərəb, fars və Azərbaycan dillərində yüzlərlə kitab toplanmışdı. Kitabxanada bir çox Şərq ölkələrindən kitabların alınması və digər xarici dillərdə kitabların saxlanması, onun fondunu beynəlmilləşdirmişdi. Kitabxanada alman, fransız, holland və s. Avropa dillərində kitabların saxlanması kitabxananın beynəlxalq nüfuzunu artırmışdı. O dövrdə Azərbaycana gələn fransız səyyahı Şardon Şah Süleyman kitabxanasına getmiş, onun fondu ilə tanış olmuş və bu kitabxanani

çox yüksək qiymətləndirmişdi. Şardon bu kitabxana haqqında öz xatirələrində yazır: «Şahlıq binasının yanında xüsusi oxucu zalı olan bir neçə böyük otaqdan ibarət şah kitabxanası var idi. Bu kitabxanada Azərbaycan, fars və ərəb dillərində 15 min kitab var idi. Bu kitabxanada Avropa dillərində də 2 sandıq kitab saxlanılırdı. Sandıqlardan birində 76 kitab var idi. İkinci sandıqdakı kitablar Hörmüz adası Şah Abbas ordusu tərəfindən tutulduqda oradakı kilsədən qənimət gətirilmişdi. Bu kitablardan çoxu alman və fransız dillərində idi.» Kitab fondunun zənginliyinə, nadirliyinə və struktur quruluşunun mürəkkəbliyinə və orijinallığına görə dünyanın ən möhtəbər kitablarını kölgədə qoyan (təəccübləndirə bilən) Şah İsmayılın saray (dövlət) kitabxanası görkəmli öndərin fəaliyyəti sahəsində çox yüksək zirvəyə qalxmış, kitabları toplayıb saxlamaqla yanaşı, kitabın hazırlanmasında, üzünün köçürülüb çoxaldılmasında, bədii tərtibatında, cildlənməsində yaxından iştirak edən bir müəssisəyə çevrilmişdi. Kitabxanada kitab müzakirələrinin keçirilməsi, onların qiymətləndirilməsi, müxtəlif məclislərin fəaliyyət göstərməsi, kitabxanada görkəmli elm və incəsənət xadimlərinin işlənməsi, onun fəaliyyətinə elmi xarakter verirdi. Beləliklə, görkəmli dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətəinin saray kitabxanası dövlət kitabxanası olmaqla bərabər, həm də böyük kitab sarayı idi.

Onun ölümündən sonra Şah Təhmasibin göstərişi ilə bu kitabxana Qəzvinə köçürüldü. Kitabxananın fondu iki yerə bölündü: Bir hissəsi Təbrizdə saxlandı, digər hissəsi isə Qəzvinə aparıldı. Kitabxananın işçiləri

də iki yerə bölünmüşdü. Bir çox kitabxana işçiləri Qəzvinə aparılmışdı. Şah Təhmasib də kitabxananı Qəzvinə köçürməsinə baxmayaraq kitabxana işinə diqqətini azaltmamışdı. O saray kitabxanaları üçün kitab alınmasının qeydinə qalır, dövrünün ən görkəmli sənətkarlarının kitabxanada işləməsinə lazım bilirdi. Ən görkəmli xəttatları, nəqqaşları, rəssamları kitabxanaya toplamışdı. Şah İsmayılın ölümündən sonra saray kitabxanasının fəaliyyəti tədricən zəifləməyə başladı. Doğrudur, atalarının ölmündən sonra hakimiyyətə gələn Səfəvi hökmdarları ilk dövrlərdə atalarının ənənələrini davam etdirməyə çalışır, az da olsa kitabxananın öz işini davam etdirməsinə qayğı göstərirdilər. Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, bu qayğı get-gedə zəifləmiş, kitabxanaya diqqət azalmışdı. Xüsusilə 1555-ci ildə Şah Təhmasib tərəfindən paytaxtın Təbrizdən Qəzvinə köçürülməsi kitabxananın inkişafına mənfi təsir etməklə onun ahəngini pozdu, kitabxananı çox istedadlı peşəkar, mütəxəssislərdən məhrum etdi. İki yerə parçalanmış saray kitabxanası bir müddət zəif də olsa Şah kitabxanası kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Şah Təhmasib 1567-ci ildə o fərmanla öz şəxsi kitabxanasına Məlik Məhəmməd Herovini rəis təyin etdi. Şahın 1575-ci il fərmanı ilə saray kitabxanasının rəisliyi Mövlana Həsən Müzəhhibə tapşırılmışdı.

II Şah İsmayılın və Şah Abbasın hakimiyyəti illərində də saray kitabxanası fəaliyyət göstərmişdi. Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, bu dövrdə kitabxana işinə rəhbərlik görkəmli xəttat və nəqqaş Azərbaycan kitabxanasıünaslığının inkişafında böyük rolu olan, kitabxa-

na işini yaxşı bilən Sadiq bəy Əfşar olmuşdur. Müxtəlif illərdə Şah Abbas kitabxanasına Sadiq bəy Əfşarla, görkəmli xəttatlardan Əmir Nizaməddin Üskui və Təbrizli Əlirza da başçılıq etmişdir. Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə kitabxana işində yenidən canlanma baş vermiş Şah Abbas tərəfindən 1607-ci ildə və sonrakı illərdə bir neçə dəfə həm Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanasına və Təbriz kitabxanasına çoxlu miqdarda kitab vəqf etmiş, kitabxanaların fəaliyyətinin davam etdirilməsinə şərait yaratmışdı.

XVI əsrdə Səfəvi şahlarının saray kitabxanaları ilə yanaşı, hələ XII əsrdə yaranıb fəaliyyət göstərən Şirvanşahların Şamaxı şəhərindəki saray kitabxanası böyük çətinliklə də olsa öz fəaliyyətini dayandırmamışdı, onun fondu qorunub saxlanılırdı. Səfəvi ordusunun Şirvana hücumu ilə əlaqədar kitabxanaya böyük qiymət verən Şirvanşah onun fondunu qorumaq məqsədilə kitabxananı Qurd qalasına köçürmüşdü. Lakin kitabxananı burada da qorumaq mümkün olmamış, kitabxana I Şah Təhmasibin qoşunlarının əlinə keçmişdi.

Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda təhsil kitabxanalarının böyük şəbəkəsi meydana gəlib formalaşmışdı. Ölkədə maarifin inkişafına göstərilən qayğı yeni-yeni məktəblərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Bu dövrdə məscidlərin, dini məktəblərin (mollaxanaların) mədrəsələrin sayının durmadan artması, onların maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsi, məktəblərdə təhsil alan şagirdlərin və tələbələrin sayının çoxalması, müəllim kollektivinin böyüməsi təhsil işini xeyli kütləviləşdirmişdi. Məlum həqiqətdir ki, təh-

sil prosesi kitabsız və kitabxanasız keçinə bilməz. Ona görə də bütün təhsil müəssisələrinin yanında müəssisənin böyüklüyündən və kiçikliyindən asılı olmayaraq kitabxanalar yaradılırdı. Belə kitabxanalar bəzi hallarda kiçik kitab fonduna malik olsalar da tədricən formalaşmış zəngin kitabxanalara çevrildilər. XVI əsrdə cəmiyyətdə yeni məktəblərin və mədrəsələrin yaradılması məsələsinə çox ciddi münasibət formalaşmış və onların təşkili üçün xüsusi şərtlər müəyyənləşdirilmişdi. Yeni mədrəsələrin təşkili üçün dörd şərtin yerinə yetirilməsi vacib sayılırdı. Binanın ayrılması, müəllimlərin təyin edilməsi, kitabxana təşkil edilməsi və maliyyə vəsaitinin olması. Göründüyü kimi, doğrudan da bir-biri ilə bağlı olan bu dörd amil olmadan yeni məktəb və mədrəsə yaratmaq tədris prosesini təşkil olunması, mümkün olmazdı. O dövrdə kitabxananın təşkil edilməsi məktəb və mədrəsə təşkil etməyin əsas şərtlərindən biri hesab edilməsi ölkənin maarif sistemində kitabxanaların mühüm yer tutması üçün əlverişli şərait yaradırdı. Mənbələrdə mədrəsə kitabxanaları haqqında maraqlı məlumat verilir: Təhsilin ən böyük vəsiləsi kitabdır. Ona görə də hər bir mədrəsənin kitabxanası olmalıdır. Mədrəsə kitabxanaları xüsusi binada saxlanılır, kitab fondu ciddi qorunurdu. Kitabxana oxuculara verildikən onların uçuotu aparılırdı. Geri qaytarma müddəti müəyyənləşdirilirdi. Görkəmli səyyah A. Oliarinin kitabxanalar haqqında verdiyi məlumatlar bu baxımdan maraqlıdır. A. Oliari xatirələrində yazır: ...Çox nadir hallarda bir kəs tapılar ki, hansı təbəqəyə aid olmasından asılı olmayaraq yazıb oxumağı bilməsin. Onların

(azərbaycanlıların) uşaqları çox kiçik vaxtlarından məktəbə göndərilir. Onların məscidləri eyni zamanda onların məktəbləridir. Bu məktəblər də şəhərin daları qədərdir. Çünki hər dalanın özünün məscidi var. XVI əsrdə Azərbaycanda maarif və məktəb işləri ruhanilərin ixtiyarında idi. Uşaqların təhsili məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən məktəblərdə, mədrəsələrdə və evlərdə təşkil edilən şəxsi məktəblərdə aparılırdı. İlk mərhələdə uşaqlar ana dilində oxuyur. Sonrakı siniflərdə ana dilində kitablar olmadığından ərəb və fars dilində təhsillərini davam etdirirdilər. Məktəb və mədrəsələrdə dərslik kimi, Nəsirəddin Tusinin əsərlərindən, Sədinin «Gülüstan»ından, Hafizin «Divanından», Nizaminin, Xəqaninin, Şəms Təbrizinin, Əhvədi Marağayinin, Hafizin, Füzulinin əsərlərindən istifadə edilirdi. Məktəb və mədrəsələrdə Quranın və digər dini kitabların öyrənilməsi ön plana çəkilməsinə baxmayaraq ictimai və təbiət elmlərinin tədrisinə, dünyəvi kitabların öyrənilməsinə də yer verilirdi. Tədris prosesində Aristotelin, Evklidin, Arximedın, Qalileyin, Mirxandun əsərlərindən də istifadə edilirdi. XVI əsrdə Azərbaycanda məktəb və mədrəsənin şəbəkəsi xeyli genişlənməmiş, təhsil işi xeyli inkişaf etmişdi. Azərbaycanın böyük şəhərlərindən Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Marağa, Ərdəbil, Naxçıvan, Bakı və s. böyük maarifçilik işləri aparılır, məktəb və mədrəsələr sistemi genişlənilir, təhsil işi təkmilləşib inkişaf edirdi. «Azərbaycan tarixi» kitabında (III cild) göstərilir ki, 1647-ci ildə Təbriz şəhərində 600 məhəllə məktəbi, 47 mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrdə Şamaxıda 40 məktəb, 7 mədrəsə var idi. Mədrəsə-

lərdə şagirdlərin sayı 50 nəfərdən artıq olmurdu. Şeyx Səfi məqbərəsinin yanında fəaliyyət göstərən mədrəsə ən böyük mədrəsələrdən biri idi. Belə məktəblər və mədrəsələr Azərbaycanın bütün böyük şəhərlərində var idi. O, dövrün qaydaların görə təhsil verən məscidlərdə, məktəblərdə və mədrəsələrdə bir qayda olaraq kitabxanalar təşkil edilirdi. Məscid, məktəb, mədrəsə kitabxanalarına bilavasitə təhsil müəssisəsinin ən görkəmli müəllimləri başçılıq edirdi. Həmçinin kitabxanaları kitabdarlar (kitabxanaçılar) idarə edirdilər.

Doğrudur, o dövrdə Azərbaycanda təhsilin təşkilini həyata keçirən məscidlərin, məktəblərin, mədrəsələrin sayı haqqında əlimizdə konkret məlumatlar yoxdur. Ancaq məlumat olan ayrı-ayrı böyük şəhərlərin təmsalında demək olar ki, XVI-XVII əsrlərdə ölkəmizdə təhsil sisteminin böyük şəbəkəsi yaranmış və bu sahədə nəzərə cərpacaq dərəcədə nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu nailiyyətləri təhsil müəssisələrinin tərkib hissəsi olan təhsil kitabxanalarına da aid etmək olar. Beləliklə, məhz VII-VIII əsrlərdən yaranmağa başlayan təhsil kitabxanaları zaman keçdikcə genişləniş böyük şəbəkəyə çevrilmişdi. Orta əsrlərin məktəb və mədrəsə kitabxanaları indiki, ümumi orta məktəblərin, texnikumların, litseylərin və ali məktəb kitabxanalarının əcdadlarıdır desək, yanlışdır.

Məscid, məktəb və mədrəsə kitabxanalarının fondunun yaradılması və yeni ədəbiyyatla komplektləşdirilməsi işinə ruhanilər, məktəb və mədrəsələrin rəhbərləri xüsusi qayğı ilə yanaşırdılar. Məscid, məktəb və mədrəsə kitabxanaları ilk növbədə vəqf edilən kitablar

hesabına komplektləşdirdi. Həmçinin o dövrdə təhsil müəssisələrinin kitabxanalarına kitab bağışlamaq, ianələr vermək bir dəb halını almışdı. Uşaqları təhsil alan valideynlər də məktəb və mədrəsə kitabxanalarının komplektləşdirilməsində iştirak edirdilər. Məktəb və mədrəsə kitabxana fondunun çoxaldılmasında məktəb və burada təhsil alan şagird və tələbələr də yaxından iştirak edirdilər. Məktəblərdə və mədrəsələrdə kitabların üzünü köçürüb çoxaltmaq üçün xüsusi qurğular yaradılır, şagirdlər boş vaxtlarında kitabların üzünü köçürüb, məktəb kitabxanalarına bağışlayırdılar. Bundan fərqli olaraq mollaxanaların nəzdində təşkil olunan kiçik kitabxanalar əsas etibarilə tədris aparan mollaların və şagirdlərin şəxsi vəsaitinə alınan kitablar hesabına təşkil olunurdu. Mollaxanalarda olan kitabların əksəriyyəti dini kitablar idi. Məktəb və mədrəsə kitabxanalarında dini ədəbiyyatla yanaşı, böyük miqdarda dünyəvi ədəbiyyat da toplanmışdı. Dini məktəblərdə və mollaxanalarda kitabxana fondlarının zənginləşdirilməsi məqsədilə aparılan kütləvi kitab üzü köçürülməsi işi bu mühüm problemi həll edə bilmədi. Belə ki, mollaxanalarda məktəb və mədrəsələrdə dərsliklərin və digər kitabların üzünün kütləvi şəkildə köçürülməsi ilə əlaqədar kitabxanalarda çox sayda keyfiyyətsiz, səlqişiz, bəzən isə imla və digər səhvlərlə hazırlanmış kitablar meydana gəlirdi. Belə kitablar uzunömürlü olmur, tezliklə sıradan çıxırdı.

Beləliklə, XVI əsrdə məscid, məktəb və mədrəsə kitabxanalarının yaradılması və komplektləşdirilməsi işində bütün islam dünyasının maarif sisteminin xüsusi

siyyətlərinə, islam dini qaydalarına uyğun aşağıdakı kimi formalaşmışdı:

- Dini müəssisələrin nəzdində olan kitabxanalar əsas etibarilə vəqflər hesabına təşkil olunub saxlanılırdı.

- Bu müəssisələrin kitabxanalarında əsasən dini kitablar toplanır, üzü köçürülür, çoxaldılır və təbliğ olunurdu.

- Tədris müəssisələrinin kitabxanalarında xüsusilə mədrəsə kitabxanalarında dini kitablarla yanaşı, məktəbdə və mədrəsədə tədris edilən dünyəvi elmlərə dair də kitablar toplanıb saxlanılırdı.

- Tələbə-müəllim, tələbə-kitab, tələbə-kitabdar (kitabxanaçı) münasibətlərində də dini etik normalar rəhbər tutulurdu.

Burada qeyd etdiklərimizdə müəyyən müsbət cəhətlərin olmasına baxmayaraq onların bəziləri oxucu-kitab münasibətlərini, mütaliə işini dar çərçivəyə salır, onun inkişafını ləngidirdi.

XVI-XVII əsrlərdə mədəni irsin öyrənilməsinə də xüsusi diqqət yetirilməyə başlamış, tarix elmi xeyli inkişaf etmiş, Azərbaycanda görkəmli tarixçilər nəslı yetişmişdi ki, bunların əsərlərində Vətən tarixi, xüsusilə Səfəvilər dövrünün tarixi geniş işıqlandırılmış, tarixi hadisələr obyektiv yazılmağa çalışılmış, Səfəvi hökmdarlarının həyata keçirdiyi tədbirlər və dövlət fərmanları yeri gəldikcə tarix kitablarında əks etdirilmişdi. Görkəmli Azərbaycan tarixçilərinə misal olaraq Həsən bəy Rumlunu, Fəzli Zeynalabdin oğlunu, İsgəndər bəy Münşini göstərmək olar. Həsən bəy Rumlunun

«Əhsən ət-təvarix» («Tarixlərin ən yaxşısı»), Fəzli Zeynalabdin oğlunun «Əfzəl ət-təvarix» («Tarixlərin ən dəyərlisi») İsgəndər bəy Münşinin «Tarix-i aləm arayi Abbasi» («Abbasi dünyanı bəzəyən tarixi») əsərləri Azərbaycan xalqının tarixi irsinin öyrənilməsi sahəsində çox qiymətli mənbələr olmuşlar.

Bu dövrdə Azərbaycanda meydana çıxıb formalaşan təzkirələr mədəni irsimizin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb etmiş, xüsusilə ədəbiyyat tarixinin qaynaqlarından biri kimi mühüm rol oynamışdır. Təzkirə arəbcə-«xatırlama», «anma» mənasını verən «zıkr» sözündən törəmişdir. Belə təzkirələri kitabxanalardan geniş istifadə etməklə, ictimai və şəxsi kitabxanaların zəngin kitab fonduna əsaslanmaqla yaratmaq mümkün idi. Öz tərtibi xüsusiyyətlərinə, quruluşuna, məqsəd və vəzifələrinə görə təzkirələr biblioqrafik vəsaitlərə çox bənzəyirdi. Öz qarşısına bu və ya digər şair və yazıçının bio-biblioqrafiyası haqqında məlumat verməyi məqsəd qoyan təzkirələri sırf biblioqrafik əsər hesab etmək səhv olmazdı. Bizim fikrimizi o dövrdə yazılmış əsərlərin təhlilində təsdiq edir. Təzkirələrin təhlili göstərir ki, belə məcmuələrdə adətən alimlərin, ədiblərin, şairlərin, incəsənət xadimlərinin tərcümeyi-halı və əsərləri haqqında biblioqrafik məlumatlar verilir. Belə məcmuələr əsl informasiya mənbələri hesab edilə bilər.

Təzkirə janrının Şərq ölkələrində hələ çox əvvəllərdən mövcud olmasına baxmayaraq Azərbaycanda bu janr əsasən XVII əsrdən inkişaf etməyə başlamışdı. XVI əsrdə yaranmış təzkirələrə misal olaraq I Şah İsmayılın oğlu Əbu Nəsr Sam Mirzə Səfəvinin 1550-

1561-ci illərdə Ərdəbildə yazdığı «Təhfeyi Sami» təzki-rəsini göstərə bilərik. Bu təzki-rədə XV əsrin axırı XVI əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan Şərq şairlərinin ya-radıcılığı haqqında məlumat verilir. Təzki-rədə 633 şair haqqında bio-biblioqrafik məlumat vardır. Həmçinin bu dövrdə şahın digər oğlu İbrahim Mirzə «Fərhəngi İbrahim» («İbrahimin lüğəti»), Əhdi Bağdadi «Gülşən üs-şüara» («Şairlər gülşəni»), saray kitabxanasının müdiri Sadiq bəy Əlşər isə «Təzkireyi-məsmə ülxəvas» («seçilmişlərin təzki-rəsi») əsərini yazmışdılar. Bu təzki-rədə Azərbaycanın bir çox şair və alimləri haqqında maraqlı bio-biblioqrafik materiallar toplanmışdı. Təzki-rə janrının meydana gəlməsi və inkişafı, həmçinin onların nüsxələrinin kitabxanaların fondlarında özlərinə yer tutmaları kitabxanalarda məlumat biblioqrafiyası işinin inkişafına səbəb olmuşdu.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda şəxsi kitabxanalar şəbəkəsi də xeyli inkişaf etmişdi. Bu da ölkənin inkişafında baş verən mədəni tərəqqi ilə əlaqədar idi. Ölkədə təhsilin geniş inkişaf tapması, onun bütün ölkə daxilində kütləviləşməsi, kitabxanaçılığın inkişafı, xüsusilə kitabların nüsxələrinin çoxalması, kitab hazırlayıb yayan müəssisələrin sayının artması ilə əlaqədar idi. Bütün bunlar ölkədə maarif və mədəniyyət sisteminə işləyən, elm sahəsində çalışan alimlərin artmasına səbəb olmuşdu. Ölkədə ziyalılar təbəqəsinin çoxalması, alimlərin, müəllimlərin, din xadimlərinin kitaba olan tələbatını və şəxsi kitabxanalar təşkil etmək ehtiyacını yaratmışdı. Bütün bunlar isə öz növbəsində şəxsi kitabxanalar şəbəkəsinin artmasına gətirib çıxartmışdı.

Həm Dövlət xadimlərinin, şahzadələrin, ayrı-ayrı ziyalıların, alimlərin, şairlərin, din xadimlərinin şəxsi kitabxanalar təşkil etmək istəyinin cəmiyyətdə tələbata, ənənəyə çevirilməsi onların sayının artması ilə yanaşı, həm də onların məzmunca yaxşılaşmasına, nadir kitablar fondunun yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Öz şəxsi kitabxanası ilə fəxr etmək, öyünmək bir dəb halına düşmüşdü. Şəxsi kitabxanaların tarixi, ayrıca tədqiqat obyektindən onun sayı, fondu və ümumi vəziyyəti haqqında geniş məlumat vermək imkanından məhrumduq. Ona görə də haqqında tarixi mənbələrdə məlumat olan zəngin fonda malik bəzi kitabxanalar haqqında məlumat verməklə kifayətlənəcəyik.

Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə ölkədə kitabxana işinin inkişafı, yeni kitabxanaların yaranması sahəsində görülmə işlər özündən əvvəlki dövrlərdən fərqlənirdi.

Kitabşünas-tədqiqatçı M.Müsəddiq bu dövrün kitabxanalarından danışarkən yazır: Səfəvilər dövründə Təbrizdə yaranan kitabxanalardan Şah İsmayıl, Şah Təhmasib, İbrahim Mirzə, Sam Mirzə, Bəhram Mirzə tərəfindən yaradılmış saray kitabxanalarını göstərmək olar. Bu kitabxanalaradn başqa Səfəvi şahzadələrinin şəxsi kitabxanaları da var idi. Bunlardan Xudabəndə Məhəmmədin, Əbül-fət Mirzənin, Şah Səfinin, Şah Süleymanın, Rustəm xanın kitabxanaları daha zəngin olmuşdu. Bu kitabxanalar içərisində Şah Süleymanın kitabxanası xüsusilə fərqlənirdi.

Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzə öz dövrünün maarifpərvər adamlarından biri idi. «Təhfeyi Sami» təzki-

rəsinin müəllifi olan Sam Mirzənin böyük bir şəxsi kitabxanası olması haqqında məlumatlar var. Sam Mirzə ömrünün axırlarında öz övladları ilə birlikdə Qəhqəhə qalasında nəzarət altında yaşayan zaman onun şəxsi kitabxanası da burada yerləşdirilmişdi. Məhz bu zəngin kitabxana onun elmi yaradıcılıqla məşğul olmasına imkan yaradırdı.

Şah İsmayılın oğlanlarından Bəhram Mirzənin də şəxsi kitabxanasının olması haqqında tarixi qaynaqlarda məlumata rast gəlinir. Bəhram Mirzə maarifə, mədəniyyətə böyük rəğbət göstərən, kitab toplamağa həvəskar bir şəxs olmuşdu. Bəhram Mirzə Bəhrami təxəllüsü ilə şeirlər də yazırdı. Ə. Minai və Ə. Rəhimov öz tədqiqatlarında Bəhram Mirzənin və onun oğlu İbrahim Mirzənin Məşəd şəhərində məşhur və zəngin kitabxanası olmasını təsdiq edirdilər. Dust Məhəmməd uzun müddət bu kitabxanaya müdirlik etmişdi. Bu kitabxanada çox qiymətli əlyazmaları və az tapılan nadir albomlar saxlanılmışdı. Bu albomların birində görkəmli xəttatların yazısı, ustad Behzad və digər rəssamların əsərləri toplanmışdı. Bu albomun qiyməti bir ölkənin birillik büdcəsinə bərabər idi. Bu dövrdə Təbrizdə məşhur şəxsi kitabxanalardan biri Molla Məlhəmi Təbrizinin kitabxanası olmuşdur. Təbriz hakimi Pərbudağın xidmətində olan Molla Məlhəmi zəngin bir kitabxana yaratmağa müvəffəq olmuşdu. Sonradan o Şiraza köçmüş, orada vəfat olduqdan sonra kitabxanası da Şiraza aparılmışdı. XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycanın böyük şəhərlərində olduğu kimi, kiçik yaşayış məntəqələrində də şəxsi kitabxanaların olması haqqında məlu-

matlar vardır. Görkəmli səyyah A. Oliari öz xatirələrində Dərbənd yolunun üstə, Niyazabadda yaxın bir kənddə kitabxana olması haqqında məlumat verir. O yazır: «Niyazabada az qalmış kənddə gecələdik. Qonaq qaldığımız ruhaninin evində bir əlyazması halında çoxlu əla kitablar tapdıq».

Həmçinin görkəmli şərqşünas-alim C. Qəhrəmanov öz tədqiqatlarında Əl Qəzvini İbrahim bin Möhsun zəngin şəxsi kitabxanasının olması haqqında məlumat verir. O yazır: «Əl Qəzvini İbrahim Mir Möhsun Əslən Təbrizli olub Qəzvində vəfat etmişdir»

Onun kitabxanasında 1500 kitab qorunub saxlanılırdı. Onların çoxunun haşiyəsində Əl-Qəzvinin əli ilə yazılmış qeydlər vardı. O özünün və başqa müəlliflərin əsərlərinin 70-ə qədər əlyazmasının üzünü köçürmüşdü.

Beləliklə, XVI-XVIII əsrlərdə şəxsi kitabxanalar haqqında məlumatların olduqca az olmasına baxmayaraq əldə edə bildiyimiz faktlar az da olsa bu dövrdə şəxsi kitabxanaların təşkilinin kütləvi hal alması, onun quruluşu və fondu haqqında, ümumiləşdirmələr aparmağa, sistemli olmasa da fikirlər söyləməyə imkan verir.

Bütün yuxarıda göstərdiyimiz şahzadələrin, dövlət adamlarının, görkəmli alimlərin yazıçıların, şairlərin, incəsənət xadimlərinin, xəttatların da şəxsi kitabxanaları olmuşdu. Bunlara misal olaraq böyük Füzulinin, Qövsü və Sahib Təbrizinin, Nişatın, Ağa Məsih Şirvaninin, Mövcinin, Səfinin, Fəzlinin, Şakirin və başqalarının şəxsi kitabxanalarını göstərə bilərik. Tarixi mən-

bələrdə göstərdiyimiz şairlərin və digər ziyalıların şəxsi kitabxanalarının olması haqqında faktlar mövcuddur.

XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının həyatında çox ağır illər olmuşdu. XVI əsrin ikinci yarısından başlayaraq ilk Səfəvi dövlətinin zəifləməsi ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni tənəzzülünə səbəb olmuşdu. Şah Təhmasibin ölkənin paytaxtını Təbrizdən Qəzvinə köçürməsi nəticəsində Təbriz öz mədəni əhəmiyyətini xeyli itirdi. Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi ayrı-ayrı feodallar və sərkərdələr arasında çəkişməyə səbəb olmuşdu. Ölkədə baş verən bu hərç-mərclikdən istifadə edən Türkiyə Azərbaycanı işğal etdi. Bütün XVII-XVIII əsr boyu İran və Türkiyə arasında gedən müharibələr zamanı Azərbaycan mədəniyyəti olduqca böyük zərər çəkdi. İşğalçılar tərəfindən şəhərlərin dağıldığı, mədəniyyət yadigarlarının kütləvi surətdə məhv olduğu bir zamanda kitab və kitabxanalar olduqca böyük zərər çəkmişdi. Müharibələr zamanı görkəmli alimlər, şairlər, sənətkarlar daha çox zərər çəkmiş, onların bir çoxu məhv edilmiş və yaxud da əsir kimi Türkiyəyə aparılmışdılar.

Osmanlı işğalı dövründə olduqca çox zərər çəkmiş Azərbaycan mədəniyyəti yeni Səfəvi dövləti şəraitində daha da genişlənməmişdi. Şah Abbasın sürgün siyasəti nəticəsində Azərbaycanın görkəmli alimləri, şairləri, memarları, musiqiçiləri və digərləri öz vətənlərindən didərgin düşmüşdülər. Onlar öz yurdlarından məcburi surətdə başqa yerlərə sürgün edilirdilər.

Ancaq bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı tam dayanmamışdı.

XVII əsrin 40-cı illərində müharibələrin dayandırılması, ticarətin genişlənməsi Azərbaycan şəhərlərinin inkişafına müsbət təsir göstərməyə başladı. Bakı, Şamaxı, Gəncə, Təbriz, Niyazabad və s. şəhərlərin iqtisadiyyatı və mədəniyyəti xeyli inkişaf etmişdi. Xanlıqların yaranması Azərbaycan milli mədəniyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərdi. Xanlıqların mərkəzi Şuşa, Şəki, Quba və s. şəhərlər böyük mədəniyyət mərkəzinə çevrildi. Qaynaqlarda olan məlumatlara görə, mədəniyyət sahəsində keçmiş ənənələr davam etdirilirdi. Xan saraylarında mədəni mühit hökm sürürdü. Saray kitabxanaları təşkil edilir, müxtəlif məclis düzəldilir, maarif işinə diqqət yetirilirdi. Xanlıqların meydana gəlməsi nəticəsində idarə etmə işində savadlı adamlara ehtiyac artmışdı. Bu da təhsil sisteminin inkişafını tələb edirdi. Bu dövrdə hər cür çətinliyə baxmayaraq, elmin, ədəbiyyatın, incəsənətin inkişafı sahəsində də mühüm işlər görülmüş, görkəmli alimlər, şairlər, incəsənət xadimləri yetişmişdi. Bunlara misal olaraq Əbdülrəzzaqı, Dünbilini, Zeynalabdin Şirvanini, şairlərdən. Nişat Şirvanini, Şakir Şirvanini, Məchur Şirvanini, Arif Təbrizini, Arif Şirvanini, Ağa Məsih Şirvanini, Molla Vəli Vidadini, Molla Pənah Vaqifi və s. göstərmək olar. Şəhərlərdə mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri inkişaf edir, təhsil sistemi nisbətən genişlənilir, kitabxanaçılıq və kitabxanalar inkişaf edirdi. Bu dövrdə dini təbliğ etmək məqsədilə məscidlər tikilir, vəqf idarələrinin gəlirləri nizama salınır, mədrəsələr açılır, məhəllə məktəbləri yaradılırdı ki, bu da təhsilin genişlənməsi üçün şərait yaradırdı. Ölkədə təlim-tərbiyə və mədəni-maarif işi

ruhanilərin əlində idi. 1647-ci ildə Təbriz şəhərində 47 mədrəsə, 600 məhəllə məktəbi, Şamaxı şəhərində 7 mədrəsə, 40 məhəllə məktəbi var idi. O zaman məhəllə məktəbləri mollaxana da adlanırdı. Məhəllə məktəblərində əsasən ibtidai savad öyrədilirdi. Mədrəsələr isə sxolastik elmlərdən məlumat verən təhsil müəssisələri idilər. Keçmiş mədrəsələrin fəaliyyəti ilə tanış olduqda məlum olur ki, bir qayda olaraq mədrəsələrdə dini və dünyəvi əsərlərdən ibarət olan kitabxanalar olmuşdu. Bu kitabxanalarda toplanan əlyazmaların bir çoxu tələbələr tərəfindən üzü köçürülüb bağışlanmış kitablar idi.

Beləliklə, XV-XVIII əsrlərdə kitabxanalar əsasən saraylarda məscidlərdə və mədrəsələrdə təşkil edilirdi. Məscid kitabxanalarında saxlanılan kitabların böyük əksəriyyəti vəqf edilmiş kitablar idi. Məscid kitabxanalarında saxlanılan kitabların çoxu dini kitablar olsa da, burada elmi ədəbiyyat da yox deyildi. Mədrəsə kitabxanalarının kitab fondunda isə məscidlərdən fərqli olaraq elmi ədəbiyyat daha çox yer tuturdu. Mədrəsələrdə kitabxana üçün xüsusi yer ayrılırdı. Kitabxanaçı vəzifəsini isə kitab həvəskarı olan tələbələr yerinə yetirirdilər. Kitabxanaçı-tələbə kitabxanayı qaydaya salır, kitabların siyahısını tərtib edir, onlara mədrəsənin möhürünü vururdular. Mədrəsə kitabxanaları yarımqapalı kitabxanalar idi. Bunlar əsasən mədrəsənin tələbə və müəllimlərinə xidmət edirdilər. Müstəsna halarda bu kitabxanalardan şəhərin ülama və tacirləri də istifadə edirdilər. Kitablar olduqca baha başa gəlir, nüsxələri isə az olurdu. XVI-XVIII yüzilliklərdə Azərbaycanda kitaba

böyük həsnü-rəğbət olmuş, ən böyük var-dövlət, qiymətli, mənəvi sərvət hesab edilmişdi. O dövrdə Azərbaycanda olmuş Taverinye müşahidələrinə əsaslanaraq yazır: «Kitabların baha olmasına baxmayaraq hətta alverçi və sənətkarlar da onları alırdılar».

XVII-XVIII əsrlərdə hələ XVI əsrin əvvəllərindən fəaliyyətə başlayan Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanası öz fəaliyyətini davam etdirirdi. Şah İsmayıldan sonra gələn Səfəvi şahları bu kitabxananın qayğısına qalır, onu müntəzəm olaraq yeni, qiymətli kitablarla zənginləşdirirdilər. Şah Abbasın şahlığı dövründə saray kitabxanasından bu kitabxanaya olduqca böyük miqdarda kitab göndərilmişdi. Şah saray kitabxanasında saxlanılan kitabların böyük əksəriyyəti ən nadir kitablar idi. Ona görə də Ərdəbildəki Şeyx Səfi kitabxanası dünya şöhrəti qazanmışdı.

XVII əsrdə Təbrizdə görkəmli alim və şair Şərafəddin Məmmədrza Məcrubun böyük şəxsi kitabxanası olmuşdur. Bu zəngin kitabxanadan dövrün görkəmli alimləri, şairləri, elm və kitab həvəskarları, həmçinin şagirdlər istifadə edirdilər. Bu kitabxananın kitablarından bəziləri hazırda Tehrandakı məscid kitabxanasında saxlanılır. Şərafəddin şerlərini Məcrub Əlişah təxəllüsü ilə yazırdı. Məcrub Əlişahın 2500 beytlik divanı zəmanəmizə gəlib çatmış, hazırda Təbriz Milli Kitabxanasında saxlanılır.

Bu dövrdə geniş şöhrət qazanmış, həmdövrələrinin daha çox istifadə etdikləri kitabxanalardan Molla Hüseyn Ərdəbilinin və Məftun Əbdülrəzzaq Dünbilinin kitabxanaları da diqqəti cəlb edirdi. Əbdülrəzzaq

Dünyəillı görkəmli alim idi. O, qiymətli bir  xsi kitabxana yaratmağa müvəffəq olmuşdu. Onun kitabxanasında çox qiymətli nadir əlyazmaları toplanmışdı. Kitabxananın fondunda Azərbaycan,  r b, fars dillərində yüzlərlə kitab var idi. Onun «M asisi Sultani» adlı əsəri 1825-ci ildə Təbrizdə çapdan çıxmışdı. T dqiqa   M.Müsəddiq göstərir ki, bu əsər Azərbaycan mətbəəsində çap olunmuş birinci kitab idi. Bu qiymətli nadir əsərin mikrofilmi M.F.Axundov adına Respublika Dövlət Kitabxanasının «Azərbaycan kitabı» fondunda,  sli isə Respublika  lyazmaları İnstitutunda saxlanılır. Qeyd etdiyimiz kimi, XVII-XVIII əsrlər xalqımızın tarixində a ır dövr olmasına baxmayaraq, Azərbaycan xalqı böyük çətinliklə də olsa  z ke mish mədəni ənənələrini davam etdirməyə çalışmış, bu ənənələri inkişaf etdirmiş, kitabçılıq v  kitabxanaların inkişafına xüsusi əhəmiyyət vermişdi. Kitabı müqəddəs hesab etmək, onu qoruyub saxlamaq, nəsildən-nəslə çatdırmaq xalqımızın gözəl ənənəsi olmuşdur.

VI F S L

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA K TABXANA İ İ

  6.1. Məktəb kitabxanaları və ictimai kitabxanalar

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya t r f nd n işğalı başa çatdı. Rusiya ilə İran arasında 1928-ci ildə bədnam T rkmen ay müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə görə, Azərbaycan iki yerə parçalandı. Şimali Azərbaycan Rusiyanın himayəsinə keçdi. Azərbaycan xalqını zorla iki yerə b l n tarixi ədalətsizlik qanunil şdi. Azərbaycanın şimal torpaqlarının  ar Rusiyası t r f nd n işğalı ilə xalqımız  z b t vl y n  v  dövlət müstəqilliyini itirdi. Azərbaycan  ar Rusiyasının m st ml k sin  çevrildi. Şimali Azərbaycan  ar Rusiyasının tərkib hissəsi kimi kapitalist inkişaf yoluna qədəm qoydu. Şimali Azərbaycanın Rusiya ilə birləşməsi şah İranına nisbətən onun inkişafına təkan verdi, ölkə iqtisadiyyatı böyük inkişaf yoluna düşdü.

Məhz buna görədir ki, Azərbaycanın bir çox görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri ölkəmizin Rusiya t r f nd n zəbt edilməsinin xalqımızın sonrakı taleyində bəzi müsbət cəhətlərini də qeyd etmişlər. M.F.Axundov H.B.Z rdabiyy  yazdığı m ktublardan birində deyirdi: «Buna ancaq  akir ol ki, dövləti Rusiyanın t hti himay tində keçən z man l rin qoşun keşiyindən v 

çapqınından azad olub, asayiş tapmışıq və zindakanlıqdan razıyıq». Böyük mütəfəkkirin dediyi kimi, uzun illər davam edən müharibələrin kəsilməsi, ölkədə nisbi sabitliyin yaranması Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafına geniş şərait yaratdı. Ölkədə kapitalist iqtisadiyyatının inkişafı isə Azərbaycanın bütün həyatına: ictimai, siyasi, mədəni həyatına müsbət təsir göstərməyə başladı.

XIX əsrdə ölkəmizdə mədəniyyətin inkişafı sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə edildi. Rus mədəniyyətinin müsbət meyllərindən bəhrələnən Azərbaycan mədəniyyəti köhnə həyat və təfəkkür tərzindən uzaqlaşaraq yeni həyat və təfəkkür tərzinə yaxınlaşdı, daha progressiv, demokratik inkişaf yoluna qədəm qoydu. Bu proses özünü mədəniyyətin bütün sahələrində göstərməyə başladı. Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin, rus mədəniyyəti ilə əlaqəli inkişafı nəticəsində onun vasitəsilə dünya mədəniyyəti ilə qovuşması prosesi daha da sürətləndi. Zəngin mədəni irsə, böyük maarifçilik təcrübəsinə malik olan xalqımız dünya mədəniyyətinin nailiyyətlərindən istifadə edərək öz mədəniyyətini xalqımızın adət və ənənələrinə, milli mentalitetinə uyğun inkişaf etdirirdi.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda maarif və təhsil işində yeni bir dövr başlandı. Təhsil sistemində daxil olan məktəblər və mədrəsələr öz işini davam etdirirdi. Azərbaycanda onların böyük şəbəkəsi fəaliyyət göstərirdi. Əsrin 30-40-cı illərində onların sayı 700-ə çatırdı. Məktəblərin işi getdikcə təkmilləşirdi. Bakı, Şamaxı, Gəncə, Şəki, Şuşa, Naxçıvan və s. böyük şə-

hərlərin və yaşayış məntəqələrinin məktəblərində dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlər də tədris edilməyə başlamışdı. Məktəblərdə ədəbi dərnəklər, məclislər təşkil olunurdu. Bu da doğma ana dilinə məhəbbətin artmasına, ana dilində kitablar müəlliflənməyə, bədii yaradıcılıqla məşğul olmağa gətirib çıxarırdı.

Azərbaycanın görkəmli ziyalıları, yazıçıları və şairləri məktəblərin yenidən qurulmasında, tədris prosesinin təkmilləşməsində yaxından iştirak edirdilər. M.F.Axundov, A.Bakıxanov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani və s. kimi maarifpərvər ziyalıların Azərbaycanda xalq maarifinin yeni əsaslar üzərində qurulmasında, əhəlinin təhsil işinə cəlb edilməsində xidmətləri böyük idi.

XIX əsrin II yarısından başlayaraq Azərbaycanda yeni tipli məktəblər meydana gəlməyə başladı. 1830-1837-ci illər arasında Bakıda, Gəncədə, Şuşada, Şamaxıda, Nuxada və Naxçıvanda rus məktəbləri açılmışdı. 1847-ci ildə Şamaxı şəhərində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq qadın məktəbi təşkil edildi.

Bu dövrdə Azərbaycanda elm xeyli inkişaf etmiş, M.F.Axundov, Abasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Məhəmmədəli Kazım bəy, Hacı Zeynalabdin Şirvani və s. kimi görkəmli alimlər və mütəfəkkirlər yetişmişdi. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz alimlərin elmi əsərləri təkcə Azərbaycanda deyil, Rusiyada, Şərqdə və Qərbi Avropa ölkələrində də şöhrət qazanmışdı.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında böyük irəliləyiş meydana gəlmiş, ədəbiyyatda realist cərəyan daha da qüvvətlənmiş, yeni mütərəqqi ruhlu əsərlər meydana

gəlmişdi. Azərbaycan ziyalılarının qabaqcıl rus mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə tanış olması, Azərbaycan yazıçıları ilə şəxsi tanışlığı Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai satiranın və realizmin inkişafı üçün böyük imkan və şərait yaratdı. Bu dövrdə M.F.Axundov, A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, Q.B.Zakir, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, H.B.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov və s. kimi görkəmli yazıçıların əsərləri nəinki Azərbaycan ədəbiyyatının, hətta dünya ədəbiyyatının ən nadir incilərindən hesab edilə bilər.

Azərbaycanda mətbuatın yaranma tarixi də XIX əsrə aiddir. 1832-ci ildə Tiflisdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində qəzet çıxmışdı. Bu qəzet 1828-ci ildən Tiflisdə rus dilində çıxmağa başlayan «Tiflisskøe vedomosti» qəzetinə əlavə olaraq buraxılırdı. Qəzetdə əsas etibarilə çar hökumətinin rəsmi fərmanları dərc edilirdi. Bundan sonra 1845-ci ildə Azərbaycan dilində «Kafkazskoy vestnik» adlı qəzet nəşr edilmişdir. Bu qəzetdə rəsmi hökumət fərmanları ilə yanaşı, daxili məsələlərə dair materiallar da dərc edilirdi.

Azərbaycanda ilk qəzetin yaranması görkəmli maarifpərvər H.B.Zərdabinin adı ilə bağlıdır. O, 1875-ci ildə uzun mübarizədən sonra «Əkinçi» qəzetinin nəşrinə icazə ala bildi. İlk demokratik qəzet olan «Əkinçi»nin nəşrə başlaması Azərbaycanın ictimai həyatında görkəmli hadisə idi. İrtica lagerinə qarşı ardıcıl mübarizə aparan «Əkinçi» qəzetinin ətrafında Azərbaycan elm və mədəniyyətinə yüksək qiymət verən qabaqcıl ziyalılar toplanmışdı. Qəzet xalqın cəhalətdən xilas olmasında maarif və mədəniyyətin rolunu yüksək qiymətləndi-

rir, rus və Azərbaycan dillərində məktəblər təşkil edil-məsini təbliğ edirdi.

«Əkinçi» qəzeti ictimai pozğunluqlara və çatışmazlıqlara qarşı açıq çıxış etdiyindən hökumət orqanları qəzetin nəşrini 1877-ci ildə dayandırdı.

«Əkinçi» qəzetinin çox az bir müddət fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq o, Azərbaycanda mütərəqqi ictimai fikrin maarif və mədəniyyətinin inkişafı tarixində çox mühüm rol oynamışdır.

«Əkinçi» bağlandıqdan sonra 1878-ci ilin yanvarında Hacı Seyid Əfəndi Ünsüzadə tərəfindən «Ziya» adlı qəzet buraxılmağa başladı. Bu qəzetin nəşri 1880-ci ilin dekabrından «Ziyayi Qafqaziyyə» adı ilə davam etdirildi. Qəzet 1883-cü ilə qədər Tiflisdə, 1884-cü ildən isə Şamaxıda nəşr edilmişdi. Qəzetin nəşri 1884-cü ildə Seyid Ünsüzadənin ölümündən sonra dayandırılmışdı. «Əkinçi» ənənələrinin əleyhinə gedən bu qəzet Azərbaycan mətbuatı tarixində çox mürtəce mövqe tutmuş, dini ehkamları, köhnəlmiş adətləri, feodal-patriarxal qaydaları təbliğ etməyə çalışmışdı.

1883-cü ildə Tiflisdə «Kəşkül» qəzeti nəşrə başlayır. «Kəşkül»ün II nömrəsi aylıq jurnal şəklində buraxılmış, 1884-cü ildən isə həftəlik qəzetə çevrilmişdi. «Kəşkül»ün redaktoru Seyid Ünsüzadənin qardaşı Cəlal Ünsüzadə idi. O, öz qardaşının əksinə olaraq yüksək təhsilə malik Avropa və rus mədəniyyəti ilə tanış idi. «Kəşkül» öz ideya istiqamətinə görə «Əkinçi»yə çox yaxın idi. «Kəşkül»ün səhifələrində dilə, ədəbiyyata, incəsənətə, ictimai-siyasi məsələlərə aid publisistik məqalələr, Azərbaycan, rus, Avropa və Şərq ədəbiyyatın-

dan orijinal parçalar və tərcümələr dərc edilirdi. «Kəşkül»ün səhifələrində demokratik ruhlu yeni ədəbiyyatın nəşrinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Xalqın mədəni inkişafına xüsusi qayğı göstərən «Kəşkül» yeni məktəblər, kitabxanalar, teatrlar və s. mədəniyyət ocaqlarının açılmasını geniş surətdə təbliğ edirdi. «Kəşkül»ün nəşri 1891-ci ildə dayandırılmışdı.

XIX əsrdə Azərbaycanda elmin, ədəbiyyatın və mətbuatın inkişafı mədəniyyətin başqa sahələrinin inkişafı üçün, o cümlədən nəşriyyatın və kitabxana işinin inkişafı üçün də müəyyən şərait yaratmışdı.

Azərbaycanda yeni məktəblərin açılması, Azərbaycanlılar içərisində savadlı adamların yetişməsinə səbəb olmuş, Rusiyadan Azərbaycana kitablar gətirilməyə başlamışdı.

XIX əsrin 40-cı illərindən başqa dillərdən, birinci növdə isə rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilən kitablar, Azərbaycan yazıçı və alimlərinin bütün ziyalılarının öz ana dilində yazdıqları orijinal əsərlər gəldikcə Azərbaycan kitab xəzinəsini zənginləşdirirdi.

XIX əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda yeni məktəblərin açılması ilə əlaqədar olaraq dərs kitablarına və ümumiyyətlə, kitab nəşrinə tələbat artmışdı. Kitaba artan tələbat Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarını gəldikcə daha çox düşündürürdü. A.Bakıxanov, M.F.Axundov, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Kazım Bəy kimi görkəmli şəxsiyyətlər kitab çapı işinə daha çox qayğı göstərirdilər.

A.Bakıxanovun «Qanuni-Qüdsi» adlı qrammatika kitabı Tiflisdə 1831-ci ildə farsca, 1841-ci ildə isə rusca nəşr edilmişdi. A.Bakıxanovun o dövrdə yazmış olduğu

«Gülüstani-İrəm», «Təhzübül-əxlaq», «Əsrarül-mələkut» və başqa elmi əsərləri Azərbaycan kitab sərvətini daha da zənginləşdirmişdi. A.Bakıxanov «Gülüstani-İrəm»i «İnsanlığa, gəncliyə və vətənə xidmət üçün» yazdığını qeyd etmişdi. Mirzə Şəfi Vazeh görkəmli xəttat olduğu üçün kitabçılığın inkişafında xəttat kimi bir sıra qiymətli əsərlərin üzünü köçürmüşdü.

1830-cu illərdən başlayaraq əsərləri Rusiyada və xarici ölkələrdə çap edilməyə başlayan görkəmli şərqşünas professor Mirzə Kazım Bəyin əsərləri Azərbaycan kitabına dünya şöhrəti qazandırmışdı.

Şimali Azərbaycanda hələlik elm aləminə məlum olan ilk mətbəə təxminən 1830-cu ildə Şuşa şəhərində açılmışdı. Bu mətbəə o qədər də geniş fəaliyyət göstərə bilməmişdi.

40-cı illərdən başlayaraq Tiflisdə təşkil edilmiş Arzanov qardaşlarının mətbəəsi Azərbaycan dilində kitab çap etməyə başlamışdı. Bu nəşriyyat əsasən uşaqlar üçün dərsliklər çap edirdi.

Beləliklə, XVIII əsrin axırı XIX əsrin birinci yarısında əldə olan məlumata görə, cəmi 19 kitab nəşr edilmişdir. Bu rəqəmin olduqca az olmasına baxmayaraq XIX əsr Azərbaycan kitabçılığı tarixində çox mühüm bir mərhələni təşkil edir.

XIX əsrdə Azərbaycanda elmin, maarifin, mədəniyyətin, mətbuatın, kitabçılığın inkişafı, yeni tipli məktəblərin meydana gəlməsi kitabxanaların təşkili və onun şəbəkəsinin genişlənməsi üçün şərait yaratmışdı. Yeni təşkil edilən rus məktəblərinin və Azərbaycan

mədrəsələrinin bir çoxlarının yanında kiçik tədris kitabxanaları meydana gəlməyə başlamışdı.

XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda kitabxana işi bilavasitə məktəb, mədrəsə şəbəkələri ilə bağlı olmuşdur. Bu dövrdə ölkəmizdə ictimai kitabxanalar yox dərəcəsinə idi. Mövcud kitabxanalar isə məktəblərin yanında fəaliyyət göstərirdi. Hələ orta əsrlərdən başlayaraq böyüklüyündən, kiçikliyindən asılı olmayaraq bütün məktəblərin və mədrəsələrin yanında kitabxanalar var idi. Məktəb kitabxanalarına nisbətən mədrəsə kitabxanaları daha zəngin fonda və nadir kitablara malik olurdular. Məktəb və mədrəsə kitabxanaları məktəblərin müəllimləri tərəfindən idarə edilirdi. Hər bir məktəb kiçik olsa belə öz imkanlarından asılı olaraq kitabxanalar təşkil etməyi ön plana çəkirdi. Məktəb kitabxanalarının fondunda dini kitablarla yanaşı, dünyəvi ədəbiyyata, məktəbdə və mədrəsələrdə tədris edilən elmi fənlərə dair ədəbiyyata da geniş yer verilirdi.

Məktəbi bitirən şagirdlərin bir qismi təhsilini ali müsəlman təhsil müəssisəsi olan mədrəsələrdə davam etdirirdilər. Məktəblərdə kiçik tədris haqqı tətbiq edilsə də, mədrəsələrdə təhsil pulsuz idi. Mədrəsələrdə əsas fənlər ərəb dili, ilahiyyat və müsəlman hüquqşünaslığı hesab edilsə belə, tarix, psixologiya, məntiq, coğrafiya, hesab, riyaziyyat, həndəsə və s. fənnlər tədris edilirdi. Mədrəsə kitabxanaları bir qayda olaraq mədrəsədə tədris edilən fənlərə aid kitablarla komplektləşdiyindən onların fondu olduqca zəngin və qiymətli olurdu. Mədrəsələrin müəllim və tələbələri ilə yanaşı, ziyalılar da mədrəsə kitabxanalarından istifadə edirdilər. Tarixi

mənbələrdən məlum olduğu kimi 1842-ci ildə Azərbaycanda 713 məktəb və mədrəsə var idi. Məktəb və mədrəsələrdə 7306 şagird təhsil alır onlara 715 molla və müdərris dərs deyirdi.

Mənbələrdə göstərilir ki, 1853-cü ildə Şəki qəzasında 153, 1859-cu ildə 168 məktəb və mədrəsə olmuşdur. 1858-ci ildə Şamaxı quberniyasında 4700 şagirdin təhsil aldığı 299 məktəb və mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir.

1899-cu ilin sonuna yaxın Bakı quberniyasında 2043 şagirdi olan 37, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasında isə 10 xüsusi məktəb olmuşdur. Bu faktlar göstərir ki, XIX əsrin ikinci yarısında məktəblər şəbəkəsi Azərbaycanın mərkəzi şəhərləri ilə yanaşı, bütün regionlarında geniş yayılmışdı. Yeni tipli məktəblərin: rus məktəblərinin, rus-Azərbaycan məktəblərinin sayı durmadan artırdı. XIX əsrin axırlarında Azərbaycanda ilk rus-Azərbaycan məktəbləri açılmağa başlandı. Həmçinin bu dövrdə musiqi məktəbləri, bazar günü məktəbləri, qadınlar üçün məktəblər və s. açılırdı. Bir qayda olaraq Azərbaycanın böyük şəhərlərində Bakıda, Gəncədə, Şamaxıda, Qubada və s. açılan yeni tipli məktəblərin yanında məktəb kitabxanaları yaradılırdı. Çar Maarif Nazirliyinin qəbul etdiyi qaydalara görə, bütün məktəblərin yanında məktəb kitabxanaları olmalı idi. Beləliklə, məktəb kitabxanaları şəbəkəsi ölkə ərazisində üstünlük təşkil etdiyindən 1896-cı ildən Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının 29 yaşayış məntəqəsində yerləşən məktəb kitabxanalarından bütün oxucuların istifadə etməsinə icazə verildi. Bu tədbir sonrada başqa qu-

berniyalarda da tətbiq edilmişdi. Rus məktəblərində şagird kitabxanaları ilə yanaşı, müəllimlərə xidmət etmək üçün tədris, elmi-metodik ədəbiyyatla komplektləşən xüsusi kitabxanalar da təşkil edilirdi.

Beləliklə, XIX əsrin II yarısında ölkəmizdə məktəb kitabxana şəbəkəsi əsaslı şəkildə inkişaf etmiş, kitab fondu zənginləşmiş, fəaliyyət dairəsi genişlənməmişdir.

Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda məktəb kitabxanalarının tarixi ayrıca tədqiqat obyekti olmadığından çox zəif öyrənilmiş, bu kitabxanaların uzun bir dövr ərzində ölkənin əsas kitabxana müəssisəsi olması və bu kitabxanalarda məktəb kontingenti ilə yanaşı, bütün ziyalılara, savadlı insanlara xidmət etməsi diqqətdən qaçmışdır.

Çar Rusiyası dövründə çap edilmiş statistik külliyyatlarda da kitabxana bölməsində məktəb kitabxanaları haqqında məlumat verilməməsi, ancaq ictimai kitabxanalardan bəhs edilməsi təəssüf doğurur.

XIX əsrin II yarısından başlayaraq ölkədə təhsilin, mədəniyyətin, elmin inkişafı ilə yanaşı, yeni ziyalılar nəslə formalaşmış, millətin maariflənməsində, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində, elmin inkişafında böyük rol oynayan kitabxana xeyli inkişaf etmiş, kitab nəşri genişlənməmiş, cəmiyyətdə kitaba böyük tələbat əmələ gəlmişdi. Məhz bu dövrdə geniş əhaliyə xidmət etmək üçün ictimai kitabxanalar yaradılması haqqında səslər ucalmağa başlanmışdı. Bu işin təşəbbüskarları məhz görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirləri və ziyalıları olmuşdur.

XIX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanın böyük şəhərlərində və iri yaşayış məntəqələrində ilk xalq kitabxanaları və qiraətxanaları meydana gəlməyə başladı. İctimai kitabxanalar ilk dövrlərdə ayrı-ayrı cəmiyyətlər, elm və mədəniyyət xadimləri tərəfindən yaradılırdı.

Azərbaycanda yaranan ilk xalq kitabxanalarından biri 1850-ci illərin axırlarında Şamaxı şəhərində yaranmışdı. Kitabxananın kitab fondunun az olmasına baxmayaraq o 128 adda dövrü nəşrlər aldığından oxucuların ən çox istifadə etdiyi müəssisəyə çevrilmişdi. Bu kitabxana əhalinin kitaba olan tələbatını ödəyə bilmədiyindən 1859-cu ilin sentyabrında Şamaxının qabaqcıl ziyalıları şəhərdə xalq kitabxanası açmaq məqsədilə əhalidən kitab toplamağa başlayırlar. Doğrudur, toplanan kitabın miqdarı kitabxana açmaq üçün kifayət etməsə belə, Şamaxı ziyalıları kitabxana açmaq üçün Şamaxı şəhərinin valisi vasitəsilə Qafqaz sərdarına müraciət etdilər. Böyük çətinlikdən sonra sərdar 1859-cu ildə Şamaxı şəhərində kitabxana açılmasına icazə verdi və kitabxanayı təşkil etmək üçün 300 manat gümüş pul ayırdı. Bu pul kitabxanayı açmaq üçün olduqca az olsa da, kitabxananın açılmasına rəsmi razılıq almaq Şamaxı ziyalılarının böyük qələbəsi idi. Bu tədbir Azərbaycanın digər regionları üçün çox mühüm nümunə idi. Kitabxanayı təşkil edən ziyalılar qrupu çox böyük təşkilatçılıq işi aparmış, əhalidən kitab yığmış, həmçinin xeyli ianə toplamağa müvəffəq olmuşdu. Kitabxananın rəsmi açılışı 1859-cu ilin sentyabrında oldu. Kitabxana üçün ayrıca bina tikilənə qədər kitab-

xana Şamaxı «Nücabə» Cəmiyyətinin binasında yerləşdirilmişdi. Kitabxana üç üzv və bir kitabxanaçıdan ibarət olan komitə tərəfindən idarə olunurdu. Komitəni kitabxana oxucularının ümumi yığıncağı seçirdi. Kitabxanadan istifadə etmək hüququ ilk növbədə kitabxanani təşkil edənlərə, həm də istifadə etmək üçün müəyyən miqdarda üzvlük haqqı ödəyənlərə verilmişdi. Kitabxana xalq (camaat) kitabxanası olduğundan digər oxucular da kitabxanadan istifadə edə bilərdilər. Kitabxana öz nizamnaməsinə müvafiq çox demokratik tədbirləri həyata keçirməyə başlamışdı. İlk növbədə kitabxananın komplektləşdirilməsi üçün Azərbaycan və rus klassiklərinin əsərlərinin, o dövrdə Azərbaycanda, Zaqafqaziyada və Rusiyada nəşr olunan dövrü mətbuatın alınması, müxtəlif elm sahələrinə dair kitabların əldə edilməsi zəruri hesab edilmişdi.

«Qafqaz» qəzetinin 1859-cu il 85-ci nömrəsində verdiyi məlumata görə, Şamaxı xalq (camaat) kitabxanası «Russkoe slovo», «Russkiy vestnik», «Moskovskaya vedemost», «İskra», «Narodnoe çtenie», «Sovremennik», «Kafkaz» və s. 32 adda dövrü mətbuat alırdı. Yuxarıda göstərdiklərimizdən bir daha aydın olur ki, Şamaxı kitabxanası öz qarşısında bilavasitə əhalinin maariflənməsinə və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilən vəzifələri həyata keçirməyə çalışmış, milli Azərbaycan kitabxanası kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Sevindirici haldır ki, XIX əsrin II yarısında Bakı şəhəri ilə yanaşı, Azərbaycanın digər regionlarında da xalq üçün kitabxanalar açılmağa başlanmışdı. Belə ki-

kitabxanalar 1868-ci ildə Gəncədə, 1859-cu ildə Şamaxıda və Şuşada, 1880-ci illərdə Bakıda, Qubada, Salyanda, Lənkəranda və Naxçıvanda təşkil edilmişdir. Naxçıvanda kitabxana-qiraətxananın açılmasında görkəmli maarifçilərdən M.T.Sidqinin, C.Məmmədquluzadənin, Q.A.Şərifovun, A.M.Əkbərovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Onlar kitabxana-qiraətxananın açılması üçün icazə almaqla yanaşı, onun təşkili üçün vəsait toplamış, əhaliyə xidmətini təşkil etmişlər. 1897-ci il ərəfəsində artıq Bakı şəhərində 8 belə kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan əlavə, Bakıda olan hər bir şəhər məktəbinin yanında da kitabxanalar təşkil edilmişdi. 1890-cı ildə bütün məktəb kitabxanaları Mixaylovski şəhər məktəbinin yanında vahid kitabxana şəklində birləşdirildi. 1897-ci ildə kitabxana Bakı şəhər Bələdiyyə İdarəsinə verildi və xalq məktəblərinin müəllim və şagirdləri ilə yanaşı, Bələdiyyə İdarəsinin qulluqçularına da xidmət etməyə başladı. Kitabxananın qulluqçulara xidmət etməsi ilə əlaqədar onun fondu yeni kitablarla komplektləşməyə başladı və daha universal xarakter aldı.

Tarixi qaynaqlarda göstəriləyi kimi, o dövrdə vəsait çatışmazlığı üzündən məktəb kitabxanaları çox zəif komplektləşdirilirdi. Məsələn, 70-80-ci illərdə fəaliyyət göstərən Gəncə gimnaziyasının əsaslı kitabxanasının 1871-1881-ci illərdə cəmi 597 adda 2.336 nüsxə kitabı olmuşdur. Gəncə progimnaziyasının şagird kitabxanasında isə cəmi 234 adda, 533 nüsxə kitab var idi. 1886-cı ildə isə gimnaziyanın kitabxanasının fondunda 4869 kitab, progimnaziyanın kitabxanasının fondunda isə

1617 kitab olmuşdur. Rəqəmlərdən göründüyü kimi, kitabxanaların fondu olduqca zəif artmışdır. Xalq kitabxanaları əsasən şəhərlərdə və böyük yaşayış məntəqələrində açıla bilərdi. Çox maraqlı faktıdır ki, 70-ci illərdən başlayaraq Azərbaycanın kəndlərində də xalq kitabxanaları təşkil edilməyə başlamışdı. XIX əsrin 70-ci illərində Şamaxı qəzasının Altıağac kəndində təşkil edilən Xəzinə (büdcədən maliyyələşdirilən) kitabxanasını buna misal göstərə bilərik. Kənd kitabxanalarının respublikamızın başqa kəndlərində təşkil edilməsi haqqında ara-sıra məlumatlar olmasına baxmayaraq, bu problem ətraflı tədqiq edilmədiyindən əsaslı məlumat vermək imkanından məhrumuq.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda neft sənayesinin sürətli inkişafı, yeni zavodların, texniki müəssisələrin yaranması, texniki ziyalılara, mühəndis və texniklərə, ən başlıcası isə texniki biliklərə yiyələnmiş olan fəhlələrə böyük tələbat əmələ gətirmişdi. Məhz buna görədir ki, neft sənayeçiləri və onların arxasında duran çar hökuməti texniki kadrlar yetişdirmək zərurəti qarşısında qalmışdılar. Bu məqsədlə onlar texniki məktəblər, ixtisas kursları, həm də neft fəhlələrinə xidmət etmək, onların texniki biliklərinin, ixtisaslarının artırılması üçün kitabxanalar açmaq üçün tədbirlər görürdülər. Məhz bu dövrdə Bakı şəhərində mədəni-maarif müəssisələri, o cümlədən xalq kitabxana-qiraətxanaları təşkil etməyə başlanmışdı.

Bakı şəhərində təşkil edilmiş belə müəssisələrdən biri 1895-ci ilin fevralında Qaraşəhərdə açılan pulsuz xalq kitabxana-qiraətxanası olmuşdur. Bu kitabxanaya

dağ mühəndisi, xalqın mədəni inkişafına kömək etməyə çalışan Aleksey Semenovici Dorosjenkonun xatirəsini əbədləşdirmək məqsədilə onun adı verilmişdi. Kitabxanayı təşkil etmək üçün təsisçilər xüsusi bir gecə keçirib, vəsait topladılar. Gecədə A.S. Dorosjenkonun ailə üzvləri də iştirak etmişdi. Kitabxanaya kitab almaq üçün həm də neft sənayeçilərinin üzvlük haqqından vəsait ayrıldı.

Kitabxanaya ancaq neft sahibkarlarının mənafeyini müdafiə edən, çar senzurası tərəfindən bəyənilmiş kitabları saxlamağa icazə verilmişdi. Neft sənayeçiləri kitabxanaya əsasən dini və texniki kitabların toplanmasına icazə verirdilər. Az savadlı fəhlə oxucular isə belə kitablara maraq göstərmirdilər. Buna görə də kitabxana-qiraətxana öz fəaliyyətini lazımi dərəcədə genişləndirə bilmirdi. Kitabxanada fəhlə sinfinin mənafeyinə xidmət edən, onları maraqlandıran lazımi kitabların olmaması üzündən fəhlələr kitabxanaya az gəlirdilər.

1898-ci ilə kimi kitabxana Qaraşəhərdə Nobel qardaşlarının icarəyə götürdüyü Martirosovun zavodunda yerləşirdi. Nobel qardaşlarının icarə vaxtı qurtardıqdan sonra kitabxanaya yeni bina axtarmaq lazım gəldi. Lakin Qaraşəhərdə kitabxanayı yerləşdirmək üçün elə bir münasib bina tapılmadı. Yeni bina almaq və ya tikmək üçün isə vəsait yox idi. Böyük çətinliklərdən sonra kitabxana 1899-cu ilin fevralında neft sənayeçiləri qurultayının vermiş olduğu yeni binaya köçdü.

Bütün bu çətinliklər kitabxanaya öz oxucularını artırmağa imkan vermirdi. Belə ki, 1900-cü ilin yanvar

ayında kitabxananın cəmi 304 nəfər oxucusu var idi. Bunların da əksəriyyəti tələbələr və qulluqçular idi. Kitabxana oxucularının ancaq 19.5 %-ni fəhlələr təşkil edirdi. Kitabxanada uşaq oxucularının artması ilə olanda qədər olaraq kitabxana soveti kitabxananın yanında uşaq şöbəsi təşkil etdi. Uşaq şöbəsinə ancaq nazirlik tərəfindən məsləhət görülən kitabların alınmasına icazə verilmişdi.

Kitabxanada başqa dillərdə kitablar olmadığından oxucuların 80%-i rus idi. Yerdə qalan 20%-ni başqa millətlər təşkil edirdi. Azərbaycanlı oxucuların sayı çox az idi. Kitabxananın hesabatında göstərilir ki, kitabxanaya rus dilini bilməyən, lakin öz ana dillərində kitab oxumağı bacaran oxucular müraciət etmiş, kitabxana belə kitabların olmaması üzündən onların tələbatını ödəyə bilməmişdi. Başqa dillərdə kitabları almaq üçün Maarif Nazirliyindən xüsusi icazə almaq lazım idi. Kitabxana bu xüsusda Maarif Nazirliyi departamentinə müraciət etsə də, müsbət cavab ala bilməmişdi. Gəniş ruslaşdırma siyasəti aparan çar hökumətinin maarif naziri rus olmayan xalqlar üçün kitabxanalar açmağa icazə vermirdi. Halbuki, kitabxananın hesabatında Qafqaz kitabxanalarında Azərbaycan gürücü və s. dillərində kitabların toplanmasının zəruri olduğu qeyd edilirdi.

Kitabxanaya kitab almaq üçün lazımi qədər vəsait buraxılmadığından onun fondu çox ləng artırdı. Kitabxana təşkil edildikdən beş il sonra yəni 1900-cü il yanvarın 1-də onun fondunda 1905 nüsxə kitab var idi.

Bu kitabların müəyyən hissəsi də əvvəlcə dediyimiz kimi, fəhlələrdən toplanmış pulun hesabına alınmışdı.

Kitabxana öz fondunda nazirliyin icazə vermədiyi kitabları da toplayıb saxlayırdı. Belə kitablar ümumi fondan ayrıca saxlanır, fəhlələrin tələbi ilə onlara verilir. Kitabxanada rus klassiklərindən L.A.Tolstoy, Turgenev, Puşkin, Dostoyevski, Qoqol və Qonçarovun, dünya klassiklərindən Mayn Rid, Volter Skot, Mark Tven, Jül Vern və başqalarının əsərləri saxlanılırdı. Son zamanlar fəhlələr arasında göstərdiyimiz yazıçıların əsərlərinə böyük tələb əmələ gəlmişdi.

Dini kitablara tələb getdikcə azalırdı. 1897-ci ildə oxuculara verilən kitabların 7,7%-ni dini kitablar təşkil edirdisə, 1899-cu ildə bu, 2,6%-ə düşmüşdü.

Kitabxana Bakının neft rayonlarında kiçik qiraətxanalar açmaq işinə də kömək edirdi. Maddi cəhətdən çox kasıb olan kitabxana neft rayonlarında kiçik qiraətxanalar açmaq üçün ianə toplamaq gecələri təşkil edərək, müxtəlif yollarla vəsait toplayırdı. Belə gecələrin keçirilməsinə dağ mühəndisi A.S.Doroşenkonun arvadı yaxından kömək etmişdi. Toplanan vəsait hesabına kitabxana 1899-cu ildə Bayılda, 1900-cu ildə Bibi-Heybətdə, 1902-ci ildə isə Balaxanıda kiçik qiraətxanalar açmışdı.

Bu barədə "Kaspi" qəzeti 1902-ci ildə belə yazırdı. "26 dekabr 1902-ci ildə dağ-mədən mühəndisi A.S.Doroşenko adına pulsuz xalq kitabxana-qiraətxanasına vəsait toplamaq məqsədilə gecə keçirildi... birinci gecədə toplanmış vəsait hesabına Qara şəhərdə, gələn il təşkil edilmiş gecədə toplanmış vəsait hesabına Ağsə-

hərdə, sonra Bayılda, nəhayət, bu il o, üç qiraətxanani saxlamaq və Balaxanıda geniş qiraətxana açmaq məqsədilə gecə təşkil edilmişdir."

Bu dövrdə neft sənayesi rayonlarında fəhlələrə xidmət edəcək heç bir mədəni müəssisə yox idi. 1898-ci ilin məlumatına əsasən, Bakının ən mühüm neft rayonlarından biri olan Bibi-Heybətdə neft buruqlarında 1236 nəfər fəhlə işləməsinə baxmayaraq burada 1898-ci ildə neft sənayeçiləri qurultayı tərəfindən açılmış kiçik bir məktəbdən başqa heç bir mədəni müəssisə yox idi. Fəhlələr arasında kitab oxumaq işinə böyük maraq əmələ gəlmişdi. Qiraətxanalar açmaq tələbini fəhlələr dafələrlə neft sahibkarlarının qarşısında qoymalarına baxmayaraq müəyyən müsbət nəticə əldə edə bilməmişdilər.

Bibi-Heybət məktəbinin yanında təşkil edilmiş kitabxanadan uşaqlarla birlikdə yaşlı oxucular da istifadə edirdi. Şagirdlər məktəbin kitabxanasından öz valideynləri üçün də kitab alırdılar.

1902-ci ildə Balaxanıda Benkendorfun mədənin-dəki, kiçik qiraətxanadan başqa heç bir qiraətxana yox idi. A.S.Doroşenko adına kitabxana burada kitab oxumaq işinə olan tələbatı nəzərə alaraq kiçik bir qiraətxana açmağı lazım bildi. A.S.Doroşenko adına kitabxanaya neft sənayeçiləri qurultayı maddi cəhətdən kömək etdiyindən sonralar bu qiraətxanalar Texniki Cəmiyyətin Bakı şöbəsi tərəfindən neft sənayeçiləri qurultayına verilmişdir.

Bütün bu göstərdiklərimizdən aydın olur ki, kitabxana mövcud obyektiv şərait üzündən geniş xalq

kütlələrinin tələbatına cavab verə biləcək, onun mənafeyinə xidmət edə biləcək bir müəssisə ola bilməmişdir.

Bakı neft sənayesindən maksimum mənfəət əldə etməyə çalışan neft sənayeçiləri fəhlələr üçün mədəni-maarif müəssisələri təşkil etmək sözünü eşitmək belə istəmirdilər. Lakin get-gedə proletar sinfinin mütəşəkkilləşməsi, kapitalistləri fəhlələrin mədəni tələblərini ödəmək üçün cüzi də olsa, vəsait buraxmağa məcbur edirdi.

XX əsrin əvvəllərində 226 min nəfər əhali yaşayan və Rusiyanın ən böyük sənaye mərkəzlərindən biri olan Bakı şəhərində fəhlələrin və xırda qulluqçuların mədəni tələblərinə xidmət edəcək heç bir dövlət müəssisəsi yox idi. 1900-cü illərdə bu və ya digər cəmiyyət tərəfindən təşkil edilmiş kiçik qiraətxanalar (1901-ci il ərəfəsində belə qiraətxanalar 4 idi) zəhmətkeşlərin kitaba qarşı durmadan artan tələbinə cavab verə bilmirdi. Mövcud qiraətxanalara az vəsait buraxıldığı və onlar lazımi kitablarla təkmilləşdirilmədiyindən oxucular belə qiraətxanalardan istifadə edə bilmirdilər.

Əhalinin əksəriyyətini təşkil edən (1904-cü ildə Bakı fəhlələrinin 44%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdi) azərbaycanlılar üçün bir mədəni-maarif müəssisəsi belə təşkil edilməmişdi. Çarın maarif naziri mövcud kitabxana və qiraətxanalarda Azərbaycan dilində kitabların saxlanması icazə vermirdi. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, A.S.Doroşenko adına kitabxana 1897-ci ildə başqa dillərdə olan kitabları saxlamaq üçün nazirlikdən icazə istəmişdisə də, icazə verilməmişdi. Azərbaycanın rayonlarında isə vəziyyət daha acınacaqlı idi. Əhalinin

böyük əksəriyyəti savadsız idi. Kənd yerlərində mədəni-maarif müəssisələri yox dərəcəsində idi. Azərbaycan kəndlərində feodalizm qaydaları qalmaqda davam edirdi. O, dövrdə ucqarların mədəni inkişafına mane olmağa çalışan çar hökuməti geniş ruslaşdırma siyasəti aparır, ucqarlarda milli mədəniyyətin inkişafına imkan vermirdi.

Çar Rusiyasının hər yerində olduğu kimi Azərbaycanda da mütləqiyyətin polis istibdadı hər cür zülm - mülkədar zülmü, kapitalist zülmü və milli zülmə birləşərək xalq kütlələrini dözülməz vəziyyətə salır, ictimai ziddiyyətləri təkmilləşdirir, şəhərdə və kənddə sinfi ziddiyyətləri və sinfi mübarizəni son dərəcə kəskinləşdirirdi.

§ 6.2. Nəriman Nərimanovun ilk ümumi açıq milli kitabxana-qiraətxanası

XIX əsrin axırlarında Azərbaycanda kitabxana işi tarixində mühüm hadisə baş verdi. 1894-cü ildə Bakıda görkəmli yazıçı, ictimai və dövlət xadimi Nəriman Nərimanov ilk ümumi açıq milli Azərbaycan kitabxana-qiraətxanasının əsasını qoydu. Bu Azərbaycan xalqının mədəni və ictimai həyatında görkəmli hadisələrdən biri idi.

1891-ci ildə Bakıya gəlib müəllimlik edən Nəriman Nərimanov xalqın zülm və əsarət altında yaşamasını və onu bu zülmədən xilas etmək yolunu maarifdə görürdü. Milli xalq kitabxana-qiraətxanası yaratmaq fikrinə

düşən Nəriman Nərimanov görkəmli ziyalılardan S.M.Qənizadə, H.Mahmudbəyov, S.Vəlibəyov, Ə.Axundov, Ə.Cəfərzadənin yaxından köməyi ilə Xaqaninin Nizaminin, Füzulinin, Sədinin, Hafizin, Firdovsinin, A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, M.P.Vaqifin, Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin və.b. əsərlərini, həmçinin jurnal və qəzet komplektlərini toplamağa başladı. Kitabxana-qiraətxanayı açmaq üçün müəyyən hazırlıq işi görüldükdən sonra N.Nərimanov Bakı qubernatoruna icazə üçün müraciət etdi. Müəyyən çətinlikdən sonra Bakı qubernatoru 1894-cü il avqustun 1-də kitabxana-qiraətxananın açılmasına icazə verdi. Məhz 1894-cü ilin 1 avqustunda kitabxana-qiraətxana fəaliyyətə başladı.

Bu kitabxana-qiraətxana Nərimanovun və onun silahdaşlarının mədəni-maarifçilik fəaliyyəti sayəsində qısa bir müddət içərisində milli demokratik ideyaların təbliğat mərkəzlərindən birinə çevrildi. Nəriman Nərimanov xalqın maariflənməsi, mədəni cəhətdən inkişaf etməsi işində kitabxanaların təşkil edilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi.

O dövrdə kitabxana-qiraətxanayı lazımi ədəbiyyatla təmin etmək olduqca çətin idi. Bir tərəfdən Bakıda qəzet və kitab nəşrinin az olması və mütərəqqi qəzet və kitabların yoxluğu, digər tərəfdən də lazımi maddi vəsaitin olmaması kitabxananın təkmilləşməsi işini çətinləşdirirdi.

Kitabxanayı təkmilləşdirmək və onu lazımi qəzet, jurnal və kitablarla təmin etmək üçün Nəriman Nərimanov, Əlisgəndər Cəfərov və başqaları çox zəhmət

çəkməli oldular. Nərimanov tez bir müddət içərisində Hindistan, Misir, Bolqarıstan, Türkiyə, İran və başqa ölkələrin nəşriyyatları və Rusiyanın bir çox şəhərləri ilə əlaqə yaratmağa müvəffəq oldu. Məhz buna görədir ki, o, kitabxana açılana qədər bir çox dillərdə qəzet, məcmuə, risalə və kitablar ala bilmişdi.

Kitabxanaya qəzet və kitabların bir çoxu Nərimanov və başqa ziyalıların xahişi ilə milyonər Hacı Zeynalabdin Tağıyevin hesabına alınır.

1896-cı ildə erməni tarixçisi və yazıçısı Vartanes Papazyan Tiflisdə ermənicə çıxan «Murc» («Çəkiç») jurnalında kitabxana-qiraətxana haqqında geniş məlumat vermişdir. Bu məlumatlara görə, kitabxana-qiraətxana 25-30 adda rus, bir erməni, bir gürcü, beş türk qəzeti: «Tərcüman», «Mələmət», «Xəzineyi fənun», «Əxtar», «Maarif» qəzetlərini alır. Kitabxana-qiraətxanaya həm də Kəlküttədə farsca çıxan liberal «Həbil-mətin» məcmuəsi, Sofiyanın «Ettefaq», Qahirənin «Əl-Nil», İstanbuldan şəkilli ikihəftəlik «Mələmət», gündəlik «Tərcümanı həqiqət», həftəlik «Əxbar» qəzetləri gəlirdi.

Bundan başqa, qiraətxana Rusiyanın böyük şəhərlərindən, habelə Kəlküttə, İstanbul, Sofiya, Qahirə, Tehran, Təbriz və başqa şəhərlərdən də qəzet və jurnallar alır. Belə qəzet və jurnalların çoxu Nərimanovun xahişi ilə Bakıya pulsuz göndərilirdi.

Qiraətxanaya giriş haqqı iki qəpik idi. Qiraətxanada oxucuların suallarına tez və vaxtında cavab vermək, fondada mövcud olan kitabları, qəzet və jurnalları onların nəzərinə çatdırmaq üçün kataloq düzəldilmişdi.

Kitabxanaçı-qiraətxanaçı vəzifəsində Nərimanovun ən yaxın silahdaşlarından olan, öz işini sevən və bu işə yüksək qiymət verən Əlisgəndər Cəfərov işləyirdi. Qiraətxananın fondunda bir çox dillərdə qəzet, jurnal və kitabların mövcudluğu bütün millətlərdən olan oxucuların qiraətxanaya gəlməsinə imkan yaradırdı. İndiyə qədər Bakı şəhərində yaradılmış heç bir kitabxana və qiraətxana belə bir imkana malik deyildi.

Qiraətxananın oxucularının milli tərkibi müxtəlif idi. Ayrı-ayrı millətlərdən olan oxuculara xidmət edən bu qiraətxanaya 1894-cü il aprel 8-dən mayın 4-nə qədər 710 nəfər oxucu gəlmişdi, bunlardan 200 nəfər rus, 25 gürcü, 130 erməni, 141 müsafir müsəlman, 151 azərbaycanlı, 8 alman, 5 fransız və 40 yəhudi idi. Qiraətxanaya hər dildə 25 qəzet və jurnal gəlirdi. Qiraətxana pulsuz olaraq hamıya xidmət etdiyindən oxucuların əksəriyyətini fəhlələr təşkil edirdi. Belə beynəlmiləl tərkibli oxuculara xidmət edən bu qiraətxana N.Nərimanovun yorulmaz mədəni-maarif fəaliyyəti sayəsində inqilabi-demokratik və beynəlmiləlçi ideyaları təbliğ edən bir mərkəzə çevrilmişdi.

Bu xeyirxah və mütərəqqi iş heç də hamı tərəfindən rəğbətlə qarşılanmadı. Köhnə fikirli adamlar, ruhanilər və çar məmurları qiraətxananın əleyhinə çıxış etməyə başlamışdılar. Ruhanilər qiraətxanaya getməyi müsəlmanlar üçün günah hesab edir, qəzet oxuyanları kafir adlandırırdılar. Bütün cəhəzlər düşgünləri ilə yanaşı, çar hökuməti də bu kütləvi müəssisəyə şübhə ilə yanaşır, onun işinin genişlənməsinə hər cür vasitələrlə mane olmağa çalışırdı.

Buna görə də geniş xalq kütlələrini kitabxana - qiraətxanaya cəlb etmək böyük çətinlik törədirdi.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq tədricən kitabxananın əhəmiyyəti zəhmətkeşlər tərəfindən dərk edilir, oxucuların sayı müntəzəm olaraq çoxalırdı. Maraqlı burasıdır ki, kitabxanani görmək istəməyən ruhanilər belə get-gedə onun fəaliyyəti ilə maraqlanırdı, kitabxana-qiraətxanaya açıq gələ bilmədiklərindən qəzet və jurnalları evlərinə gətirib xəlvəti oxuyurdular.

Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, qiraətxanaya 1896-cı ilin yanvar ayında 642, fevral ayında 572, mart ayında 633, aprel ayında 647 nəfər oxucu gəlmişdi (bu da o zaman Bakı və Zaqafqaziya kitabxanalarının heç birinin malik olmadığı bir rəqəm idi), halbuki 1897-ci ildə Bakıdakı A.S.Doroşenko adına kitabxananın cəmi 276 nəfər oxucusu olmuşdu.

Erməni yazıçısı V.Papazyan 1896-cı ildə ermənicə çıxan «Mure» jurnalında kitabxananın bu fəaliyyətindən bəhs edərkən yazırdı: «Bu, erməni qiraətxanalarından bəlkə çoxunun malik olmadığı bir rəqəmdir. Qiraətxanaya girməkdən utanaraq qəzet və məcmuələri evlərinə gətirib oxuyan mollaları və seyidləri də bu rəqəmə əlavə etmək lazımdır. Qəzetlərin əldən-ələ necə gəzdiyini, oxumaqdan köhnələrək cırıldığını görərkən göz-lə görəsən».

Kitabxana təkcə qəzet, jurnal, kitab verməklə kifayətlənmir, həm də geniş kütləvi iş aparırdı. Kitabxananın yanında gənc ədəbiyyat həvəskarlarının dərnəyi təşkil edilmişdi və burada əsərlər oxunub müzakirə edilirdi. Eyni zamanda kitabxananın yanında gənc aktyor-

lar dərnəyi təşkil edilmişdi ki, bu dərnəyin üzvləri tələbələr və ziyalılar idi. Dərnək Azərbaycanın teatr mədəniyyəti tarixində xüsusi rol oynamış, bir neçə əsəri tamaşaya qoymuşdu. Bu dərnəklərin işində N.Nərimanov yaxından iştirak edirdi. N.Nərimanov hələ o dövrdə özünün «Nadir şah» əsərini tamaşaya qoymağa çalışırdı. Lakin pyesin tamaşaya qoyulmasına çar senzoru icazə verməmişdi.

N.Nərimanov bunun səbəbini çar senzorundan soruşduqda o cavab vermişdi ki, xalq içərisindən çıxmış olan qəhrəman burada şah hakimiyyətinə qarşı qoyulur. Nərimanov bunun tarixi həqiqət olduğunu dedikdə sensor «hər tarixi həqiqəti səhnədə göstərmək olmaz», deyər cavab vermişdi.

Buna baxmayaraq həvəskarlar dəstəsi N.Nərimanovun «Nadanlıq», «Şamdan bəy» pyeslərini, Nəcəf bəy Vəzirovun və yeni yazıçıların bir sıra əsərlərini səhnəyə qoymağa müvəffəq olmuşdular.

«Tərcüman» qəzetində 1895-ci il yanvarın 15-də Tağıyev teatrında Nərimanovun «Nadanlıq» pyesinin tamaşaya qoyulacağı haqqında məlumat dərc edilmişdir.

Bu pyes qiraətxananın yanında olan gənc «aktyorlar» dərnəyi tərəfindən tamaşaya hazırlanmışdı. Tamaşadan əldə edilən vəsaitin qiraətxanaya xərclənməyi nəzərdə tutulmuşdu.

Yeni qiraətxana üçün vəsait toplamaq məqsədilə 1896-cı ilin 23 noyabrında Nərimanovun «Dilin bəlası» əsəri səhnəyə qoyulmuşdu. Tamaşaya çox adam gəldiyindən ayaq üstə duranlar da var idi. Tamaşa böyük

müvəffəqiyyət qazanmış, tamaşadan toplanmış pul qiraətxanaya verilmişdi.

Sonra Nərimanov qiraətxanasına kömək etmək məqsədilə Bakı gəncləri 1896-cı ildə «müsəlman gecəsi» keçirməyi qərara almışdılar. S.Vəlibəyov «Tərcüman» qəzetində dərc etdirdiyi bir məqaləsində yazır ki, Nərimanovun qiraətxanası təşkil edilərkən müsəlmanlar (azərbaycanlılar- A.X.) ona pul vermək istəmirdilər. İndi 100 və 1000 manatlarla pul verənlər vardır. Kitabxana-qiraətxananın fəaliyyəti, xalq arasında böyük nüfuz qazanması N.Nərimanovu çox sevindirirdi. O, kitabxana-qiraətxananın işini daha da genişləndirməyi və kitabxana-qiraətxananın yanında ayrıca, kitabxana açmağı zəruri sayırdı. Bu məqsədlə N.Nərimanov Bakı qubernatoruna kitabxana açmaq üçün müraciət etdi. 1897-ci ildə qubernator kitabxananın açılmasına icazə verdi. Bu çox böyük nailiyyət idi. Bu hadisə Azərbaycan ziyalıları və demokratik ictimaiyyəti arasında böyük ruh yüksəkliyinə səbəb olmuş, kitabxanaya qayğı və diqqət xeyli artmışdı. Ancaq kitabxana-qiraətxananın böyük mədəni-maarif fəaliyyəti uzun sürmədi.

Kitabxana-qiraətxananın bu geniş təbliğatçılıq fəaliyyəti ictimaiyyətin və çar hökumətinin nəzər-diqqətini cəlb etməyə başladı.

Zəhmətkeş xalq kütlələrinin gözünün açılmasından qorxuya düşən hər cür fırıldaqçılar, mollalar, seyyidlər və burjua ziyalıları bu gözəl mədəni-maarif müəssisəsinə qarşı mübarizəyə başladılar. 1898-ci il oktyabrın 5-də polisə verilən məlumatda deyilirdi ki,

Nərimanov şəhər gənclərini toplayaraq onların şüurunu zəhərləyir və hökumət əleyhinə geniş iş aparır.

Çox ağır şəraitdə cəmi 4 il fəaliyyət göstərdikdən sonra gözəl mədəni-maarif müəssisəsi olan kitabxana-qiraətxana 1898-ci ildə çar hökuməti tərəfindən bağlandı.

Bu kitabxana-qiraətxana çox az bir müddət fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, ölkənin mədəni inkişafında, Azərbaycan xalqının milli şüurunun yüksəlməsində, təhsil və tərbiyəsində çox mühüm rol oynamışdı. Kitabxana-qiraətxananın bağlanması geniş zəhmətkeş kütlələrini və qabaqcıl fikirli ziyalıları çox qəzəbləndirmişdi.

Bu cəhətdən 1906-cı ildə «İrşad» qəzetində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından biri, görkəmli dövlət xadimi M.Ə.Rəsulzadənin bu kitabxana haqqında dərc etdirdiyi məqalə diqqətə layiqdir. Bu məqalədə, ümumiyyətlə, kitabxana və qiraətxanaların əhəmiyyətindən danışarkən 1894-cü ildə N.Nərimanov tərəfindən açılmış kitabxana-qiraətxana haqqında deyilir: «On bir il bundan əqdəm millətimiz uğrunda şayani təhsin təşəbbüsündə bulunan ədəbiyyat xadimi Nəriman bəy Nərimanov Rusiya istibdadının qüvvətli bir dövründə sərfi maye edərək bir qiraətxana qusadına izn alıb hər bir tərəfdə nəşr olunan islam qəzetlərini toplayıb həvayi bir qiraətxana açmışdı. Lakin millət bağçasında yeni açılmış bu qızılgül millətimizə arız olan xəzan vasitəsi ilə tez soluxub bağlanması qusadına müqabil olaraq millət dostlarının yaralı ürəyini xəraş etdi. Bu qiraətxananın bağlanması səbəbi nə oldu.

Buna səbəb bizim cəhalətimiz, mədəniyyətsizliyimiz, daha doğrusu, hümmətsizliyimiz oldu. Vaxtilə maarifimiz üfşüqündə bu gün göründü yenə göründü. Lakin tez nequl olub 11 il tamam qürub etdi». Məqalənin axırında müəllif xalqı yeni təşkil edilmiş kitabxanalara kömək etməyə çağırır.

Görkəmli dövlət xadimi M.Ə.Rəsulzadənin «Millet bağçasında yeni açılmış qızıl gül» adlandırdığı bu kitabxana-qiraətxananın həqiqətən xalqımızın mədəniyyətinin inkişafında böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti olmuş, yeni milli kitabxana işinin əsası qoyulmuşdur. Nərimanovun kitabxana-qiraətxanası o dövrdə Bakıda fəaliyyət göstərən digər kitabxanalardan, öz işinin ümummilli xarakteri, kitab fondunun əksəriyyətinin Azərbaycan kitablarından ibarət olması ilə fərqlənirdi. Başda N.Nərimanov olmaqla kitabxana-qiraətxananın təşkilatçıları milli ideyaları təbliğ etmək, xalqın milli şüurunu oyatmaq üçün geniş kütləvi tədbirlər həyata keçirirdilər. Bu məqsədlə kitabxanada mühazirələr oxunur, kitab müzakirələri, milli kitabların sərgisi təşkil edilir, tamaşalar göstərilirdi.

N.Nərimanovun qiraətxanası bağlandıqdan sonra tərəqqipərvər ziyalılar Bakıda yeni qiraətxana və kitabxana açmaq fikrinə düşmüşdülər. Hələ 1897-ci ilin fevral ayında azərbaycanlı həkimlərdən L.Axundov, S.Qəniyev və Məlikov Bakıda ictimai kitabxana-qiraətxana açmaq məqsədilə Bakı general-qubernatoruna icazə almaq üçün ərizə vermişdilər, lakin müsbət cavab ala bilmədiklərindən kitabxana açmağa müvəffəq olmamışdılar.

Bakıdan sonra başqa qəzalarda da qiraətxana - kitabxana açmağa təşəbbüs edilmişdir. «Tərcüman» qəzetində 1897-ci ildə Şuşada azərbaycanlılar tərəfindən bir qiraətxana açılması haqqında məlumat dərc edilmişdir.

1897-ci ilin 26 yanvarında fransız dili müəllimi Əhməd bəy Ağayevin təşəbbüsü ilə Şuşa şəhərində kitabxana-qiraətxana təşkil edildi. Kitabxananın təşkili nə maddi cəhətdən Şuşa ziyalıları kömək etmişdilər. Qiraətxanaya rus və şərqi dillərində əsərlər toplanmışdı.

«Tərcüman» qəzetinin yazdığına görə: «Bu, Qafqazda müsəlmanlar (azərbaycanlılar-A.X.) tərəfindən təşkil edilmiş 3-cü qiraətxanadır. Bakıda, Qubada və Şuşada. 4-cü və 5-cinin Gəncə və Nuxada açılacağı gözlənilir».

1895-ci ildə Qubada dövrünün görkəmli ziyalı olan, şəhər məktəbinin müəllimi Mirzə Məhəmmədali Qasimov bir qiraətxana açmağa müvəffəq olmuşdu. Kitabxananın iyunun 14-də keçirilən təntənəli açılışında ziyalılar və həmçinin dövlət məmurları iştirak etmiş, qiraətxananın əhəmiyyəti haqqında danışmışlar. Kitabxana açılarkən orada 21 adda qəzet və jurnal vardı ki, bunlardan da 13-ü türk (Azərbaycan) və fars dillərində idi. Həmçinin qiraətxananın fondunda xeyli kitab toplanmışdı.

XIX əsrdə Azərbaycan xalqının tarixində, ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında böyük dəyişikliklər baş vermişdir.

Bu dəyişikliklər ölkənin mədəni həyatına daha böyük təsir göstərmiş, dünyəvi məktəb sistemi forma-

laşmış, elmin bütün sahələrində, ədəbiyyat və incəsənətdə böyük yüksəliş baş vermiş, geniş mədəniyyət müəssisələri, o cümlədən xalq kitabxana- qiraətxanaları meydana gəlib təkmilləşmişdir.

XIX əsrdə yeni yaranmış xalq kitabxana – qiraətxanaları böyük çətinliklə də olsa xalqa kitabla xidmət etməyə, kütlələrin təhsil və tərbiyəsində, milli ideyaların təbliğində, milli şüurun formalaşmasında yaxından iştirak etməyə səy göstərmişlər.

§ 6.3. XIX əsrdə Azərbaycanda şəxsi kitabxanalar

XIX əsr Azərbaycan kitabxana işi tarixində mühüm yerlərdən birini şəxsi kitabxanalar tutur. Məhz bu dövrdə Azərbaycanın görkəmli alimlərinin, yazıçı və şairlərinin çox zəngin, nadir kitab fonduna malik şəxsi kitabxanaları təşkil edilmişdi ki, belə kitabxanalar nəinki ölkəmizdə, həmçinin qonşu ölkələrdə belə çox məhşur olmuşlar.

Doğrudur, kitabxana tarixçi tədqiqatçıları kitabxana tarixini öyrənərkən əsasən dövlət və ictimai kitabxanaların tarixinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, şəxsi kitabxanalar haqqında ancaq epizodik məlumat verməklə kifayətlənmişlər. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, şəxsi kitabxanaların tarixi kitabxananın yarandığı dövrün kitab mədəniyyətinin tarixidir. Şəxsi kitabxanaların fondu milli kitab fondumuzun, kitab mədəniyyətimizin göstəricisidir, milli sərvətdir.

XIX əsrdə görkəmli Azərbaycan alimlərinin, yazıçı və şairlərinin, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin çoxlu şəxsi kitabxanaları olmuşdur. Biz ancaq bunlardan ən zəngin kitabxanaları olan A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun və M.Kazım bəyin şəxsi kitabxanaları haqqında danışmağı lazım bildik. Şəxsi kitabxana yarandığı, formalaşdığı dövrün elmi-mədəni səviyyəsini, dövrün kitab sərvətini əks etdirən qiymətli elmi və mədəni xəzinədir. Həmçinin şəxsi kitabxanalarda xalqın tarixi keçmişinə, elminə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, incəsənətinə dair kitablar toplandığından böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Şəxsi kitabxanalarda təkcə milli kitablar yox, bütün dünya elminə, mədəniyyətinə dair kitablar toplanıb saxlandığından böyük beynəlmillət və bəşəri əhəmiyyət kəsb edirlər.

Şəxsi kitabxana, onun yaranması, həmişə kitabxananı təşkil edən şəxsin fəaliyyəti və dünyagörüşü ilə əlaqədar olur. Məhz buna görədir ki, şəxsi kitabxana həmişə onu yaradan ayrı-ayrı böyük şəxsiyyətlərin, alimlərin, yazıçıların, şairlərin, görkəmli mədəniyyət və dövlət xadimlərinin dünyagörüşünün, fəlsəfəsinin, ideya istiqamətinin ictimai siyasi baxışlarının müəyyənləşməsində mühüm amil hesab edilə bilər. Şəxsi kitabxanası olmayan heç bir alim və yazıçı təsəvvür etmək olmaz. Şəxsi kitabxana həmin kitabxananı təşkil edən şəxsin inkişafı, dünya görüşünün formalaşması, ümumi elmi, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq formalaşır və təkmilləşir. Deməli, şəxsi kitabxana böyük zəhmətin, elmi axtarışların nəticəsi kimi meydana çıxır və görkəmli alimlər tərəfindən ən dərin məzmunlu elmi-

tədqiqat əsərlərinin meydana gəlməsində ilk mənbə rolunu oynayır. Böyük şəxsiyyətlərin şəxsi kitabxanası sadəcə kitab toplusu və yaxud zinət kolleksiyası olmayıb, elmi, bədii, tarixi və s. ədəbiyyatın dərin düşünülmüş xəzinəsidir. Şəxsi kitabxana üçün kitab seçilməsinə böyük əhəmiyyət verən V.Q.Belinski dostu A.Q.İvanova yazırdı ki: «Öz kitabxanani ancaq çoxlu kitab sahibi olmaq üçün yox, əqlini maarifləndirmək, ürəyini gözəlləşdirmək, ruhunu böyük dahilərin yaradıcı əsərləri ilə yüksəltmək üçün çoxaltmalısan».

Həmçinin şəxsi kitabxanalarda saxlanılan kitabların haşiyələrində kitabxana sahibinin ayrı-ayrı elmi, tənqidi və s. qeydlərinə rast gəlirik ki, bu qeydlər də görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətinə, şəxsiyyətlərinə münasibətlərini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Şəxsi kitabxanaların fondu öz dövrünün ən görkəmli insanları tərəfindən yaradıldığından onların tərkibinin öyrənilməsi dövrün kitab mədəniyyətinin araşdırılmasına şərait yaradır.

Lap qədim zamanlardan zamanımıza qədər kitabxana işinin tarixinin öyrənilməsi nəticəsində belə bir həqiqət aşkara çıxır ki, xalqımızın görkəmli alimlərinin, dövlət xadimlərinin, yazıçıların, şairlərinin, incəsənət xadimlərinin, din xadimlərinin və ümumiyyətlə, ziyalılarının qiymətli şəxsi kitabxanaları olmuşdur. Etiraf etmək lazımdır ki, bir qayda olaraq belə kitabxanalarda kitab sərvətinin ən qiymətli, nadir nüsxələri toplanmışdır. Məhz buna görədir ki, müasir şəraitdə şəxsi kitabxanaların tarixinin öyrənilməsi mühüm elmi, tarixi və mədəni əhəmiyyət kəsb edir.

XIX əsrdə Azərbaycan elmi və mədəniyyəti çox görkəmli tarixi şəxsiyyətlər yetişdirmişdir ki, bunların da çox zəngin, nadir şəxsi kitabxanaları olmuşdur. Həmin mütəfəkkirlərin şəxsi kitabxanaları nəinki ölkəmizdə, həmçinin qonşu Şərq ölkələrində və Rusiyada da məlum idi.

§ 6.3.1. Abbasqulu ağa Bakıxanovun şəxsi kitabxanası

Görkəmli alim və yazıçı Abbasqulu ağa Bakıxanov XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan kitabçılığının inkişafında çox mühüm rol oynamışdır. Öz ana dilindən başqa bir neçə dili: ərəb, rus, fars, türk dillərini mükəmməl bilən Bakıxanov bu dillərin vasitəsilə Şərq və dünya ədəbiyyatı ilə tanış olmaq imkanı əldə etmişdi. A.Bakıxanov rus mədəniyyətinə böyük hörmət edirdi. O, Tiflisdə olarkən rus dilini mükəmməl öyrənmiş və bu dilin vasitəsilə qabaqcıl ideyalara yiyələnmişdi. Rus dilinə yüksək qiymət verən Bakıxanov yazırdı: «Tiflisdə sakin olarkən rus dilini öyrənməyə səy və həvəs etdim və bu dilin köməyi ilə Avropa mədəniyyətinə tamamilə bələd oldum».

A.Bakıxanov həm yazıçı, həm də görkəmli alim idi. Onun bədii irsinə: «Miratul-Cəmal», «Mişkatul Ənvar», «Riyazül-Qüds», «Kitabı-Əsgəriyyə» və s. əsərləri daxildir.

A.Bakıxanovun fars, ərəb, türk dillərində yazılmış bir çox qiymətli elmi əsəri vardır. O, öz əsərlərindən ikisini: «Gülüstani-İrəm» və «Fars dilinin qrammatika-

sı» kitabını rus dilinə tərcümə etmişdir. Elmin müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən A.Bakıxanovun məntiqə, psixologiyaya, pedaqogikaya, tarixə, coğrafiyaya, astronomiyaya, dilçiliyə və s. elmlərə aid əsərləri də vardır. «Ümumi coğrafiya», «Kəşkül Qəraib», «Əsrarül-məlaküt», «Qanuni-Qüdsi», «Təhzibül-əxlaq», «Kitabi-nəsihət», «Eyn-ul-midan» və «Gülüstani-İrəm» əsərləri onun ensiklopedik zəkaya malik bir alim olduğunu sübut edir.

Bakıxanov bu qiymətli elmi əsərləri yazmaq üçün yüzlərlə kitabdan istifadə etmişdir. Məsələn, o özünün «Gülüstani-İrəm» əsərini yazarkən yüzdən artıq məxəz üzərində işləmiş, Herodot, Strabon, Plutarx, Amçian, Marseli, Təbəri, Rəşidəddin, Mirxond, Xandəmir kimi mötəbər yunan və orta əsr tarixçilərindən, tarixçi Musa Xorenlinin əsərlərindən: rus, gürcü salnaməçilərindən, yerli məxəzlərdən, Qarabağ və Şəki tarixinə aid xəbərlərdən, «Dərbəndnamədən», Usmi Xəndanın salnaməsindən, padşahların, xanların fərmanlarından, xalq əfsanələrindən və s. çox müvəffəqiyyətlə istifadə etmişdir.

Böyük tədqiqatın məhsulu olan «Gülüstani-İrəm» Azərbaycan tarixinə dair çox qiymətli bir əsərdir. Məhz buna görə ki, tarixçilərimiz bu əsərə görə Bakıxanovu ilk Azərbaycan istorioqrafı adlandırırlar.

A.Bakıxanov Azərbaycan tarixinə aid ədəbiyyat toplamaq və onların siyahılarını tərtib etmək işinə də xüsusi diqqət yetirirdi. Bu nöqteyi-nəzərdən «Gülüstani-İrəm» əsərinin sonunda Azərbaycan alimləri və yazıçıları haqqında verilən bibliografik məlumat çox ma-

raqlıdır. Burada alim və yazıçılar haqqında müxtəsər məlumat və onların əsərlərindən məlumat verilir. Bu əlavə öz quruluşu etibarilə maraqlı olub, sırf bibliografik əsər, başqa sözlə, bibliografik göstərici xarakteri daşıyır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən məlum olduğu kimi, Azərbaycan yazıçıları, şairləri haqqında məlumat xarakterli, başqa sözlə desək, bibliografik xarakter daşıyan təzkirələr olmuşdur. Bu təzkirələrə yazıçı haqqında məlumat və onun əsərlərindən parçalar daxil edilirdi. Bakıxanovun «Gülüstani-İrəm»ə əlavəsi isə təzkirələrdən tamamilə fərqlənir. Burada ilk dəfə olaraq bu və ya digər alim və yazıçının əsərləri verilməklə onların haqqında rəy söylənilir, yazıçıların yaradıcılığı qısa da olsa təhlil edilir.

«Gülüstani-İrəm» əsərinə verilmiş əlavənin quruluşu, əhatə obyekt, təhlil xarakteri bizə tamamilə əsas verir ki, onu XIX əsrin birinci yarısında tərtib edilmiş ilk bibliografik əsər, onun müəllifi A.Bakıxanovu isə ilk bibliograf hesab edək.

Bundan başqa, A.Bakıxanov İran-Rusiya müharibələri zamanı İranda diplomatik xidmətdə olarkən Azərbaycanın ən qədim və zəngin kitabxanası hesab edilən Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanasında tədqiqat aparmış və kitabxanada olan əsərlərin siyahısını tərtib etmək kimi çox nəcib bir iş görmüşdür. Məlum olduğu kimi, Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanası XVI əsrdə Şah İsmayıl Xətai tərəfindən təşkil edilmişdir. Kitabxana məscidin yanında olduğu üçün ona heç kim toxunmamış, illər keçdikcə qiymətli kitablarla təkmilləşmişdi. Kitabxanada Şərq dillərində çox

nadir kitablara belə rast gəlmək olardı. Məhz belə bir zəngin kitabxanadan istifadə etmək Bakıxanovun elmi dünyagörüşünə müsbət təsir etmişdir.

1833-cü ildən başlayaraq Bakıxanov iki il səyahətdə olmuş, Qafqazı, Don çayı sahillərini, Ukraynanı, Polşanı, Belarusiyanı, Finlandiyanı və Velikorusiyanı gəzmişdir.

Şübhəsiz ki, böyük tədqiqatçı-alim gəzdiyi şəhərlərdə zəngin və qədim kitabxanalarla maraqlanmış və onlardan öz elmi əsərləri üçün material toplamış, öz şəxsi kitabxanası üçün qiymətli kitablar əldə etmişdir. Öz səyahətindən bəhs edərkən Bakıxanov yazır: «Avropa ölkələrinin təcrübəli dövlət adamları, məşhur alimləri və bilici sənətkarları ilə görüşdüm. Bir çox qərribə işlər və saysız təəccüblü əsərlər gördüm.»

Bakıxanov bu səyahətinə yüksək qiymət verirdi. O yazır: «Bu səyahət mənə ağıla və ruha qida verici zəngin məlumat qazandırdı».

Məlum olduğu kimi, Bakıxanovun qızgın elmi yaradıcılığı dövründə Azərbaycanda və ümumiyyətlə, Zaqafqaziyada onun istifadə edə biləcəyi heç bir ictimai kitabxana yax idi.

Bakıxanov öz elmi işi üçün «vəsaitin azlığı» və s. kimi maneə və əngəllərdən şikayətlənirdi. Görünür, bu maneələrdən biri də Bakıxanova elmi işində kömək edə biləcək zəngin kitabxananın olmaması idi. Bu çətinliyi hələ gənc yaşlarından duyan Bakıxanov şəxsi kitabxanaya təşkil etməyə başlamışdı.

A.Bakıxanovun Bakı və Quba şəhərlərində zəngin kitabxanası var idi. Bu kitabxanalarda qiymətli əlyaz-

maları və çap kitabları saxlanılırdı. Bakıxanovun öz kitabxanasındakı kitabların hamısında bu cür mənalı qeydlər edilmişdir: «Neməti bəşəd kitabı-dilguşə» («Ürəkaçan kitab nemətdir»), «Əlanəli fəşəyəkənə kəmə kanə miğyeri» («Bu gün mənimdir sonra başqalarının olacaq»). Bakıxanovun kitabı nemət adlandırması təsadüfi deyildir. Çünki o, kitabı maarif və mədəniyyətin, elmin inkişafı işində mühüm amil hesab edirdi. O öz dövrünün ən ehtirash biblofil idi.

Bakıxanovun Bakıdakı kitabxanasında Şərq dillərində Qasım Ənvərinin, Caminin, Səlmən Səvəcinin, Məczubun, Şaxinin, Sahib Təbrizinin, Əlişir Nəvainin, Nabinin, Əttarın, Ənvərinin, Muştəq Əli Şahinin, Hafizin, Baqinin, Müxlisinin, Şəmsi-Məğribinin, Zahidi Fəryabının, Nurali Şahın və s. əsərləri var idi.

Şərq poeziyasının bu qiymətli əsərləri ilə yanaşı Bakıxanovun kitabxanasında Şərq müəlliflərindən Mirxondun 7 cildlik «Rövzət-ül-səfa», İsgəndər bəy Münşinin «Tarixi-Ələm-Arayi-Abbasi», «Lügəti Cağatay» və s. kimi qiymətli elmi əsərləri toplanmışdı.

Bundan başqa, kitabxanada Bakıxanovun özünün «Təhziübül-əxlaq», «Riyazül-Qüds» və s. əsərlərinin, dahi Nizaminin «Xəmsə»sinin çox nəfis əlyazması saxlanılırdı.

A.Bakıxanovun kitabxanası o zaman rus alimlərinin, Rusiyanın bir sıra elmi müəssisələrinin nəzərdiqqətini cəlb etmişdi.

Professor İ.Berezin Şərq ölkələrinə səyahəti zamanı Qubaya Bakıxanovun yanına getmiş və onun kitabxanası ilə tanış olmuşdu. Prof. İ.Berezin A.Bakı-

xanovun kitabxanasında olan əlyazmaların kataloqunu tərtib edərək, onu 1849-cu ildə Kazanda nəşr etdirdiyi «Dağıstana və Zaqafqaziyaya səyahət» (rusca) əsərinin əlavələrinə daxil etmişdir. Bu kataloqda 353 əsərin adı vardır ki, bunların da 270-nin A.Bakıxanova aid olduğu qeyd edilmişdir.

A.Bakıxanov kitab toplayıb zəngin kitabxana yaratmaq üçün böyük zəhmət və xeyli vəsait sərf edirdi. Bu cəhətdən belə bir fakt çox maraqlıdır. Bakıxanov eşidir ki, Dərbənd şəhərinin komendantı mayor Şindenkovda «Dərbəndnamə» əsərlərinin əlyazması vardır. Bakıxanov bu əlyazmasının üzünü köçürməyi komendantdan xahiş edir. Komendant Bakıxanovun xahişini qəbul edir. Əsərin üzünü köçürülüb Bakıxanova verilir. Bakıxanov bu nüsxəni Bakıdakı kitabxanasında mühafizə edib saxlamışdır. Məlum olduğu kimi, keçmiş zamanlarda bu və ya digər kitabların üzünü köçürən xəttatlar köçürdükləri kitabda müəyyən qeydlər edirdilər. Bu qeydlər kitabların köçürülmə tarixlərini, əsərin hansı xəttat tərəfindən yazılmasını, hansı şəxs üçün üzünü köçürülməsini öyrənmək baxımından çox mühüm əhəmiyyətə malik idi. Kitabların üzünü köçürülərkən onun üzünü köçürən şəxs tərəfindən əlavə qeydlər edilməsi həm Qərbdə, həm də Şərqdə geniş yayılmışdı. Maraqlı cəhət burasıdır ki, A.Bakıxanov üçün üzünü köçürülən nüsxədə də onu köçürənin belə bir qeydi vardır: «Bakı xanının zat-ali nəvəsi Abasqulu ağanın xahişinə görə mən molla Tağı Dərbəndli bu nüsxəni Dərbənd şəhərinin komendantı mayor Şindekovun «Dərbəndnamə»sinin əslindən köçürmüşəm. 1250-ci il şəvval ayının

23-cü günü». Hazırda bu nüsxə Azərbaycan Milli EA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının Şərq şöbəsində saxlanılır.

Bakıxanov öz kitabxanasına kitablar toplamaq üçün vəsaiti əsirgəmirdi. Öz səyahətləri zamanında müxtəlif kitabxanaların kataloqları və şəxsi kitabxanalarla tanış olurdu. Onun kitabxanasında rus və Şərq dillərində qiymətli əsərlər var idi. Onun Avropa dillərində və s. dünya dillərində əsərlər almasını da ehtimal etmək olar.

Bakıxanov öz kitabxanasını böyük diqqətlə qoruyur, onun getdikcə təkmilləşməsinə çalışırdı. O dövrdə bir neçə dəfə müxtəlif şəxslər və elmi müəssisələr Bakıxanova bir neçə əlyazmanı satmağı təklif etdikdə o, qətiyyətlə rədd cavabı vermişdi. Prof. İ.Berezin qeyd edir ki: «Abasqulu ağa Bakıxanovun vəfatından sonra onun əlyazmalarının haraya verilməsi mənə məlum deyildir. Onun sağlığında Kazan Universiteti mənim təqdim etdiyim siyahı üzrə bəzi əlyazmalarını universitetə satmağı təklif etmişdi. Lakin Abasqulu ağa Bakıxanov razı olmamışdı».

Bakıxanovun Bakıdakı kitabxanasından başqa, prof. İ.Berezinin dediyinə görə, Qubada da zəngin kitabxanası olmuşdur. Onun Qubadakı kitabxanası haqqında əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. Ancaq tədqiqatçıların fikrinə görə, bu kitabxanalarda da çox qiymətli əlyazmalar olmuşdur.

A.Bakıxanov şəxsi kitabxanasının yaradılmasına çox böyük əhəmiyyət verirdi. Hər bir qiymətli, nadir kitabları əldə etmək üçün vəsaitə qənaət etməzdi. O, həmçinin ezamiyyələrdə, səfərlərdə və səyahətlərdə ol-

duğu zaman qiymətli kitablar əldə edir, öz kitabxanasına gətirirdi. A.Bakıxanovun kitabxanası öz fondunun tərkibinə görə universal xarakter daşıyırdı.

Məhz buna görədir ki, onun kitabxanasının şöhrəti qonşu Şərqi ölkələrində və Rusiyaya da gedib çıxmışdı. Elə buna görə də A.Bakıxanovun vəfatından bir qədər sonra Qafqaz canişini Vorontsovun tapşırığı ilə Qafqazşünas alim N.V.Xonikov həmin kitabxanəni satın almaq üçün Qubaya gəlmişdi. Əldə olan məlumata görə, A.Bakıxanovun həyat yoldaşı Səkinə xanım bu kitabxanəni satmamış, onu tam şəkildə Peterburq Universitetinin Kitabxanasına bağışlamışdı. Bunun müqabilində Səkinə xanım Rusiya çarı I Nikolay tərəfindən brilyant sırgılarla mükafatlandırılmışdı.

Kitabı sevən və yüksək qiymətləndirən onun tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edən Bakıxanov kitabxanalara mühüm əhəmiyyət verirdi. Bakıxanovun şəxsi kitabxanasının Azərbaycanda kitabçılığın və kitabxana işinin inkişafında böyük əhəmiyyəti olmuş, Azərbaycan ziyalıları onun topladığı bu zəngin kitab xəzinəsindən istifadə etmişlər. Onun kitabxanası həm də milli kitab sərvətinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdu. Şübhəsiz ki, Bakıxanovun kitabxanasında toplanmış kitabların bir çoxu bu gün də Azərbaycan kitabxanaları fondlarının ən qiymətli inciləri hesab edilir.

Hazırda Bakıxanovun şəxsi kitabxanasına məxsus kitablardan 18-i Azərbaycan Milli EA-nın Əlyazmaları Fondunda saxlanılır. Sankt-Peterburq Şərqişünaslıq İnstitutunun Kitabxanasında Bakıxanova məxsus xeyli kitab vardır.

§ 6.3.2. Mirzə Fətəli Axundovun şəxsi kitabxanası

XIX əsrin ikinci yarısında görkəmli filosof, dramaturq və tənqidçi Mirzə Fətəli Axundovun ərəb, fars, türk, rus və b. xarici dillərdə çox zəngin kitabxanası olmuşdur.

Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyatının və elminin yüksək zirvələrə qaldırılmasında çox böyük xidmətləri olmuş M.F.Axundov cəhalətə, avamlığa qarşı kəskin mübarizə aparır, maarif, mədəniyyət və elmin yayılmasına çalışırdı. Öz dövrünün yüksək bilikli və savadlı adamı olan M.F.Axundovun böyük bir zəngin kitabxanası var idi. M.F.Axundovun kitabxanasında Şərqi, Qərbi və rus alimlərinin, yazıçılarının ən nadir və qiymətli əsərlərinə belə rast gəlmək olurdu. Kitaba yüksək qiymət verən M.F.Axundov onu mədəni inkişafda, insanların maariflənməsində çox mühüm vasitə hesab edirdi. M.F.Axundov qeyd edirdi ki, kitab nəşrini genişləndirmədən, kitab oxumaq işinə bütün xalq kütlələrini cəlb etmədən maarifi xalq içərisində yaymaq olmaz. M.F.Axundov ölkə əhalisinin başdan-başa savadsız olmasını, cəhalət və avamlıq içərisində qalmasını görürdü. O yazırdı: "Bütün savadlıları toplayaraq savadsızların sayını müqayisə etsək, qara atın qaşqasında olan ağ xalın, atın bütün bədənində olan nisbəti kimi bir nisbət əldə edərik". Öz xalqını dərin məhəbbətlə sevən M.F.Axundov xalqın hərtərəfli inkişafını bir qrup adamın təhsil almasında, savadlanmasında yox, bütün zəhmətkeşlərin savadlanmasında, hətta çobanlarımızın belə kitab oxumasında görürdü. İslam dinin də möv-

humatçılığın və Şərq fanatizminin kəskin tənqidçisi kimi tanınan M.F.Axundov qadınların da kişilərlə bərabər hüquqa malik olmasını, onların savadlanmasını, kitab oxumaq işinə cəlb edilməsini mühüm amil hesab edirdi.

Bu məsələlərlə əlaqədar olaraq M.F.Axundov yazırdı: "Əgər desəm ki, kənd camaatı qalsın, ancaq şəhər camaatı elm öyrənsin, o zaman... "bir gül ilə bahar olmaz". Şəhər camaatı kənd camaatının yanında dəniz müqabilində bir qətrə kimidir. Elmin faydası o zaman məlum olur ki, ... bizim çobanlarımız da Prussiya çobanları kimi oxumaq və yazmaq bilsinlər. Qadınlarımız da oxumağı bacarsınlar."

Məhz buna görədir ki, M.F.Axundov kitab nəşri işini o dövrün ən mühüm mütərəqqi amillərindən biri kimi qiymətləndirmiş və Azərbaycan dilində kitab nəşr etmək uğrunda mübarizə aparmışdır. O görürdü ki, Azərbaycan dilində kitab yoxdur, olan kitabların əksəriyyəti də məzmunca dövrün tələblərinə cavab verməyən, elm və mədəniyyətin inkişafına mane olan kitablar idi. Həm də mövcud kitablar dil və üslub cəhətdən çox qüsurlu idi.

Bu dövrdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə, dilin ahəng qanununa yad olan çoxlu ərəb və fars sözləri daxil olmuşdu, bu da Azərbaycan dilində yazılan kitabların dilini o qədər çətinləşdirmişdi ki, sadəcə azərbaycanlılar belə kitabları oxuyub başa düşə bilmirdilər. M.F.Axundov bu cür kitabların dilini "Quş dili" adlandırırdı.

Ərəb, fars, və osmanlı dillərinin qarışığı ilə yazılmış belə kitabları oxuyub başa düşmək üçün dörd dil - Azərbaycan, ərəb, fars, osmanlı dillərini bilmək lazım gəlirdi. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq M.F.Axundov yazır: "Bunun nəticəsində də azərbaycanlılar indiyə qədər xalis Azərbaycan dilində ədəbiyyatdan məhrumdurlar və bu dildə oxumaq üçün orijinal əsərlərə təsadüf edilmir. Əgər azərbaycanca bəzi əsərlər varsa da, onlar ya başqa dillərdən tərcümə edilmiş, ya da fars, türk və ərəb sözləri ilə dolu anlaşılmaz bir dildə yazılmışlar... daha sonra hər yerdə qəza məktəbləri açıldığı zaman hökumət başqa fənlərlə bərabər bu məktəblərdə Azərbaycan dilinin öyrənilməsini də lazım bildi. Lakin bu dildə dərs kitabları olmadığına görə böyük çətinliklər meydana çıxdı... Beləliklə də mən öz əsərlərimi həm Azərbaycan dilində yazdım, həm də özüm onları rus dilinə tərcümə etdim".

M.F.Axundov təkcə kitabın əhəmiyyətini qeyd etməklə kifayətlənməmiş, kitab nəşr etmək məqsədilə uzun müddət yollar axtarmış və mətbəə təşkil etmək üçün təşəbbüs göstərmişdir.

M.F.Axundov 1841-ci ilin avqustunda Qafqaz canişini Qolovinə yazılı məruzə təqdim edərək Mirzə Şəfi ilə mətbəə açmaq üçün icazə istəmişdir. O, bu məruzəsində çox inandırıcı dəlillərlə sübut edirdi ki, Azərbaycan dilində kitab olduqca azdır. Olan kitablar da ərəb, fars, türk sözləri qarışığından ibarət olduğu üçün azərbaycanlılar tərəfindən anlaşılmır.

Çap işini xalqın zəruri işlərindən biri hesab edən M.F.Axundovu Azərbaycan kitabının gələcək taleyi

düşündürürdü. O, böyük uzaqgörənliklə Azərbaycan kitabının gələcəyinə inanırdı. Dövlət adamlarına və yazıçı dostlarına məktublarında yazıçı «Azərbaycan dilində kitabların, dərsliklərin yox dərəcəsində olmasından», "Azərbaycan ədəbiyyatının yaradılması " yolunda ciddi tədbirlərin lüzumundan döən-döənə bəhs edirdi. Onun 1870-ci ildə yazdığı məktubların birində oxuyuruq: "... bu gün bizim yüksək məzmunlu qiymətli və nəfis elmlərə aid kitabımız yoxdur. Sağlıq olarsa, gələcəkdə biz də kitab sahibi olacağıq. O zaman biz Avropa və yeni dünyanın malik olduğu bir çox kitabları, o cümlədən tibb, hikmət, hesab, coğrafiya, hərbi iş, dənizçilik, mühəndislik, tarix, inşa, idarə üsulu, məişət, əkinçilik, səyyahlıq, mədəşünaslıq, təbiət, astronomiya, heyət, kimya və bunlar kimi faydalı elmlərə aid kitabları əldə edəcəyik". Bu, uzaqgörənliklə deyilən və Azərbaycan kitabının gələcək inkişaf yolunun müəyyənələşməsinə kömək edən müdrik sözlər idi.

M.F.Axundov kitabın geniş xalq kütlələri arasında yayılması işinə də böyük əhəmiyyət verirdi. O, kitabı insan şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm amil sayır və qiymətli kitabların müəllifini zəruri hesab edirdi.

Müəllifi insan ağılının saflaşmasında mühüm amil kimi qiymətləndirən M.F.Axundov yazır: "Əgər bir insan ... filosofların əsərlərini oxuya bilərsə, müəllif nəticəsində onun ağılı saflaşar, parlayar, pis əməllər onun nəzərində gündən-günə cybəcər və rüsvayçı görünər və belə bir halda o, bu pis əməlləri icra etməkdən utanar, nəticədə namus və vicdan sahibi olar."

Kitabın böyük gücünə inanan M.F.Axundov kitabların toplanıb saxlanması, kitabxanaların yaradılması işinə də xüsusi əhəmiyyət verirdi. Azərbaycan xalqının yetişdirmiş olduğu görkəmli şəxsiyyətlərin əsərlərini sevə-sevə oxuyan M.F.Axundov onların əsərlərini öz şəxsi kitabxanasında toplamış və çap etdirməyə çalışmışdır. O, Azərbaycan şairlərinin əsərlərini Adolf Berje vasitəsilə 1867-ci ildə Leyspiqdə çap etdirmişdir. Yazıçı eyni zamanda həm də Q.B.Zakirin və M.P. Vəqifin əsərlərini çapa hazırlamış və bu əsərlərə müqəddimə də yazmışdı.

Rus, ərəb, fars və bir neçə xarici dilləri mükəmməl bilən M.F.Axundov müxtəlif dillərdə nadir kitablara malik olan zəngin şəxsi kitabxana təşkil etmişdi. O, öz bədii, elmi və fəlsəfi əsərlərini yazarkən yüzlərlə kitabdan istifadə etmiş, rus, ərəb, fars, türk və Qərbi Avropa dillərindəki qiymətli əsərlərlə tanış olmuşdu. M.F.Axundov rus dilini mükəmməl bildiyindən rus dili vasitəsilə Qərbi Avropa və dünya xalqlarının ədəbiyyatı ilə tanış ola bilirdi. Məlum olduğu kimi, o zaman nə Azərbaycanda, nə də Gürcüstanda geniş kitab fonduna malik olan kitabxanalar yox idi. Hələ Zaqafqaziyada ardıcıl komplektləşdirilən, geniş elmi ədəbiyyata malik olan kitabxanalar təşkil edilməmişdi. Hərtərəfli kitab fonduna malik kitabxanaların olmaması bütün ziyalıların, o cümlədən M.F.Axundovun işini xeyli çətinləşdirirdi. Onlar özlərinə lazım olan kitabları əldə etmək üçün çox böyük əziyyətlər çəkməli olurdular. Məhz buna görədir ki, şəxsi kitabxanaların təşkilinə çox ciddi ehtiyac hiss edilməkdə idi.

M.F.Axundovun şəxsi kitabxanası haqqında hələ ayrıca tədqiqat aparılmamışdır. Ancaq uzun illərdən bəri yazıçının yaradıcılığının tədqiqi ilə məşğul olan alimlərimiz onun zəngin kitabxanası olduğunu qeyd edirlər. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, M.F.Axundovun şəxsi kitabxanasının nə tam kolleksiyası, nə də onun siyahısı, kataloqu bizə gəlib çatmamışdır.

Onun ölümündən sonra da arxivi çox səliqəli saxlanmış və demək olar ki, qüsursuz olaraq gəlib bizə çatmışdır.

Bu arxivdə ümumiyyətlə 1300-dən artıq material vardır. Bu materialların əksəriyyətini müəllif özü səliqəyə salmış, onların gələcəkdə elmi-tədqiqat üçün lazım olacağını nəzərə alaraq bir neçə dəfə üzünü köçürmüş (ya köçürtdürmüş) və ya əksər materialları ayrıca dəftər şəklində tikib saxlamışdır. O, öz arxivinə son dərəcə yüksək qayğı bəsləmiş və onu ciddiyyətlə mühafizə etmişdir. Yazıçının şəxsi kitabxanası isə bizə çox nata-mam gəlib çatmışdır.

1955-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı A.Ə.İbrahimovun «M.F.Axundov əsərlərinin təsviri» adlı iri həcmli, çox qiymətli bir kitabını nəşr etmişdir. Bu kitabın bütün tədqiqatçılar üçün, o cümlədən M.F.Axundovun irsini öyrənmək, şəxsi arxivi ilə tanış olmaq istəyən bütün şəxslər üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. Kitabda M.F.Axundovun arxivində saxlanılan bütün materiallarla yanaşı, bu arxivdə olan kitabların da siyahısı verilmişdir. Bu kitablar M.F.Axundovun şəxsi kitabxanasında olan kitabların bizə gəlib çatan hissəsidir. A.Ə.İbrahimovun kitabında

arxivdə saxlanılan kitablar dillərə görə ayrılıb düzülmüşdür. Burada əvvəlcə Azərbaycanca, sonra rusca, daha sonra Şərq dillərində olan kitabların siyahısı verilir. Bu siyahıda 141 kitabın adı vardır. Bunlardan 7-si Azərbaycan dilində, 83-ü rus dilində, 51-i isə Şərq dillərində olan kitablardır. Göründüyü kimi, rus mədəniyyətinə və elminə çox böyük hörmət edən M.F.Axundov şəxsi kitabxanasına rus dilində kitablar toplamağa xüsusi diqqət yetirmiş.

§ 6.3.3. Mirzə Kazım Bəyin şəxsi kitabxanası

XIX əsr Azərbaycan elminin və mədəniyyətinin inkişafında mühüm xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biri də Azərbaycan elminə dünya şöhrəti gətirən, rus şərqşünaslığının banisi, görkəmli filoloq, dilçi, tarixçi, filosof və hüquqşünas kimi məşhurlaşmış elm fədaisi Mirzə Məhəmməd Hacı Qasım oğlu Kazım Bəy olmuşdur.

O, 1802-ci ildə Rəstdə dünyaya gəlmiş, 8 yaşından Dərbənd şəhərində yaşamışdır.

Böyük fitri qabiliyyətə malik olan Mirzə Kazım Bəy qısa müddətdə türk, ərəb və fars dillərini kamil öyrənmiş, məntiq və fəlsəfə ilə tanış olmuş, Şərq ölkələrinin qanunşünaslığının əsaslarına yiyələnmişdir. 17 yaşında ikən «Ərəb dilinin müxtəsər qrammatikası» yazması onun böyük elmi qabiliyyətinə sübutdur.

1820-ci ildə atası Dərbənddən Həştərxana sürgün edilərkən onunla getmiş, orada ingilis, fransız, alman

və b. dilləri öyrənmişdi. Bu görkəmli insan az bir müddət içərisində elmi ictimaiyyət tərəfindən tanınmış, 1826-cı ildə Kazan Universitetində İran ədəbiyyatından və türk-tatar dilindən dərs deməyə dəvət edilmişdi. Burada dərs dediyi müddətdə qısa zaman içərisində professor və fakültə dekanı vəzifələrinə seçilir. O, dərs deməklə yanaşı, burada fars-ərəb-türk-rus lüğətinin hazırlanmasına da rəhbərlik edirdi.

Mirzə Kazım Bəyin Kazan Universitetinin rektoru, görkəmli rus alimi L.İ.Lobaçevski ilə dostluğu ona universitetin elmi və ictimai həyatında yaxından iştirak etmək imkanı yaratmışdı. L.İ.Lobaçevskinin elmi fəaliyyətində Şərqi riyaziyyat alimlərinin əsərləri mühüm rol oynamışdı. Rus alimi bu əsərlərlə Mirzə Kazım Bəyin Şərqi dillərindən etdiyi tərcümələr vasitəsilə tanış olurdu. Mirzə Kazım Bəy görkəmli Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin riyaziyyata dair əsərlərini Lobaçevskinin istifadəsi üçün tərcümə etmişdi. Doğma Azərbaycan dilinin tədqiqində, öyrənilməsində, elmi qrammatikasının yaranmasında Kazım bəyin əvəzsiz xidmətləri olmuşdu. Onun yazmış olduğu «Azərbaycan dilinin qrammatikası» 1839 və 1840-cı illərdə iki dəfə nəşr edilmiş, Azərbaycan dilini öyrənənlərə, təbliğ edənlərə böyük hədiyyə olmuşdu.

1845-ci ildən sonra o öz ömrünü Peterburq Universiteti ilə bağlamış, məhz burada dünya şöhrəti qazanmış, rus şərqşünaslığı elminin əsasını qoymuş, rus şərqşünaslarının böyük bir nəslinin yetişdirilməsində yaxından iştirak etmişdi. Akademik V.V.Bartold göstə-

rirdi ki, O.İ.Senkovski və Mirzə Kazım Bəy öz mühazirələri ilə rus şərqşünaslığını yaratmışlar.

O dövrün görkəmli rus mütəfəkkirləri ilə tanışlığı, onlarla ünsiyyətdə olması, Mirzə Kazım Bəyin yaradıcılığına müsbət təsir etdiyi kimi, Mirzə Kazım Bəyin də onların həyatında, xüsusilə Şərqi ədəbiyyatı ilə tanışlıqda, Şərqi dillərinin öyrənilməsində böyük köməyi olmuşdu. Onun L.N.Tolstoya və N.Q.Çernişevskiyə Şərqi dillərini öyrətməsi dediklərimizi bir daha təsdiq edir.

Böyük iftixar hissilə deyə bilərik ki, Mirzə Kazım Bəyin Şərqi böyük dahilərinin, Şərqi ədəbiyyatının və tarixinin Rusiyada öyrənilməsində, yayılmasında və təbliğində çox böyük xidmətləri olmuşdur.

Mirzə Kazım Bəy müsəlman hüququnun Rusiyada ilk tədqiqatçısı, Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikasının yaradıcısı, Dağıstanda Şamil hərəkatının ilk tədqiqatçılarından biri, Sədinin «Gülüstən» əsərinin rus dilinə ilk tərcüməçisidir. O, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində də mühüm işlər görmüşdü. «Dərbəndnamə»ni ingilis dilinə tərcümə və şərh ilə nəşr etdirmişdi. Həmçinin özünün yazdığı «Azərbaycan dilinin qrammatikası»nı alman dilinə tərcümə etmişdi. Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasını tərtib etməsi, onu nəşr etdirməsi, xarici dillərə tərcümə etməsi və daim onu təbliğ etməsi onun Vətən qarşısında göstərdiyi böyük xidmət idi. Mirzə Kazım Bəyin yazmış olduğu 40-dan artıq elmi əsərin əksəriyyəti ingilis, fransız, alman və başqa dillərə tərcümə edilmişdir. Öz sağlığında ən yüksək şöhrət qazanmış M.Kazım Bəy dünyanın və Rusiyanın

12-dən artıq akademiyasının və cəmiyyətlərin fəxri üzvü seçilmişdir.

Mirzə Kazım Bəy 1870-ci ildə Peterburqda vəfat etmişdir. Akademik İ.N. Borcinin onun haqqında yazdığı nekroloqda deyilir: «Nə qədər ki, Şərq haqqında məlumatlar işlənəcək - bu iş heç vaxt dayandırılmayacaqdır - Kazım Bəyin adı şöhrətlə çəkiləcəkdir».

Böyük uzaqgörənliklə deyilmiş bu sözlər onun ölümündən sonra keçən yüzilliklərdə özünü tamamilə təsdiq etmiş, Mirzə Kazım Bəyin şan-şöhrəti daha da artmış, gələn nəsillər onu böyük hörmətlə yad etmiş, əsərlərindən faydalanmışlar.

Öz zamanəsinin ən böyük alimlərindən biri olan Mirzə Kazım Bəyin olduqca coşğun keçən həyatı həmişə kitabla, kitabxanalarla bağlı olmuş, o, səriştəli bibliofil kimi öz dövründə məşhurlaşmışdır. Hələ uşaq ikən atasının şəxsi kitabxanasında olan qiymətli Şərq əlyazmalarını çox həvəslə mütləq edən Kazım Bəy zaman keçdikcə bu kitabxana ilə kifayətlənməmiş, o dövrdə Dərbənddə, sonra isə Həştərxanda ictimai kitabxanalardan və digər kitab kolleksiyalarından geniş surətdə istifadə etməyə başlamışdı.

Öz uşaqlıq illərindən bəhs edən M.Kazım Bəy sonralar yazırdı ki, mənim 14 yaşım olanda kitab oxumaq işinə ciddi girişmişdim. Dərbənd şəhərində kitab mütləqsinə xüsusi diqqət yetirən şəhərin gəncləri dərində «Dərbəndnamə» əsərinin kütləvi oxusunu təşkil edirdilər. Elə olurdu ki, belə oxular günlərlə davam edirdi. Oxunan mətnlərin təhlili belə oxuların əhəmiyyətini xeyli artırırdı. Daha sonra o, «Dərbəndnamə» əsərinin

üzünü köçürməmiş, məcburiyyət qarşısında Dərbəndi tərk etməsindən təəssüfləndiyini bildirmişdi. Elmi tədqiqat və pedaqoji işdə mütləqsinin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən M.Kazım Bəy deyirdi ki, mən zaman keçdikcə elmi biliklərə yiyələnməkdə mütləqsinin çox böyük vasitə olduğunu dərk etdim və bütün ömrüm boyu mütləq etməkdən zövq aldım.

Mütləqsinə böyük üstünlük verən M.Kazım Bəy kitab toplamağa, şəxsi kitabxana yaratmağa da xüsusi diqqət yetirməyə çox erkən yaşlarından başlamışdır. Atasının qiymətli kitabları qoruyub saxlamaq, şəxsi kitabxana yaratmaq təşəbbüsü onun gözləri qabağında baş verdiyindən, o, özünün şəxsi kitabxanasını yaratmaqda bu təcrübədən bəhrələnmişdi. Onun şəxsi kitabxanası Kazan Universitetində müəllimliyə başladıqdan sonra formalaşmağa başladı. Gənc ali məktəb müəllimi M. Kazım Bəy məhz Kazan Universitetində Şərqşünaslıqdan dərs deməyə başladıqdan sonra universitet kitabxanasında Şərqə aid ədəbiyyatın artmasını tezliklə hiss etdi və şərqşünaslığa: Şərq dillərinə, Şərq ədəbiyyatına, Şərq tarixinə, Şərq iqtisadiyyatına və s. aid kitablar toplamağa başladı. O, həmçinin Kazan Universitetinin kitabxanasında Şərqşünaslıq fondunun yaradılmasına və daha da təkmilləşməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Kazan Universitetinin kitabxanası M. Kazım Bəyin məsləhətinə müvafiq kitab seçib almaq işinə xüsusi diqqət yetirir, onunla əlaqə saxlayırdı. M. Kazım Bəy Kazan şəhərlərində böyük şərqşünas alim, Şərq dillərinin, Şərq ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı kimi formalaşmış, bütün Rusiyada və dünyada məş-

hur bir şərqşünas kimi tanınmışdı. Mirzə Kazım Bəyin Kazanda əldə etdiyi bu nailiyyətlər onun Peterburq Universitetinə dəvət edilməsi üçün şərait yaratdı. 1849-cu ildən Peterburq Universitetində işləyən M. Kazım Bəy azbir müddət içərisində universitetdə böyük şöhrət qazandı. Rus elmi ictimaiyyəti M. Kazım Bəyi rus şərqşünaslığının yaradıcılarından biri kimi qəbul etdi. Peterburq Universitetindəki elmi fəaliyyəti ona dünya şöhrəti gətirdi.

Peterburq Universitetində tezliklə M. Kazım Bəyə görkəmli professor kimi böyük etimad göstərilmiş, fars dili kafedrasına müdir seçilmiş, 1855-ci ildə universitetdə ayrıca Şərq fakültəsi yaradılarkən onun ilk dekani seçilmiş, ömrünün axırına qədər-15 il bu vəzifədə çalışmışdı.

M. Kazım Bəyin Kazanda əsasını qoyduğu şəxsi kitabxanası Peterburq Universitetində işlədiyi dövrdə daha da zənginləşmişdi. Onun mütaliə dairəsinin genişliyi, elmlərin müxtəlif sahələri ilə maraqlanması, Şərq dillərindən başqa bir neçə xarici dildə sərbəst mütaliə etməsi şəxsi kitabxanasının hərtərəfli zənginləşməsi zərurətini yaradırdı. O, şəxsi kitabxanasının həm müxtəlif elm sahələri, həm də bir çox Şərq və Avropa dillərində kitablarla komplektləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirir» kitabxanayı zənginləşdirmək üçün vəsait əsirgəməirdi. Məhz buna görədir ki, M. Kazım Bəyin şəxsi kitabxanası o dövr Peterburq Universitetinin alimləri içərisində ən böyük və zəngin şəxsi kitabxana sayılırdı. Onun kitabxanası təsadüfi toplanmış kitab yığını deyildi. Düşünülmüş, ardıcıl olaraq elmin tələbatına və ixtisası-

na uyğun sistemli qaydada seçilmiş bir kitabxana idi. Kitabxanada şərqşünaslığa dair nadir, ən qiymətli əlyazmalar toplanmışdı.

M. Kazım Bəyin tədqiqatçısı, hüquqşünas-alim A. Rzayev göstərir ki, onun kitabxanasında Sədinin «Divan»ının 1802-ci il London nəşri, 1834-cü il Paris nəşri, 1846-cı il Leypsik nəşri, 1855-ci il Təbriz nəşri, Hafizin «Divan»ının 1841 -ci il Konstantinopol nəşri, 1842-ci il Tehran nəşri, 1854-cü il Leypsik nəşri, Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sinin 1819-cu il Paris nəşri, 1812-ci il Kəlküttə nəşri, 1844-cü il London nəşri və s. nəşrlər olmuşdur. Bunlarla yanaşı, kitabxanada Nizaminin «İsgəndərnamə», «Leyli və Məcnun» və «Sirlər xəzinəsi» əsərlərinin bir neçə variantı, Füzulinin «Divan» ıda var idi. M. Kazım Bəyin kitabxanasında Şərq klassiklərinin əsərləri çox geniş səpkidə təmsil edilmişdi.

Firdovsinin, Rudakinin, Caminin, Xaqaninin, Ənvər Soxeýlinin, İmaminin, M.F.Axundovun, A. Bakıxanovun əsərləri kitabxana fondunda mühüm yer tuturdu. Rus elminə, tarixinə və ədəbiyyatına hörmət edən, onu böyük məhəbbətlə öyrənən, tədqiq və təbliğ edən M. Kazım Bəyin kitabxanasında rus alimlərindən Senkovskinin, Dornun, Berenin, Vasilyevin, Popovun, Viskovun, Kassoviçin, Şmidtin, Şarmianın, Frenanın, Zaxarovun, Leontyevin, Xvoleonanın və s. əsərləri geniş təmsil olunmuşdu.

Kitabxanada fransız alimlərindən Qorsen de Tassinin, Silvestr de Sasinin, Joberanın, Amio Jozefin, Pjera Şarlin, Lovenin, Abel Remyuranın, Antekil-Düliperronanın və s., ingilis alimlərindən Rostanın,

Morissonun, Robertin və s., alman alimlərindən Şlese-
ranın, Sott Vilhelmin, Qrotoford Fridrixin və s., Dani-
marka alimlərindən Nibur Karstenanın, Avstrya alim-
lərindən Qammer Purqštaeyanın, Qədim Yunan alim-
lərindən Platonun, Aristotelin, Epikürün, Heraklitin,
Emnedoklanın, Demokritin, şairlərindən Homerin,
Heriodanın və s. əsərləri toplanmışdı.

Həmçinin Mirzə Kazım Bəyin kitabxanasında
müxtəlif elm sahələrindən: astronomiyaya, riyaziyyata,
həndəsəyə, trioqonometriyaya, coğrafiyaya, hüquq-
şünaslığa, qrammatikaya, dilçiliyə, tarixə, fəlsəfəyə, ar-
xeologiyaya, məntiqə, ədəbiyyatşünaslığa, şərqşünaslı-
ğa və s. aid çoxsaylı kitablar toplanmışdı. M. Kazım
Bəy kitabxanasını soraq-məlumat ədəbiyyatı ilə də: en-
siklopediyalarla, müxtəlif elm sahələrinə aid məlumat
kitabları ilə, bir çox dünya dillərinə aid lüğətlərlə zəng-
inləşdirmişdi.

M. Kazım Bəyin vəfatından sonra onun ömrü
boyu böyük çətinliklə əldə etdiyi, toplayıb, qoruyub
saxladığı zəngin elm xəzinəsi olan şəxsi kitabxanasına
verilmişdir. Peterburq Universitetinin Kitabxanası ki-
təbləri qəbul edərkən onun siyahısını tərtib etmişdi. Bu
siyahıya 239 Şərq əlyazmasının və kitabların adı daxil
edilmişdir. Bundan başqa, M. Kazım Bəyin tədqiqatçı-
sı A. Rzayev XIX əsr Azərbaycan alimləri və mütəfəkk-
irləri haqqında «çerklər» (Bakı, 1969) kitabında
M. Kazım Bəyin şəxsi kitabxanasında saxlanılan kitab-
ların siyahısını tərtib etməyə müvəffəq olmuşdur. Bu
siyahıda müxtəlif dillərdə 391 kitabın adı vardır. Bu ki-
təblər dillər üzrə aşağıdakı kimi bölünmüşdür: rus di-

lində-40, fransız dilində 96, ingilis dilində 38, alman di-
lində 62, latın dilində 97, ərəb, fars və türk dillərində 58
kitab.

M. Kazım Bəyin şəxsi kitabxanası haqqında ay-
rıca araşdırmalar aparılmadığından onun fondunun
miqdarı və tərkibi haqqında dəqiq məlumat vermək
mümkün deyil. Şübhə yoxdur ki, M. Kazım Bəyin ki-
tabxanasında göstərilən rəqəmlərdən qat-qat çox kitab
və elmi jurnal olmuşdur. Kitabxananın jurnal fondu
haqqında, ümumiyyətlə, heç bir məlumat yoxdur.

Beləliklə, M. Kazım Bəyin şəxsi kitabxanasının ki-
tab fondu haqqında Peterburq Universiteti tərəfindən
tərtib edilmiş siyahını tam hesab etmək olmaz. Bu siy-
ahı Peterburq Universitetinin M. Kazım Bəyin kitabxa-
nasından seçilərək kitabxanaya aldıkları kitabların siy-
ahısıdır. M. Kazım Bəyin kitabxanasında olan bədii
ədəbiyyat, o cümlədən rus ədəbiyyatı, rus klassiklərinin
əsərləri, müasir dövrün ədəbiyyatı, M. Kazım Bəyin öz
əsərləri, dövrü mətbuat siyahıya daxil edilmişdir.

M. Kazım Bəy böyük tədqiqatçı-alim olmaqla ya-
naşı, kitabı sevən, onların gələcək nəsillər üçün qoru-
nub saxlanılmasına xüsusi diqqət yetirən, o dövrün rus
kitabxanalarının komplektləşdirilməsinin qeydinə qa-
lan böyük kitab təbliğatçısı olmuşdur. XIX əsrdə Rusi-
yanın böyük ali məktəb kitabxanaları ilə yaxından tanış
olan M. Kazım Bəy Kazan, Peterburq, Odessa univer-
sitətlərinin kitabxanalarına xeyli kitab bağışlamışdır.

M. Kazım Bəy Kazan Universitetində işləyərkən
həmişə universitet kitabxanası ilə əlaqə saxlamış, onun
komplektləşməsi işində yaxından iştirak etmiş, xüsusilə

kitabxananın Şərq fondunun yaradılmasına xeyli əmək sərf etmişdir. M. Kazım Bəy öz məsləhətləri ilə kitabxanaya kömək etməklə yanaşı, 1848-ci ildə şəxsi kitabxanasından bu kitabxanaya ərəb, fars və türk dillərində 203 adda qiymətli əlyazması vermişdir. Məhz bu kitablarla kitabxananın Şərq şöbəsinin əsası qoyulmuşdu.

M. Kazım Bəy şərqşünaslığa aid kitabları və qiymətli əlyazmalarını toplamaqla kifayətlənmirdi, həmçinin onun Rusiyada və dünyanın digər ölkələrində təbliği sahəsində də mühüm işlər görürdü.

M. Kazım Bəy Kazan Universitetində işləyərkən bu universitet kitab mübadiləsi yolu ilə müntəzəm olaraq şərqşünaslığa dair kitabları Çinə, Hindistana, Əfqanıstana, İrana, Türkiyəyə, Misirə, həmçinin Qərbi ölkələrinə göndərirdi. Bu dövrdə M. Kazım Bəyin öz əsərlərindən «Türk-tatar dillərinin ümumi qrammatikası» (1846) və «Müsəlman qanunşünaslığı» (1845) kursuna böyük tələbat var idi.

Kazan, Peterburq, Odessa universitet kitabxanaları ilə yanaşı, Moskva Universiteti Kitabxanası, Peterburq Ümumi Kitabxanası və Rusiya Elmlər Akademiyasının Kitabxanası da öz Şərq fondlarını yaratmaq üçün M. Kazım Bəyin kitabxanasından istifadə etmişlər.

Mirzə Kazım Bəyin elmi və pedaqoji fəaliyyətində kitabxana işi və kitabxanaşünaslıq məsələləri də mühüm yer tutur. Mədəni inkişafda və təhsil prosesində kitabxana işinə yüksək qiymət verən M. Kazım Bəy kitabxanaşünaslığın nəzəri problemləri haqqında bir çox qiymətli fikirlər söyləmişdir. M. Kazım Bəyin kitabxana işinə dair mülahizələrinin, elmi görüşlərinin əsası-

nı 1852-ci ildə yazdığı «S-Peterburq İmperator Ümumi Kitabxanasında Şərq əlyazmaları və kalligrafiyalarının təsviri» məqaləsi təşkil edir. Bu məqalədə M. Kazım Bəy dünya kitabxanaşünaslıq fikri tarixində demək olar ki, ilk dəfə kitabxana kataloqunun elmi mahiyyətini açır, ədəbiyyatın kataloqlaşdırılmasına elmi-nəzəri istiqamət verir. O yazır: «Kataloq elmlər ailəsinə, kitab saxlayıcı və kitabxanalara məxsus olub, elm xəzinəsinin açarı, onun gizli sirlərinin göstəriciləridir». Daha sonra müəllif kitabxana kataloqu haqqında ancaq özünə məxsus olan bir təhlil tərzində aşağıdakı fikri söyləyir: «Kitabxana kataloqsuz fayda verə bilməz: o öz fikirlərini ətrafdakılara çatdırma bilməyən lala bənzəyər».

Məqalədə M. Kazım Bəy 1852-ci ildə S-Peterburq ümumi kitabxanasının Şərq ədəbiyyatı fondunun kataloqunun hazırlanıb çap edilməsinin əhəmiyyətini, bu işdə rus alimlərinin əməyini çox yüksək qiymətləndirib, həmin kataloqun mahiyyətini açır, Rusiyada və digər ölkələrdə nəşr edilmiş kataloqlardan üstün cəhətlərini göstərir. Müəllif burada bir kitabxanaşünas alim kimi, müasir elmi dildə desək, sistemli yanaşma metodundan istifadə edərək həmin kataloqun aşağıdakı mühüm əlamətlərini müəyyənləşdirir:

1. Kitabxananın Şərq fondunun bütün zənginliyinin, Şərq aləminin təfəkkür və mədəniyyət xəzinəsinin tam təsvir edilməsi.

2. Zəngin və qiymətli biblioqrafik məlumatları əks etdirən elmi əsər.

3. Faydalı Şərq və Qərb biblioqrafik mənbələri üzrə tədqiqatçılar üçün açar.

4. Bütün Avropada Şərq əlyazmaları və ksilloqrafiyalarına dair nəşr edilmiş ilk dolğun və dəqiq kataloq.

5. İmperator ümumi kitabxanasının ilk çap kataloqu.

6. Çox gözəl nəşr əsəri.

Daha sonra müəllif özünün yüksək kitabxanaşünas-biblioqraf səviyyəsini nümayiş etdirərək kataloqun mühüm hissələrini xarakterizə edir, onun tərtibi metodikasının dəqiq təhlilini verir, S-Peterburq ümumi kitabxanasının Şərq ədəbiyyatı fondunun yaranması və formalaşması tarixini işıqlandırır, fondun dillər üzrə tərkibini təsvir edir.

Məqalədə ümumi kitabxananın Şərq fondunun yaranması və formalaşmasının əsas tarixi mərhələləri və mənbələri haqqında məlumat verilərək qeyd edilir ki, bu fondun 1814-1824-cü illərdə Şərq nadir əlyazmaları və mənsukriptləri əsasən satınalma və müxtəlif ia-nələr yolu ilə, 1828-1830-cu illərdə isə işğalçılıq yolu ilə İrandan, Türkiyədən və Dağıstandan gətirilmiş, 440 nüsxə zəngin və nəfis əlyazma hesabına, sonralar isə müxtəlif yollarla kitabxanaya alınmış qiymətli kolleksi-yalar vasitəsilə formalaşmış zənginləşmişdir.

Məqalədə çap kataloqunda tətbiq edilmiş biblioqrafik təsvir qaydalarının mahiyyəti açılır, təsvirlərin bütün ünsürləri (manuskriptin ili, yaranması xüsusiyyəti, kalligrafik adı, meydana gəldiyi ölkə, şəhər, zəhri tərtibatı, əlamətləri və bədiiyi, həcmi, nöqsan cəhətləri və s.) xarakterizə edilir.

Daha sonra məqalədə kataloqun biblioqrafik təsvirlərdə əks etdirilmiş hər bir manuskript haqqında ve-

rilən əlavə məlumatlar sadalanır və onların əhəmiyyəti göstərilir. Bunların içərisində M.Kazım Bəyin Şərq əlyazmaları, saxlayıcılar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən avtoqrafların, əlyazmasının ilk nüsxəsi, onun Avropada meydana gələn digər nüsxələri haqqında verilən məlumatların əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir.

Kataloqda tətbiq edilən biblioqrafizasiya metodlarının təhlilini M. Kazım Bəy olduqca obrazlı şəkildə ümumiləşdirərək yazır:

«İmperator Ümumi Kitabxanasındakı zəngin Şərq xəzinəsi haqqında alimlər və savadlı insanların məlumatlı olmasına baxmayaraq bizim kataloq onların məzmunu və əhəmiyyəti ilə daha yaxından tanış olmaq üçün həmin xəzinənin sirlərinə işıqlı yol açır. Onun vasitəsilə hər bir alim Rusiya İmperator Ümumi Kitabxanasındakı bu zəngin sərvətlə hərtərəfli tanış ola bilər və Rusiya bir daha təntənəli şəkildə dərk edir ki, onun oğulları silah gücünə bu elm məbədinə Şərq aləmindən nə qədər qiymətli qənimətlər bəxş edirlər». Beləliklə, bu ümumiləşdirmədə böyük mütəfəkkir Mirzə Kazım Bəyin İmperator Kitabxanasında Şərq ədəbiyyatı fondunun formalaşmasında Rusiyanın Şərq ölkələri mədəniyyətinə qarşı işğalçı siyasətinə açıq-aydın işarə vardır.

Belə ümumiləşdirmədən sonra M.Kazım Bəy çap kataloqunun biblioqrafik mənbələrin müəyyənləşdirilməsindəki açar rolunu qeyd edir və bu baxımdan dünyanın iri ölkələrində elm və mədəniyyətin inkişafında kitabxanaların tarixi rolundan danışır. Hələ antik dövrlərdən başlayaraq Qədim Yunanıstan, Makedoniya və Roma İmperiyasında, eləcə də Avropa ölkələri

rində yaranan kitabxanalar haqqında qiymətli məlumatlar verir.

Burada müəllif Avropada elm və mədəniyyətin inkişafında Şərq ölkələrindən günəş şüalları kimi saçan elmin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır və Parisdə 1544-cü ildə yaranmış və sonralar Kral Kitabxanasına çevrilmiş kitabxanada 400 nüsxə Şərq əlyazmasının, 40 manuskriptin və 70 Çin kitabının olduğunu və o dövrün alimlərinin bunları möcüzə adlandırmasını qeyd edir. Daha sonra M.Kazım Bəy XIV Lüdovik hakimiyyəti dövründə Fransada kitabxana işinin inkişafına dair maraqlı faktlar gətirərək, qürur hissilə Rusiya İmperator Kitabxanasının bu prosesdən geri qalmamasını göstərir. Bütün bunlar M.Kazım Bəyin dünya kitabxanaçılıq tarixinə dərinlən bələd olmasını sübut edir.

Biblioqrafik axtarışların aparılmasının çətinlikləri və bu işdə kataloqların əhəmiyyəti bəhs etdiyimiz məqalədə xüsusi yer tutur. Müəllif göstərir ki, əgər hər hansı bir alim, biblioqraf Avropanın tanınmış kitabxanaları haqqında məlumat almaq istəsə, çox ciddi çətinliklərlə rastlaşacaqdır. Çünki bu vaxta qədər heç bir zəngin kitabxana öz fondunu əks etdirən tam kataloq nəşr etdirməmişdir. Sonra öz təcrübəsinə isnad edən müəllif yazır ki, mən tez-tez alim və təcrübəli kitabxanaçılara müraciət edib onlardan dünyanın müxtəlif kitabxanalarında mühafizə edilən manuskriptlər və ya kallqrafiyalar haqqında məlumat verən kataloqlar barədə soruşduqda, onlar əksər hallarda mənim tələbimi çox zəif təmin etmiş və ya heç təmin etməmişlər.

Məqalədə Rusiya İmperator Kitabxanasında mühafizə edilən Şərq əlyazmalarının əvvəllər tərtib edilmiş kataloqlarından bəhs edərkən bunların içərisində rus şərqşünaslığının banilərindən biri olan Mirzə Cəfər Topçubaşovun iştirakı ilə yaradılmış Ərdəbil manuskriptlərinin kataloqunun əhəmiyyətindən danışılır. Göstərilir ki, əvvəllər tərtib edilmiş həmin kataloqlar və xüsusən 30 il əvvəl yaradılmış Ərdəbil kolleksiyasının kataloqu Rusiya İmperator Kitabxanasının Şərq əlyazmalarını tam təşkil edən kataloqun meydana gəlməsində mühüm rol oynamışdır.

M. Kazım Bəyin bəhs etdiyimiz məqaləsində kataloqda əks etdirilmiş Şərq əlyazmalarının Rusiya İmperator Kitabxanası tərəfindən əldə edilməsi tarixindən danışılır və göstərilir ki, həmin qiymətli xəzinə ilk növbədə kitabxanaya Rusiyanın İran və Türkiyə ilə müharibəsi nəticəsində qazandığı qənimətlərdir ki, bunun da əsasını Ərdəbil, Axalcıx, Ərzurum, Adrianopol və Dağıstan kolleksiyaları təşkil edir. Bu kolleksiyalar içərisində müəllif 1929-cu ildə şahzadə Xosrov Mirzə tərəfindən Rusiya imperatoruna hədiyyə edilmiş 18 Şərq əlyazmaları kolleksiyasının əhəmiyyətini də qeyd edir.

M. Kazım Bəyin məqaləsində Rusiya İmperator Ümumi Kitabxanasının Şərq əlyazmaları kataloqunun tərtibi metodikasına da diqqət yetirilir və kataloqun məzmunundakı aşağıdakı müsbət əlamətlər xüsusi vurğulanır:

Birinci-bütün biblioqrafik materialların tam sistemli şəkildə əks etdirilməsi;

ikinci-əvvəllərdə tərtib edilmiş Şərq əlyazmaları kataloqlarından istifadə edilərkən onlara əlavələr və dəyişikliklərin edilməsi;

üçüncü-bu vaxta qədər təsvir edilmiş manuskriptlərin müvafiq qaydalar əsasında təsvir edilib kataloqa daxil edilməsi;

dördüncü-bütün bu zəngin və rəngarəng materialların ümumi düzülüşü və bu nəhəng işin vahid qaydada tərtib edilməsi.

Məqalənin elmi kataloqlar və digər bibliografik vəsaitlərin tərtib edilməsinin nəzəri və metodik məsələləri baxımından olduqca qiymətli xüsusiyyətlərindən biri də burada müəllif tərəfindən həmin vəsaitlərin tərtibinə dair müasir elmi axtarış vəzifələrinə cavab verən tələblərin qoyulmasıdır.

M. Kazım Bəyin şərqşünaslığa dair elmi kataloqların və bibliografik əsərlərin tərtib edilməsi ilə əlaqədar irəli sürdüyü tələblər bunlardır:

1. Tərtib edilməsi nəzərdə tutulmuş əsərlərin predmeti ümumi maraq doğurmalıdır;

2. Əsərin yaradılmasında iştirak edənlər əla orientalist (şərqşünas) və Şərq bibliografiyası sahəsində səriştəli olmalıdırlar.

3. Onlar bibliografriya (kitabxanaşünaslıq) işi ilə yaxından tanış olmalıdırlar. Avropa ölkələrində geniş vüsət tapmış bu elm, müasir dövrdə zəngin kitabsaxlayıcıların daxili və xarici baxımdan təşkil edilməsi üçün olduqca vacibdir.

4. Bu elm sahəsində çalışanlar müvafiq kitabxananın əməkdaşları olmalıdırlar.

5. Kitabxana belə vacib əsərlərin tərtibi və nəşr edilməsi üçün xüsusi vəsaitə malik olmalıdır.

Mübaligəsiz demək olar ki, M. Kazım Bəyin bu fikirləri indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir və bu gün də kitabxanaşünaslarımız, bibliograflarımız müvafiq əsərlər tərtib edəndə bu fikirlərdən çox səmərəli şəkildə faydalana bilərlər. M. Kazım Bəyin məqaləsində səciyyəvi bir cəhət də bəhs etdiyi kataloqun o dövrdə Şərq əlyazmalarını əks etdirən digər kataloqlarla, xüsusən Vyana Şərq Akademiyasının nəşr etdirdiyi kataloqla müqayisəli şəkildə təhlil etməsidir.

O, müqayisəli təhlildə S-Peterburq Ümumi Kitabxanası kataloqunun tərtibinin üstünlüklərini belə əsaslandırır:

1) Vyana Şərq Akademiyasının kataloqunda materiallar 26 elm sahəsi üzrə 40 xüsusi bölmədə qruplaşdırılmış, hər bir bölmənin daxilində isə dillər üzrə (ərəb, fars və türk dilləri) təşkil edilmişdir. Bu düzülüş prinsipini oxucular üçün əlverişli saymayan müəllif S-Peterburq İmperator Ümumi Kitabxanasının kataloqundakı sistemləşdirmə prinsipinin daha məqsədyönlü olmasını qeyd edərək yazır: Bizim kataloqda bütün əlyazmalar və kataloqlar onların yazıldığı 24 dil əsasında düzülmüş və hər birinin hansı alimə aid olması göstərilmişdir. Daha sonra M. Kazım Bəy S-Peterburq kataloqunda materialların orjinal sərlovhələrinin təsvirini əks etdirən yazıların olmasını da müsbət cəhət kimi qiymətləndirir və istifadə üçün nə qədər əhəmiyyətli olmasını göstərir. Sonra müəllif Rusiya kataloqunda əlyazmaların məzmununu açan predmet göstəricisinin və müəlliflərin ad-

lar göstəricisinin də tərtib edilməsini çox haqlı olaraq kataloqun üstün cəhəti kimi xüsusi vurğulayır.

2) M. Kazım Bəy Vyana Şərq əlyazmaları kataloqu ilə S-Peterburq İmperator Ümumi Kitabxanasının kataloqlarının müqayisəli təhlilində hər bir kataloqun nə qədər dolğun və əhatəli olmasını ön plana çəkərək yazır ki, Vyana Şərq Akademiyası kataloqunda yalnız ərəb, fars və türk dillərində 504 adda bibliografik yazı olduğu halda, Rusiya kataloqunda yalnız bu dillərdə 602 və əlavə 21 dildə 298 ybibliografiyası əks etdirilmişdir. Vyana Şərq Akademiyasının kataloqu 10 il əvvəl nəşr edildiyinə görə S-Peterburq İmperator Kitabxanasının kataloqu məzmun baxımdan müasir vəziyyəti əks etdirdiyindən də müəyyən üstünlüklərə malikdir.

3) S-Peterburq İmperator Kitabxanasının kataloqu şərqşünaslıq elminin ən tanınmış alimləri və geniş bibliografik biliklərə malik olan akademik Dorn, Fren və Mirzə Cəfər kimi şöhrətli şəxslər tərəfindən tərtib edilmişdir və bu adlar həmin kataloqun etibarlı olmasına zəmanət verir.

4) Nəşrinin nəfisliyinə görə Rusiya kataloqu şübhəsiz ki, belə nəşrlər içərisində birinci yer tutur və kataloqun məzmunu onun sərlövhəsinə tam uyğun gəlir.

S-Peterburq İmperator Kitabxanasının Şərq əlyazmaları kataloqunun üstün cəhətini M.Kazım Bəy belə yekunlaşdırır: Biz bu kataloqu Avropada diqqəti cəlb edən ədəbi hadisə hesab edərək qeyd etmək istədik ki, bu nəşrlərlə İmperator kitabsaxlayıcısı bütün belə müasir müəssisələrdən qabağa çıxmışdır.

Nəhayət, məqalələrin sonunda Mirzə Kazım Bəyin kataloq haqqında bəzi tənqidi qeydlərinə də rast gəlirik. Bu qeydlər əsasən kataloqun çin və yapon əlyazmalarını əks etdirən bölmələrinə aiddir. Müəllif qeyd edir ki, çin və yapon dillərindəki kitabların təsvirləri əksər hallarda bir neçə sözdən ibarət olub yalnız əsərin sərlövhəsi, nəşr ili və neçə hissədən ibarət olduğu barədə məlumat verir. Bundan əlavə, müəllif həmin kitabların təsviri və qruplaşdırılmasında nəzərə çarpan bir sıra dəqiqliklərə də diqqət yetirir.

Mirzə Kazım Bəyin kitabxanaşünaslıq və bibliografiya sahəsindəki elmi görüşlərinin qısa icmalını yekunlaşdırarkən qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya şərqşünaslıq elm və təhsilinin banisi olan bu böyük mütəfəkkir şərqşünaslıq, ədəbiyyat, dil, fəlsəfə, tarix, dinşünaslıqla əlaqədar bir çox qiymətli əsərlər yazmaqla bərabər, kitabxanaşünaslıq, bibliografiya nəzəriyyəsi və təcürbəsi sahəsində qiymətli fikirlər söyləmiş, xeyli hərtərəfli əhəmiyyət kəsb edən müddəalar irəli sürmüş, kitabxana işinin elmi əsaslarla inkişafı üçün diqqətəlayiq işlər görmüşdür. Onun görüşlərində, tövsiyələrində bu gün də təqdir olunması zəruri sayılan, bu sahənin mütəxəssisləri tərəfindən istifadə edilməsi vacib olan fikirlər çoxdur.

Azərbaycan xalqının görkəmli mütəfəkkiri M.Kazım Bəyin kitabxanaçılıq-bibliografiya sahəsindəki elmi irsi və əməli fəaliyyəti şübhəsiz ki, müstəqil tədqiqat obyektini kimi hərtərəfli və dərinlən işlənməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN BİBLİOQRAFİK SİYAHISI

1. Axundov M.F. Əsərləri: C.3.-B., 1995.
2. Ализаде А.А Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV в.в.-Б.: Элм, 1956.
3. Arashlı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.-B., 1956.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə: s.1.-B., 1943.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə. s.1.-B., 1960.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə. C.2. (XIX əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilə qədər).-B., 1960.
7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə: C. 3.-B., 1960.
8. Azərbaycan kitabı: Biblioqrafiya: 3 cildə: C.1 (1980-1920).-B., 1963.
9. Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək): Ali məktəb üçün dərslik /Red. Z.M.Bünyadov, B.Yusifov.-B.: Azərnəşr, 1994.
10. Azərbaycan tarixi: 3 cildə: C.1. (Ən qədim zamanlardan Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqına qədər) -B.: Elm, 1961.
11. Azərbaycan tarixi: 3 Cildə: c.2.-B., 1964.-1001 s.
12. Azərbaycan tarixi: Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər.-B.:Azərbaycan, 1996.

13. Azərbaycan tarixi: 7 cildə: C.1. (Ən qədimdən-b.e III əsrinədək).-B.: Elm, 1998.
14. Azərbaycan tarixi: 7 cildə: C.2 (III əsrdən XIII əsrin I rübünədək).-B.: Elm, 1998.
15. Azərbaycan tarixi: 7 cildə: C.3. (XIII-XVIII əsrlər).-B.: Elm, 1999.
16. Azərbaycan tarixi: 7 cildə: C.4. (XIX əsr).-B.: Elm, 2000.
17. Azərbaycan tarixi: B.: Elm, 1961.
18. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar.-B.: Azərnəşr, 1989.
19. Allahverdiyev B. Kitablار haqqında kitab.-B.,-1972.
20. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm.-B., 1951.
21. Бакыханов А. Сочинения, записки письма.-Б., 1983.
22. Беррин Т. Путешествие по Дагестану и Закавказью.-Казан, 1849.-Приложение VIII.
23. Бунядов З.М. Азербайджан в.VII-IX в.в.-Б., 1964.
24. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225).-B.: Elm, 1985.
25. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-XI əsrlərdə.-B.: Azərnəşr, 1989.
26. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş.-B., 2002.
27. Эфендиев О. Азербайджанское Государство Сафавидов в XVI веке.-Б., 1961.
28. Nəriman Nərimanov.-B.: Yazıçı, 1982.

29. Əlizadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi (İslama qədərki dövr).-B.: Gənclik, 1998.

30. Həsənəliyev Z.M. Səfəvi Dövləti (XVII əsrin I yarısı).-B., 2000.

31. Həsənov H. İnqilabdan əvvəl Azərbaycanda kitabçılıq işi.-B., 1965.

32. Həsənov H. Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri.-B.: 1989.

33. Xaqani Ş. Seçilmiş əsərləri.-B., 1956.

34. Xələfov A.A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən.-B.: ADU, 1960.

35. Xələfov A.A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən.-B., 1986.

36. Xələfov A.A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi.-B., 2001.

37. Xətai Ş.İ. Seçilmiş əsərləri.-B., 1964.

38. İbrahimov A.Ə. M.F. Axundov arxivinin təsviri.-B., 1955.

39. İbrahimov S. XV əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti.-B., 1961.

40. İsayev Ə. Azərbaycanda kitabxanaçılıq işi.-B., 1976.

41. İsmayılov M. Azərbaycan tarixi.-B.: Azərənşr, 1992.

42. Kalankatlı M. Albaniya tarixi.- B.: Elm, 1993.

43. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.-B., 1956.

44. Касумова С.Ю. Азербайджан в III-VII в. Б., 1970.

45. Mahmud İ. Azərbaycan tarixi.-B.: Azərənşr, 1993.

46. Mahmudov M. Xətib Təbrizi (Həyat və yaradıcılığı).-B., 1972.

47. Mahmudov Y. Odlar yurduna səyahət.-B., 1980.

48. Мамедбейли Г.Д. Основатель Марагинской обсерватории Насираддин Туси.-Б., 1961.

49. Маммедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (с III века до н.э. до VIII в).-Б.: Элм, 1986.

50. Маркс К., Энгельс Ф. Seçilmiş əsərləri: C.2.-B., 1953.

51. Marks K. Хронологическое выпуски: «Архив Маркса и Энгельса» Т.Т.V.VI.VII.-М.: Госполитизда, 1938.

52. Məmmədbəyli H. Məhəmməd Nəsirəddin Tusi.-B., 1980.

53. Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətai.-B., 1961.

54. Məmmədov Z. Azərbaycan filosofları və müəllimləri.-B.: Azərənşr, 1986.

55. Nizami G. Xosrov və Şirin.-B., 1982.

56. Nizami G. İsgəndərnamə.-B., 1982.

57. Nizami G. Yeddi gözəl.- B., 1941.

58. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi.-B., 1983.

59. Rüstəmov F. Şərqdə pedaqogika.- B., 2002.

60. Pzayev A. Mirza Kazım-Bek.-B.. 1965.-146 c.
61. Rzayev A. Nəsrəddin Tusi: həyatı, elmi dünyagörüşü.-B., 1996.
62. Pzayev A. K. Очерки об ученых и мыслителях Азербайджана XIX века.-B.. 1969.-142 c.
63. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: Ali məktəblər üçün dərslik.-B.: Maarif, 1982.
64. Tağıyev H. Azərbaycanda kitabxanaçılıq işi. – B.: Azərnəşr, 1964.
65. Tusi N. Əxlaqi-Nasiri.-B., 1980.
66. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan.-B.: Azərnəşr, 1993.
67. Vəlixanlı N.M. XI-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında.-B., 1984.
68. Vorosil Q. Qafqaz Albaniyası.-B.: Öyrətmən, 1993.
69. Yenikolopov İ. K. Qriboyedovun həyatı.-B., 1946.
70. Ямпольски З.И. Древняя Албания III-I вв до н.э.-B., 1962.
71. З.М.Бунятов: Библиография.-Б.Элм, 1988.-85 с.
72. Заходер Б.Н. Введения на книгу Казим-Ахмед «Трактат о каллиграфиях и художниках».-М.- Л., 1947.
73. Zəkiyev İ. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu (qədim dövrlərdən XIX əsrin sonuna qədər).-B., 2000.
74. Zəkiyev İ. Əsərlərin əks-sədası.-B.: Azərnəşr, 1992.

MƏQALƏLƏR

75. Azərbaycan filialının xəbərləri.-1938.-№ 36.
76. «Azərbaycan» jurnalı.-1953.-№ 4.
77. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri: Ədəbiyyat, dil və incəsənət ser.-1967.-№ 2.-S 44.
78. Бартолд В.В. Халиф и Султан, «Мир-Ислама».-Петербург.-1912.-Т.1. № 3.-С. 318.
79. Bünyadov Z. Atabəylər dövlətində mədəni həyat. «Azərbaycanda Atabəylər dövləti» kitabından bir parça // Ədəbiyyat və incəsənət.-1980.-17 oktyabr.
80. Bünyadov Z. Marağa Rəsədxanasının kitabxanası // Ədəbiyyat və incəsənət.- 1978.- 4 may.-S.7.
81. Bünyadov Z. N. Tusi və XIII əsrdə Azərbaycanda elmin inkişafı //Ədəbiyyat və incəsənət.-1981.-6 noyabr.
82. Казым-Бек. М. Роспись восточным рукописям и ксилографам императорской публичной библиотеки в С-Петербурге// Современник. 1852.-№ 4.-с.17-34.
83. Xələfov A.A Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən (1828-1850) //ADU-nun elmi əsərləri: Dil və ədəbiyyat ser.-1966.-№ 2.-S.34-40.
84. Xələfov A.A. SSRİ-də kitabxana işinin tarixi kursunun öyrənilməsinə dair //ADU-nun elmi əsərləri: Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya ser.-1978.-№1.-S.9-16.
85. Qəhrəmanov S. Azərbaycan kitab mədəniyyəti // Elm və həyat.-1985.-№ 8.

86. M.F. Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının əsərləri. Bur. I-B., 1980.

87. Minayi Ə., Rəhimov Ə. Orta əsr kitabxanamız // Ədəbiyyat və incəsənət.- 1965.-31 iyul.

88. Minayi Ə., Rəhimov Ə. Yaxın Şərqi orta əsr kitabxanaları haqqında //Azərbaycan SSR EA xəbərləri: Ədəbiyyat, dil və incəsənət ser.-B., 1967.№ 2.-S.38-47.

89. Minayi Ə., Rəhimov Ə. Yaxın Şərqi orta əsr kitabxanaları haqqında //Azərbaycan SSR EA xəbərləri: Ədəbiyyat, dil və incəsənət ser.-B., 1967.-S. 39.

90. Onullahi S. Azərbaycanda kitabxanaçılıq // Ədəbiyyat və incəsənət.- 1985.- 23 avqust.

91. Onullahi S. M. Təbriz kitabxanaları (X-XVII əsrlərdə) //ADU-nun elmi əsərləri: Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya ser.-1975.-№2.-S.54-55.

92. Onullahi S.M, Həsənov A.Q. Rəbi Rəşidi və onun tarixi əhəmiyyəti //ADU-nun elmi əsərləri: Şərqsünaslıq ser.-1971.-№1.-S.57-62.

93. Яхьязаде С.М. Библиотека А. Бакиханова //Azərb. SSR EA məruzələri-1949.-C.5-№ 2.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	3
-------------	---

I FƏSİL. «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi»

kursuna giriş	7
§ 1.1. «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi» kursunun predmeti	7
§ 1.2. «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi» kursunun əhəmiyyəti	18
§ 1.3. «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi» kursu elmlər sistemində.....	24
§ 1.4 «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi» kursunun mənbəşünaslığı	31

II FƏSİL. Qədim dövr və orta əsrlərdə Azərbaycanda kitabxana işi.....

§ 2.1. Qədim dövrlərdən VII əsrə qədər Azərbaycanda kitab və kitabxana işi	45
§ 2.2. Midiya mədəniyyəti. «Avesta»	58
§ 2.3. Alban mədəniyyəti. Albaniyada kitab və kitabxanalar.....	73
§ 2.4. Azərbaycan xalqının ilk yazılı abidəsi. «Kitabi-Dədə Qorqud»	87

III FƏSİL. VII-XI əsrlərdə Azərbaycanda kitab

və kitabxanalar	94
§ 3.1. Azərbaycanda ərəb xilafəti dövründə kitab və kitabxanalar.....	94
§ 3.2. Məscid və mədrəsə kitabxanaları	110

IV FƏSİL. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanda

kitabxana işi.....	137
§ 4.1. XII əsrdə Azərbaycanda	
kitabxana işi.....	137
§ 4.2. Nizami kitab və kitabxana haqqında	146
§ 4.3. Azərbaycanda monqol işğalı dövründə	
kitabxana işi.....	162
§ 4.4. Marağa Rəsədxanasının Elmi	
Kitabxanası.....	174
§ 4.5. Təbriz kitabxanaları.....	188
§ 4.6. Azərbaycan feodal dövlətlərinin saray	
kitabxanaları.....	204

V FƏSİL. XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda

kitabxana işi.....	214
§ 5.1. I Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti dövründə	
kitabxana işi.....	214
§ 5.2. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda	
kitabxana işi.....	233

VI FƏSİL. XIX əsrdə Azərbaycanda

kitabxana işi.....	253
§ 6.1. Məktəb kitabxanaları və ictimai	
kitabxanalar	253
§ 6.2. Nəriman Nərimanovun ilk ümumiyyətçi milli	
kitabxana-qiraətxanası.....	272
§ 6.3. XIX əsrlərdə Azərbaycanda	
şəxsi kitabxanalar	282
§ 6.3.1. Abbasqulu ağa Bakıxanovun şəxsi	
kitabxanası	285
§ 6.3.2. Mirzə Fətəli Axundovun şəxsi kitabxanası.....	293
§ 6.3.3. Mirzə Kazım Bəyin şəxsi kitabxanası.....	299

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı.....	318
---	------------

Nəşriyyatın direktoru:

Baş redaktor:

Mətbəə üzrə direktor müavini:

Balakişi Ağayev

Məmməd Əlizadə

Ələs Qasımov

Yığılmağa verilmişdir: 07.09.2004

Çapa imzalanmışdır: 19.10.2004.

Kağız formatı 60x84 1/16. Həcmi 20,5 ç.v.

Sifariş 106, Sayı 1000.

Bakı Universiteti nəşriyyatı,

Ünvan: Bakı - 370148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.

Bakı Universiteti nəşriyyatının mətbəəsi